



ГАФУР ГУЛОМ НОМИДАГИ БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1968





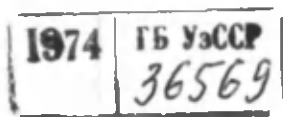
НАЗИР САФАРОВ

КУРГАН
КЕЧИРГАНЛАРИМ

П О В Е С Т Ъ

Ўзининг драматик асарлари ва очерклари билан танилган ёзувчи Назир Сафаров «Кўрган-кечирганларим» китобида ўн икки ёшгача бошидан кечирган воқеаларни баён этади. Автор ўзининг болалик даври, қишлоқ йигитларининг ҳаётини усталик билан тасвирлаган. Назир Сафаровнинг хотираларида 1916 йил Жиззах қўзғолони катта ўрин тутади. Бу китобда уйдирма гаплар йўқ, шунинг учун у тарихий аҳамиятга эгадир.

Бу китобда номлари тилга олинган шахсларнинг бир қисми дунёдан ўтган, бир қисми ҳозиргача барҳаёт. Автор фақат ўзига таниш бўлган кишиларни тилга олган, ўзи кўрган ва яқин одамларидан эшитган воқеаларнигина тасвир этган.



10 32712

2

БИРИНЧИ ҚАДАМ

Бозор оқшом кунларнинг бирида, дастурхон тепасида акам билан ошиқли суяк талашиб қолдим. Онамнинг мушти бошимга тушди. Шу суяк талаш сабаб бўлди-ю, тонг отиши билан дод-войимга қулоқ солмасдан онам мени ҳам мактабга олиб бориб толширди.

Мендан саккиз ёш катта акам ўта шўх, ошиқ ўйини деса ўзини томдан ташлар, ўқишга тоби йўқ, ота-она насиҳатини қулоққа олмас эди. Агар бирон одам атайлаб гаров бойлашиб акамни қидирмоқчи бўлса, бирон пастқам ерда ошиқ ўйнаб тургани устидан чиқарди. Шу ваздан ҳар кунни бир эмас, бир неча марта дадам ва онамдан калтак ер эди.

Чиллаки чиллакини кўриб нумак уради. Ҳали тўрт-беш ёшда бўлишимга қарамасдан, акамнинг «касали» менга ҳам юқди. Ошиққа «ошиқ» бўлиб, кўзимга бошқа нарса кўринмай қолди. Бу юқимли «касал»дан мени қутқазишнинг бирдан-бир давоси, онамнинг фикрича, кундузи мени акамдан ажратиш эди. Бунинг учун акам қатнаб юрган мактабга эмас, қизлар мактабига элтиб топшириш керак, деб уқтирди дадамга онам.

— Ҳали ўғлинг ёш. Ўқишнинг маъносини қаёқдан билсин! Яна бирон йил чидайсан-да!— дер эди онамга тасалла бериб дадам.

— Болани ёшлик чоғида қайриб олмадингизми, бо-
лога учради деяверинг! Бола азиз, одоби ундан азиз.
Ҳозирча мактабдан илм олмаса, одоб ўрганар-ку.

Дадам онамнинг гапини жимгина тинглаб ўтирди-да,
охири «билганингни қил!» деб қўя қолди.

Тонг отди. Онам мени ювинтириб-кийинтирди. Дод-
войимга қарамасдан судраганча маҳалламиздаги Ҳик-
матой отинга олиб бориб топширди.

Эсимда, ёз пайти эди. Уриklar гулини ташлаб, гў-
раси чигитдек бўлган. Отин буви дарвозасидан кириши-
миз билан, менинг кўзим кенг ҳовли ўртасидаги танаси
йўғош, пакана марварид тутга тушди. Кейин диққатим-
ни чуғурчиқдек гужурлашиб ўтирган айвон тўла қизлар
ўзига тортди. Онам эъзоз-икром билан отин бувига ни-
манидир тушунтирар, менинг кўзим ҳар қайсиси ўз ҳо-
лича тебраниб, шовқин солиб ўқиётган қизларда. Улар
менга мутлақо бегона ва тушуниб бўлмайдиган сўзлар-
ни қироат қилиб жаврашардилар. Кўзим қизларда ю-
хаёлим ҳовли саҳнидаги азамат тутда. Энди оқара бош-
лаган марварид туг доналари зумрад барглар орасидан
кўзга ташланиб турарди. Шохдан шохга учиб қўнаётган
чумчуқлар гўё ўқувчи қизлар билан баҳслашаётгандек
бир маромда чирқиллашар, тут доналарини чўқилиб
ерга туширар эдилар. Чумчуқларнинг бу «хизмат»лари-
дан мени кўнглим ёришиб кетди.

Мен тутни ҳозир ҳам беҳад яхши кўраман. Баҳор-
нинг олд меваси тут баччахўрак бўлиши билан мени
қидирган одам дарвозамиз рўпарасидаги қаландархона
хиёбонидан топарди.

Инқилобгача ҳукми шаҳарларда бўлганидек, биз-
нинг Жиззахда, худди мен туғилиб ўсган маҳаллада қал-
андархона бор эди. Кенг хиёбон ичида қаландарлар
бобоси Дадавой девона ҳам оиласи билан шу қаландар-
хонада истиқомат қиларди. Туркистон ўлкасининг турли-

туман шаҳарларидан «гастролга» келиб-келиб турадиган дайди-банги қаландар-дарвишлар шу қаландархонага келиб қўнишарди. Улар бозор кунлари кулоҳ-жанда кийишиб, Дадавой девона олдинда, қаландарлар орқада саф тортишиб: «Е обло дўст, е обло!.. Баҳоваддин авлиё» дейишиб, қўй бозор, от бозор, ун бозор, жун бозорларга одам тўплаб, хурофот уруғини сочар, авом халқнинг бор-йўғини шилиб олар эдилар. Даромадни ўртада арра қилишиб қаландархона хиёбони соясида қозон қайнатиб, наша чекишиб ётар эдилар.

Қаландархона мақтаса мақтагудек оромбахш жой эди. Йил—ўн икки ой сувга танқис, ёзи беҳад иссиқ Жиззахда бундай соя-салқин ва кўркамлиқда ягона жой му-болагасиз йўқ эди. Қаландархона хиёбони ичидан ҳаёт суви — Найман ариғи ўйноқлаб оқиб ўтарди. Хиёбон ўртасида катта ҳовуз, атрофида танаси қучоққа сиғмай-диган, кун бўйи остига тангадек офтоб тушмайдиган ўн-ларча азамат садақайрағочлар таги жиззахликлар учун оромбахш жой эди.

Бир чойнаккина кўк чой ичиб, ҳордиқ чиқариш орзу-сида атроф қишлоқ ва маҳаллалардан юзлаб одамлар келарди. Мен эса болаларга эргашиб қаландархонага тут егани борардим. Мева дарахтлари орасида баҳор бошланиши биланоқ тутдан олдин пишадиган қандай ме-ва бор, айтиб беринг-чи?. Тут баччахўрак бўлдим, бо-лалар тугул, ҳатто катталар ҳам қаландархона тутлари атрофида «пашшахўрда» бўлиб қолишади. Қаландархо-на катта йўл устида эди. Бу кўчадан ўтадиган пиёдалар у ёқда турсин, от-эшаклик, туя-бияликлар ҳам уловла-рининг бошини ихтиёрсиз хиёбон томон бурардилар. Баъзи от ва эшаклар қаландархона дарвозаси олдига етиши билан дарҳол юришдан тўхтаб қолишарди. Эгалла-ри то хала-қамчин ишлатмагунларича уларни қимирла-та олмасдилар.

Болалар мисоли олмахон, шохлари шохлари билан чалкашиб кетган бир тутдан иккинчи, учинчи тутга ўтишиб, қоринлари қаппайгунча дарахтлар устида кун ўтказишарди.

Мен ёш бўлганим учун тутга чиқолмасдим. Узим тут тагида-ю, кўзим унинг шохларида бўларди, оппоқ-оппоқ тутлар илға тизилган марварид доналари сингари шохларда, барглар орасидан менга мўралаб боқарди. Начора, қўлим қисқа. Оғзимдан сўлакайим оқиб тут тагида гивирлаб юрардим. Толсимдан ўргулайким, бахтимга чумчуқлар бор экан, агар улар тутни чўқиб ерга тушириб турмаганларида ким ҳам менга тут қоқиб берар эди?

Отин буви қаршисида тикка туриб ана шуларни ўйлардим. Менинг ҳам ўзимга яраша шерикларим бор эди, албатта. Кўпинча тенгқур жияним Мели, ўртоғим Оқил ва Соатлар билан кун бўйи ўйнардик. Энди тут пишиб ёз бошланиб қўлим ширага ботай деб турганда онам мени отин бувига топшироқчи. Уша топда мен бутунлай қопқонга тушиб қолган жонивор боласига ўхшар эдим.

Мени ҳеч нарса тушунмайдиган анойи деб ўйламанг. Беш яшар бўлсам ҳам ўз «наф-зиёнимни» билардим. Қуш уясида кўрганини қилади, деб бекор айтмаганлар. Мен акамдан таълим олардим. Отин буви қаршисида турар эканман,— мактаб яхши ер бўлса нега акам ундан безиллайди,— деб ўйлардим... Акам бирон кун бўлсин хархашасиз, ўз хоҳиши билан мактабга йўл олганини билмайман. Онам унинг чўнтагини туршакка тўлдириб эшикдан чиқариб юборар эди. Акам бўлса мактабга бориш ўрнига бирон хилват ҳовлига кириб, ошиқ ўйнаб, мактабдан қайтиш вақти бўлганда «ингичка» бўлиб эшикдан кириб келарди. Онам ҳам анойи оналардан эмас. У шундай зийрак эдики, гоҳо ичимда ўйлаган нарсаларимни мен айтмасимданоқ фаҳмлаб оларди... Акам баъзан мактабдан қочиб келса ёки чап бериб қолса, онамдан калтак

ер, дадамдан танбеҳ эшитарди. Шунда акамнинг аҳволига раҳмим келиб: «Мақтаб ёмон ер экан, бўлмаса калтак еб, сўкиш эшитишининг унга нима кераги бор?» деган фикр бошимга келарди.

— Мақтабда ўқимайман... Уйимизга кетамиз!— деб онамни тортқиладим мен.

Отин буви менга мулойим боқиб, кўм-кўк кўзларини сузиб деди:

— Яхши бола, оти нима эди, ҳали?.. Ҳа, Назирқул... Бу кимга назир қилинган?

— Шоҳи зинда авлиёга,— жавоб берди онам.

— Шоҳи зинда авлиёга назир қилинган бола, албатта ўқиб мулло бўлиши керак. Уқимаса авлиёлар хафа бўлади-я!— деди менинг юрагимга қўрқув солмоқчи бўлиб отин буви.— Ана опаларингни кўр, ўқиб ўтиришибди... Адолатой! Бу ёққа кел-чи!

Барваста, қўй кўз, бароқ қош, жигар ранг пешанабоғни дол қўйиб ўраган қиз чаққон ўрнидан туриб, зич қалашиб ўтирган ўқувчи қизларни эҳтиёткорлик билан ора-лаб ўтди-да, икки қўлини кўксига қўйиб отин буви қар-шиснда тик турди.

— Бу йигитчани танийсанми?

— Танийман. Оти Назирқул. Роҳат холамнинг ўғлилари. Яхши бола,— деди бошимни силаб. Сўнг узуи кокилимни кафтига олиб ҳавас билан боқди-да, гапида давом этди,— кокилинг мунча чиройлик?.. Қиз бўлганингда бормиди, нақ тақимингга уриб, қирқ кокилинг орқа-олдинга сиғмас экан. Кокилинг борлиги яхши, қизлар билан тез дўстлашиб кетасан...

— Тилингиздан ўргилай, ёлғизимни сизларга, сизларни худога топширдим,— деди онам.

— Мен укамга бир нарсалар бераман,— деди камзулчасининг ўнг ва сўл чўнтагига қўл солиб Адолат опа. Мен бўлсам, нима берар экан, деб унга тикилиб қолган-

дим. Адолат опа чўнтагидан уч-тўртта бодом, бир дона попук чиқариб менга узатди. Мен олмасдан қийшайиб онамга қарадим. Онам ёнимда йўқ. Қарасам, онам ҳовли ўртасидаги тутдан ўтиб дарвозахона томон тез-тез юриб бораётир. Дод солдим. Мени маҳкам ушлаб олган Адолат опа онамга қўлини силкитиб:

— Бехавотир кетаверинг! Ўзим олиб бориб қўлингизга топшираман,— дер эди... Шундай қилиб, Адолат опа алдаб-сулдаб, яхши гапириб, эркалаб, тез орада мени ўзига ром қилиб олди. Қизлар Адолат опага халфа опа деб мурожаат қилар эканлар. Халфа отин бувимизнинг ўнг қўл ёрдамчиси, у болаларнинг сабоқ тайёрлашига кўмаклашар эди.

Кичиклигимда мен чучукликка ўч эдим. Адолат опа менинг ана шу бўш томонини билиб олиб осонгина ўзига ўргатиб олди. Ҳикматой отинда ўқиб юрганам дастлабки ойларда Адолат опа ҳар куни эрта билан бизнинг ҳовлимизга кириб ўтарди. Зигирдек қанд-қурсми, ёки бир кафт мағиз аралаш қора майиз бериб мени кўнглимни олар ва ўзи қўлимдан ушлаб мактабга етаклаб кетарди. Кейинчалик ўзим ҳам ўқишга қизиб, мактабга бормасам ҳеч жойга сиғмайдиган бўлиб қолдим. Менда рўй берган бу ўзгаришдан онам жуда хурсанд эди. Бироқ акамда ҳеч қанақа ўзгариш рўй бермасди. У мактаб деса безилларди. Ошиқ деса ўзини ўтга-сунга ташлашга тайёр. Шу важдан худонинг берган куни ҳовлимизда хархаша... Кунларнинг бирида онам дадамга ҳасрат қилиб бундай деганини эшитиб қолдим:

— Бўладиган бузоқ юришидан маълум. Мансуригиздан мулло чиқмайди. Эсимиз борида этагимизни ёпганимиз маъқул. Бебош бўлиб кетмасин десагиз, укагиз Ашурмат поччамга олиб бориб топширинг. У эртадан-кечгача дам босдириб, босқон урдирсин! Ҳали ёш. Қайириб олса бўлади. Бир-икки йилдан сўнг сиз билан менга

бўйин эгиб бўпти! Бу, бетийиқнинг орқасидан юришга тоб-тоқат қолмади менда!

Онам айтган гапини қиладиган аёл эди. Эртаси қор уриб туришига қарамай, дадам укаси Аширмат амакимни уйга чақиртириб келди. Улар ошни еганларидан сўнг сандал атрофида ўтиришиб узоқ гаплашишди. Мен бутун гавдамни сандал ичига тиқиб, саксовул чўғи солинган иссиқ танча ичида оёғимни гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга қўйиб, гап тинглаб ётардим. Онам чой дамлаб танчанинг четига чойнакни қўйган экан, оёғим тегиб чойнак қулаб кетди. Онам: «Вой мен ўлмасам!» деб сандалнинг кўрпасини кўтарди. Мен вой-войлаб сандалнинг ичидан чиқдим. Иссиқ буғ билан кўтарилган қўрга икки болдирим куйиб пуфакча-пуфакча бўлиб чиққан эди. Мен куюк азобига чидамасдан додлаб йиғлардим. Ашурмат амаким «ҳеч нарса қилмайди, намакоб қилиб келинг, намакоб дори», дер эди. Онам дарҳол косага намакоб қилиб келиб, иккала болдиримга суртди. Болдирим ёниб ачишар, чидамасдан ҳўнг-ҳўнг йиғлардим.

— Фалокат оёқ остида деб шуни айтадилар-да! Мени қора босмаса, кўра-била чойнакни танча четига қўярмидим,— деб онам бечора ўкинарди.

Амаким тасалли бериб:

— У эмас, бу эмас, кўргилик, янга, кўргилик... Ваҳма қиладиган жойи йўқ. Уч-тўрт кун азоб егани қолади. Фақат терининг усти куйибди. Териси шилиниб тушади, холос,— деб онамни юпатар эди.

Бу кўргилик икки ҳафтадан кўпга чўзилди. Илон чаққан одам арқондан кўрқади деганларидек, менинг ҳам сандалга оёқ суқишга юрагим қолмаган эди.

Адолат оям баъзан ҳар куни, баъзан кун оралаб мени кўриб, бир-икки ҳарфни ёдлатиб кетарди. Оқил жўрам ҳар куни мактабдан қайтишда мени кўриб кетарди. У ойнисига Хосиятникидан ҳам чиройлик копток тик-

тириб олибди. У коптокни менга узатиб:— Сенда турсин, оёғини яхши бўлган кунни, «яккашта қулоқ» ўйнаймиз, жўра,— деди. Коптокни олиб суюниб кетдим.

— Энди Хосиятларга ялинмаймиз, жўражон, мен тузалиб чиқай, Хосиятнинг шошмай турсин ҳали, деганимда, Оқил:

— Қўй, қиз бола билан баровар бўлма. Ўғил бола бўлганда менам қараб турмасдим. Учингни олардим,— деб мени шаштимдан қайтарар эди.

— Сабоғингни ўқияпсанми?— қизиқиб сўради Оқил.

— Ўқияпман... Алиф, бе, те, се, жум, хе, ҳе...— дея жаврай кетдим.

Онам тандирдан нон узиб, саватда кўтариб кирди. У ўзида йўқ хурсанд бўлиб:

— Овозингдан ойигинанг ўргилсин. Ўқи, ўқи, қўзигинам. Ўқиб мулло бўлиб олсаларинг ўзларингга яхши,— деди, азбаройи ийиб кетганидан ширавор қутисига калит солиб жаранглатиб қолқоғини кўтарди. Икки-уч ёшга тўлиб, қурт тушиб кетган «Турсуной» қандалат, майизидан бир чангал олиб баркашга солди-да, иккита иссиқ жизвали нон билан сандал устига қўйди.

— Олинглар, нонга қўшиб-қўшиб енглар. Ҳозир мен чой дамлаб келаман,— деб чойнакни олиб уйдан чиқиб кетди. У чой дамлаб киргунча жўрам билан иккимиз майиз, қандалатни пок-покиза шипириб қўйган эдик...

Оёғим тузалиши чўзилиб кетди. Кечалари унча билинмасди, кундузлари жуда зерикардим. Маҳалладаги шовқин-сурон уйимиздан яққол эшитилиб турарди. Кунларнинг бирида, кўчада келаётган қаландарлар овози қулоғимга чалинди.

«Менам девонаий Машраб, жаҳон бирла ишим борму, Ё обло дўст, ё обло, ҳақ дўст ё обло...»

Қаландарлар турли-туман бўларди. Қашқарлик қаландарларнинг шавқ-завқи баланд бўларди. Улар са-

фойларини жараглатиб, Машраб газалларини қўшиқ қилиб ўйинга тушганларида, оломонни мафтун қилиб кўярдилар. Мен қашқарлик қаландарларнинг хонишни эшитиб безовта бўлдим. Кўчага югургим келди, ўрнимдан аранг туриб, авайлаб қадам ташлаб ҳовли юзига тушдим. Ҳаво очиқ. Қорлар эриб, ер лой бўлиб кетган эди. Қўрқиб битта-битта қадамлай бошладим. Болдирим бир оз тортишиб ачишса-да, илгаригидек оғримасди. Қийналиб-қийналиб беш-олти қадам босганимдан сўнг қувончимни ичимга сиғдирилмасдан онамни чақира бошладим:

— Она! Онажон!.. Оёғим юряпти... Мана-мана, ишон-масангиз кўринг! Оғримаяпти...

Онам молхонада сигирга терт қориб турган экан, ҳовлиқиб югуриб чиқди: «Ҳай, ҳай, юрма, йиқиласан», деди. Мен бўлсам: «Йиқилмайман, мана юряпман, кўринг», деб бу гал дадилланиб қадам ташлай бошладим. Онамнинг меҳри товланиб мени бағрига босди. Мен қашқарликлар ўйинини томоша қилиш учун кўчага чиқаман, деб қийиқлик қилдим. Онам кўнмай, мени жойимга ётқизиб қўйди.

Орадан кўп ўтмай оёғим тузалди. Одатдагидек эрта билан туриб акам Ашурмат амакимнинг темирчилик устахонасига, мен эса Адолат опамни кутмасдан мактабимга йўл олардим.

Мактабим шундай қаландархона орқасида. Отин бувимизникига катта кўчадан ташқари ҳовлига кириб, ундан бир тоқалик эшик орқали ичкарига кириларди. Ҳовли кенг бўлса-да, дарахт зотидан биргина азим тут бор. Ёз кунлари, айниқса саратон ойларида бу ҳовли хумдондек қизийди. Биз терлаб-пишиб, кунга тескари айвонда ўтиришиб сабоғимизни ўқирдик. Куз келиб ҳаво совий бошлаши билан гўрдек чуқур, қоронғи бир уйга кириб олардик. Гуваладек қалашиб, ўз ҳовримизга ўзимиз «исиниб», титраб-қақшаб, дилдирашиб не ҳасратда қийин

ўтказардик. Тўғри, хонанинг ўртасида номига бир сандал бўларди. Унинг устига каноп қопдан қопланган зил-замбил кўрпа ёпиғлиқ турарди. Уқувчилар бағриларини танчага бериб, ўз тап ҳароратлари билан бу совуқ танчани илтишар ва шу зайлда азоб чекиб сабоқ олишарди.

Отин бувимизнинг уч ўғли бор эди. Энг кичиги тўрт яшар Камолжон эрка ва ўта инжиқ эди. Қачон кўрманг ойисининг пинжида. Ҳатто отин буви болаларга сабоқ бераётган пайтларда ҳам унинг тиззасига чиқиб, чақалоқ сингари онасининг кўкрагини сўрарди. Қиз болаларни ку билмайман, аммо унинг бу қилиғи менинг ғашимга тегарди. Яна бунинг устига Камолжон мишиқи эди. Бурни дойим оқиб турар, ўзи у ёқда турсин, ҳатто отин бувимиз ҳам ўғлининг бурнини артиб қўймасди. Шунинг натижаси бўлса керак, боланинг бурни атрофи лавлагидек қизариб ем бўлиб кетганди.

Мақтабда кўпчилик ўқувчи қизлар бўлиб, ўғил болалардан жияним Мелижон билан тенгқурим Оқил жўрам ўқирди. Қизчалар бир калима сўзни ҳадеб ҳижжалай-вериб зерикканларидан дарс пайтларида ҳам қўғирчоқ ўйнаб ўтиришарди. Биз ўғил болалар ўйин тополмаганимиздан қизларга тегажаклик қилардик. Кунлардан бир кун қўғирчоқ ўйнаб ўтирган Меҳри билан Хосият орасига хира пашшадек суқилдим. Хосият лабини буруштириб, мушукдек юзимга чангал солди. Жоним ачиб кўзимдан ёш чиқиб кетди.

— Отин бувимга чақаман!— дедим, қўрққан олдин мушт кўтарар қабилида.— Тўпингни (копток) менга брасанми, йўқми?

Хосият менни менсимас, ҳатто кимга гапиряпсан ҳам демасди. Мен тимдаланиб анишаётган бетимга енгимни босиб, унга юқаётган қонга қараб-қараб қўярдим.

Хосиятнинг коптогига ишқим тушиб қолганди. Пахта-

ни думалоқ қилиб, устига кўк, қизил ипакдан тўр солиниб тикилган бу копток шундай чиройли эдики, уни ўйнаш эмас, қўлда кўтариб томоша қилиб юрса арзирди.

Биз мактабдан қайтганда катта кўчани бошимизга кўтариб «тўпчоқ» ўйнардик. Бизнинг тўпимиз подадаги сигирлардан юлиб-юлқиб олганимиз жундан думалоқ қилиб ясалган бўларди, у жуда юмшоқ, отганимизда узоққа кетмасди. Хосиятнинг тўпи бўлса анордек қаттиқ, резинка тўпдек ҳавога сакрарди. Нима қилиб бўлса ҳам, у тўпни қўлга киритиш керак, деб хаёл сурардим. Хосият ёввойи мушукдек жангари! У осонликча тўпини менга бера қолмас! Шундай бўлса ҳам мен: «Тўпингни яхшиликча берасанми-бермайсанми, Хосият! Бўлмаса, отин бувига чақаман,— дедим. Хосият бўлса бепарво, ўзини эшитмаганга солиб Меҳри билан гаплашиб ўтираверди.

— Бундан бошқа яна уйда катта қўғирчоғим бор.

— Менга ҳам кўрсатасанми,— деб Хосиятга ёлворарди, мовий кўзларини сузиб Меҳри.

— Бизникига борсанг, кўрсатарман.

— Бирга бориб ойнмдан сўрайлик.. Йўқ дема, жоп дугонажон... Ке, хўб дея қол, борасанми?— ялиниб-ёлворарди Меҳри.

Хосиятнинг қўрслиги ғашимни келтирди.

— Шунга ялиниб ўтирасанми, Меҳри, ойнмдан сўрамасдан борсанг нима бўпти? Қўрқсанг, мен бирга бора қолай.

— Меҳри сенга ўхшаб ўзбошимча эмас!— қошларини чимириб, мени чақиб олди Хосият.

— Ким ўзбошимча!— қўлидаги тўпга чангал солдим мен.

Икки қиз бир томон, мен бир томон тортишув бошланди. Орада қўғирчоқ синиб, «ҳафтияк» йиртилди. Ҳа-

зил зилга айланди. Хосият дод кўтарди. Китобининг йиртилган варағини қўлида тутиб юм-юм йиғлар экан:

— Тўлаб берасан, зиндача! Ҳафтиягимни тўлаб бермай кўр-чи!— дея бақриб ҳамманинг эътиборини ўзига тортди.

Халфамиз Адолат опа можаронинг сабабини текшириб турганида отин бувимиз кириб келди. У, айб қизларда эмас, мендалигини аниқ билгандан сўнг:

— Қизларга азоб беришдан бошқа ўйин тополмадингми, шумтака!— дея мени гадаблай бошлади.

— Бўлмаса дарс вақтида нега Хосиятингиз қўғирчоқ ўйнаб ўтиради,— дедим бўш келмасдан мен ҳам. Ўзимни оқлаш баҳонасида синиқ қўғирчоқни отин бувимга узатдим.

— Дарс вақтида қўғирчоқ ўйнаманглар, демабмидим сенларга!

— Биз қўғирчоқ ўйнаганимиз йўқ!— деди кўз ёшларини артиб Хосият.

— Бу қўғирчоқ меникими бўлмаса?— Хосиятнинг елкасига секин туртди отин бувим.

Хосият юм-юм йиғлар, мен эса отин бувим қаршисида гўё гуноҳсиз гуноҳкордек тик турардим. Шу пайт бахтимга отин бувимнинг катта ўғли қандайдир меҳмон келганини хабар қилди.

— Учаласини ҳам «озод»дан кейин олиб қол!— халфасига фармон берди отин буви. Сўнг кета туриб:— Анави газандага эҳтиёт бўл!— деб қўшиб қўйди.

Қизлар хор бўлишиб:— Газанда! Газанда!— дея мени майна қила бошладилар...

Халфа «нонхўрак» эълон қилди. Қизлар чувуллашиб ўринларидан туриб, китоб жилдига солиб қўйган нонларини олишиб ҳовлига чопиб чиқишди. Хосият ҳамон йиғлаб ўтирарди. Қизларнинг: «Қўй, йиғлама, биз Назир га-

занданин? жазосини берамиз», деган гаплари кулогимга чалиниб қолди.

Газанда деганлари ҳолва-ку, улар менга қанақа жазо бермоқчилар?.. Юрагимга андак ваҳима тушди. Юзимни тимдалаб қонатгани эсимга тушган:— Нега мен бетим тимдаланган жойини отин бувимга кўрсатмадим?— дедим. Агар қизларни озод қилиб, мени олиб қолиб жазо берадиган бўлсалар, қараб ўтирмасман. «Хосиятингиз ёввойи мушук! Қаранг, мана, юзимни қандай юлиб ташлади!» деб даъво қилишни ўйлаб тургандим, қизлар устимга ёпирилиб келиб қолишди. Олатўғаноқ чумчуққа қандай човут солса, қизлар ҳам менга шундай човут солишди. Улар тўрт томондан турткилаб, юмдалаб, «ҳафтияк»ини тўлаб бермай кўр-чи, деб мени талай бошладилар.

— Уғил бола бўлиб нега қиз болага тегасан, қўлинг сингур!

— Қиз бола сани тенгингми!

— Қандақа ўгил бола бу? Уғил бола бўлса кокил кўярмиди!

Қизлар мени қуршовдан чиқиб кетишимга йўл қўйишмасди. Билмадим, қайси бир қиз кокилимдан ушлаб шундай қаттиқ силкиб тортдики, бошим «чим» этиб, кўзимдан ўт чиқиб кетди. Шундан сўнг мен ҳам қараб турмадим. Узимни мудофаа қилиш учун ҳужумга ўтдим. Қизлар бўш келмади. Кўплашиб тортқилаб йиқитишди. Бири қулогимдан, бири кокилимдан тортиб адабимни беришди. Мен додлаб йиғлардим. Кимдир ёрдамга келиб мени ажратиб олди. Мен бўлсам аламимга чидаёлмай, қимдан ўч олишимни билмасдим. Мен бир ўзим, қизлар бўлса бир талай. Бирнга, иккисига бас келарман, кўпчиликка бас келиш қийин. Бир гала қалдирғоч ҳавода учиб мушукни талаганларидек, қизлар ҳам мени уриб-туртиб қочишарди. Ҳар қачон мен билан ҳамдам бўлиб

келган Оқил жўрам шундай пайтда ғойиб бўлиб қолганидан беҳад танг эдим. Жияним Мелижон бўлса қуёндек жунжикиб, девор тагига биқиниб, нон кавшаб турарди.

Бу воқеадан хабар топган халфа, қизларни койиб ҳайдаб юборди. Шунда менинг хўрлигим келиб йиғладим. Одатдагидек, Адолат опа бошим, сочимни силаб эркалади. Йиғламасам, қизлар билан бўлган можарони онамга айтмасликка, болаларни озод қилиш билан менга ҳам жавоб бериб юборишга ваъда қилди. Шундан сўнг мен йиғидан тўхтадим.

Қизлар кенг ҳовлини бошларига кўтариб, шовқин-сурон билан бир-бирларини қувлашарди. Саккиз чоғлиқ қиз билан Меҳри тут тагида тўп ўйнар, бошқа бир тўда қизлар енгларини шимариб, кўйлаклари барини липаларига қистириб олиб сакраб, ер тепиниб галма-галига кўшиқ айтишарди.

«Жаҳида қўшиқ чиқибди,

Беҳуда қўшиқ чиқибди.

Мен киймаган соғона,

Қўзича бахмал чиқибди!

Жаҳида-ҳу,

Жаҳида-ҳу,

Жаҳида! Жаҳида! Жаҳида!»

Нонхўрак-тушлик давом этарди. Бор борица, йўқ ҳолича, ҳар ким ўз-ўзини «зиёфат» қиларди. Биров уйида олиб келган ўрик қоқисини мужиб, данагини тишида чақса, бошқа бирови шошилмасдан ўрик қоқини мужиб, данагини йиғар, сўнг тош билан чақиб нонига қўшиб ер эди.

Менга яқин ўтирган Муслима деган пучуқ қиз қайишдек чандир қовун қоқини зўр-базўр тишида узиб чайнар,

жағи толиб, кавшашдан тўхтаб қоларди. Чанқаган қизлар пақирга тўлдириб қўйилган лойқа ариқ сувидан энтикиб-энтикиб коса-коса ичишар, яна ёв қувлагандек, чопа-чопа ўйинга берилиб кетишарди. Мен ҳеч кимга қўшилмасдан айвон устунига суяниб тунд ўтирардим. Муслиманинг ҳафсала билан қовун қоқи чайнашини кўриб, оғзим сув очиб кетди. Қорним очганини сезиб китоб жилтимдаги яримта нонни олдим. Нонни олдим, Оқил жўрам эсимга тушди. Оқил иккимиз жуда қалин дўст эдик. Бир майиз топилса икки бўлиб ер эдик... Нега бугун Оқил жўрам мактабга келмади экан?.. У бўлганда қизлар мени бунчалик яккалаб қўймаган бўларди. Ундай десам Оқил жўрам ҳар нарсага ўзини уравермайди. Қизларга ҳам тегажаклик қилмайди. Ўзи буғдой ранг, қўй кўз, оғир табиатли, дўмбоққина бола. Яримта нонимни ушатдим, Оқил жўрам эсимга тушиб томоғимдан ўтмади...

Нонхўрак тугаб қизлар чопа-чопа айвонга киришди. Мен ҳам бўйнимни эгиб ўз жойимга бориб ўтирдим. Биров «ҳафтияк», биров «чоркитоб», биров «Сўфи Оллоёр» китобини очиб, ҳар ким ўз ҳолича ўқий бошлади. Қўйсин отли бўйи етиб қолган қиз қўнғироқдек овозини баланд қўйиб:

«Беҳишт дўзах талошир,

Талошмоқда баён бор.

Беҳишт айтур мен ортиқ,

Менда ҳуру ғилмон бор.

Дўзах айтур мен ортиқ,

Менда илон-чаён бор,

— дея қорилар сингари ёддан ўқирди. Хосият бўлса: «Инно аътойно кал-ковсар, инно аътойно кал-ковсар» деб овози борича бақириб, ўзини кўрсатмоқчи... Мен

«Қулъе»ни аллақачонлар ёдлаб олгандим. Бироқ ўша топда машқим паст бўлгани учун завқ-шавқсиз мингиллаб ўқиб ўтиравердим.

Менинг бутун хаёлим болалар озод қилингандан сўнг менга бериладиган жазода эди. Балки халфа Адолат олам ўз сўзи устидан чиқиб мени олиб қолмас, отин бувимдан гуноҳимни сўраб олгандир. Узимга-ўзим тасалли берсам ҳам юрагимга жойлашиб олган ваҳимани тарқата олмасдим. Шу вақт халфа келиб: «Ҳаммаларнинг китобларингни ёпиб, жилдларингизга солдинглар!»— деди. Халфамиз амри дарҳол бажо келтирилди. Ёлғиз мен эмас, ўқувчиларнинг ҳаммаси ҳам Адолат опа нима демоқчи эканлигини биларди. Ҳар пайшанба куни отин бувимиз хонадонида «уй кўтариш» бўларди. Гарчи ҳар кун деярли озод бўлиш олдида мактабхона ва ҳовли юзини ёғ тўкилса ялагудек қилиб супуриб, сув сепиб кетсак ҳам, ҳар пайшанба куни, албатта «катта ҳашар» қилинарди. «Ҳовли кўтариш» ҳашарида ҳар бир ўқувчининг тайинлик иши бўларди. Ҳали жаҳолат пардаси—паранжи бошига тушмаган ёш қизчалар кўчанинг нариги бетидаги ариқдан пақирлаб сув ташишар, бўйи етиб қолган қизлар, ҳовли супуриб, сув сепишар, уй йиғиштириб, қозон-товоқларни қатрон қилишарди. Биров кўнгил бериб ишласа, бошқа биров шунчаки қимирлаб вақт ўтказарди. Мен айниқса шу кун жонимни жабборга бериб иш қилдим. «Гуноҳимни» нима биландир ювишли жуда-жуда истар эдим. Хосият олдида тиз чўкиб тавба қилиб эмас, балки отин бувимга яхши хизмат қилиб, унинг эътиборини ўзимга тортиш йўли билан ўзимни оқламоқчи бўлардим. Югуришда биронта қиз менга бас келолмасди. Икки қиз бир пақирнинг балдоғидан тутиб сув ташиса, мен ёлғиз ўзим бир пақирни кўтариб сув таширдим. Қизлар ариққа бир бориб келгунларича, мен икки бориб келардим. Баъзи бир қизлар, айниқса Хосият билан Меҳри

мен билан баҳслашмоқчи бўлишди. Бир пақирни икки киши кўтариб чопиш ноқулай бўлар экан, чайқалиб тўкилиб, пақирда ярим сув ҳам қолмас экан. Бунинг устига Хосият Қўйсин опадан: «Сув ташийдиган бўлсаларинг пақирни тўлдириб келинглар. Эрмак қилиб ўтиришга вақтимиз йўқ. Жума оқшоми тезроқ уйга боришимиз керак»,— деб танбеҳ ҳам эшитиб олди. Шундан кейин Хосият бир пақир сувни ўзи кўтариб, мен билан чопишмоқчи бўлди. Чопиб кела туриб дўмболоқ ошиб йиқилди. Уст-боши, афт-ангори лой-тупроққа беланиб, хўб кулги бўлди.

«Уй кўтариш» тугади. Халфа ҳаммани тўплаб қилинган ишга баҳо бериб чиқди. Бировларни мақтаб, бировнинг ишини ерга уриб гапирди. Ҳаммасидан ҳам: «Қизлар! Югуриб-елиб ишлашни Назирқулдан ўрганинглар!» дегани менга мойдек ёқиб кетган эди.

Ер остидан Хосиятга кўз қиримни ташладим. Хосият лаб-лунжини осилтириб менга қараб турган экан, тилини чиқазиб калака қилди. Мен, «қараб тур, адабингни бериб қўярман, сени!» деган маънода муштимни тугиб, секин унга кўрсатдим. Шу пайт халфа «озод» эълон қилди. Қизлар қафасдан бўшатишга қушдек, дарвозахона томон отилишди. Лекин мендан бўлак биронтаси ҳам дарвозадан биринчи бўлиб чиқиб кетолмади.

ДАСТЛАБКИ САБОҚЛАР

Куз ойининг қайси бир куни эди, отин бувим мени ҳузурига чақириб: «Эртага жума, жумадан кейин қайси кун келади?» деб савол берди. Мен жумани олиб келадиган пайшанба ва жумани олиб кетадиган шанбани яхши билардим. Шунинг учун қийналиб ўтирмасдан: «Эртадан кейин шанба», деб қўя қолдим.

Отин бувим:

— Баракалла-баракалла, ақлли бола. Сендан одам чиқади... Биласанми Назирқул,— деди кўзимга тикилиб,— ҳозир тўғри уйлариингга боргин-да, онангга айт: шанба куни эрта билан отин бувимни олдиларига бориб келар экансиз. Сизга айтадиган гаплари бор экан, дегин. Тушундингми?

— Тушундим.

Шу заҳотиёқ уйга қараб югурдим. Шундай чопгандимки, ўпкам шишиб, сўзимни айтишга қийналардим:

— Оначи... жума ўтиб...

— Ҳа, нега мунча ҳансирайсан! Ев қувладими, болам... Ўтир-ўтир! Нафасингни ростлаб ол!— дер эди мени қўлимдан ушлаб онам.

— Она! Шанба куни... эрталаб... отин бувимларни... олдиларига.. борармишсиз.

— Нима ишлари бор экан, менга?

— Билолмадим, уҳ... уҳ...

— Сўрамадингми?

— Сўрамадим... менга айтармидилар. Ўзингизга айтадиган гаплари бормиш.

— Нима бало, яна қизларга тегажаклик қилдингми?

— Тегажаклик қилган бўлсам ўлай агар...

— Бўпти, яна иш орттирмаган бўлсанг майлига, сабоғингни тайёрлаганмидинг?..

— Ҳа. Отин бувим, сендан одам чиқади... яхши боласан, Назирқул, дедилар.

— Ростданми?— юзидаги ташвиш ўрнида табассум жилва қилди.

— Ёмонлик қилганимда отин бувим мени мақтармидилар?

— Мақтаган бўлсалар яхши-я. Яхши ўқисанг, одобли бола бўлсанг ўзингга яхши. Ёмон бўлсанг, ким кўрингандан дакки ейсан! Ота-онасига лаънат дейиш қаёқдаю, бу болани ўстирган ота-онасига раҳмат дейиш қаёқда?.. Сенингча қайси бири яхши?

— Лаънат ёмон! Раҳмат албатта яхши-да!

— Баракалла ўғлим. Жилтингни миҳга илгин-да, косада шовла бор, еб ола қол.

Қулогим онамда бўлса-да, кўзим қаландархонанинг азамат дарахтлари шоҳида. Томдан қўшнимиз Миррашиднинг овози эшитилди:

— Шамол!.. Хотиннинг ўлди, кетмонингни олиб югурр!

Қорним оч. Ақли ҳушим варракда. Шу пайт эшикдан Оқил жўрам кириб келди. Кун салқин бўлса-да, одатдагича жўрамнинг усти юпун, яланг оёқ. Мен унга «имоишора» билан овозингни чиқарма, онам бор деган эдим. Оқил ҳайрон бўлиб атрофга аланг-жаланг қараб қўйди. Оиамнинг кўзини шамғалат қилиш пайида эдим. Секин ошхонага кириб варрагимни олдим. Одатдагича тандири-миз устидан томга чиқиш хавфли. Онам сезиб қолса

варракни тортиб олиб, шовлани ейишга мажбур қилади. Бунга ҳам кўниш мумкину, аммо: «Шамол бўлмаса варрак ўлгур учармишми! Бола бўлиб сенинг ҳам онангга фойданг тегса-чи!» деб бирон ишга боғлаб қўйса нима қиламан? Оқил жўрамни эргаштириб, секин кўчага йўл олдим. Болалар томлардан туриб: «Шамол! Хотининг ўлди, кетмонингни олиб югур!» деб бақир шарди.

Бизнинг томларимиз қўшнимизнинг томларига туташган. Ҳар иккала ҳовли ҳам ичкари-ташқарилик бўлиб, том деган нарса сероб. Варрак учуриш учун майдон қанча кенг бўлса шунча яхши-да. Маҳалламиздаги варракбоз болаларнинг ҳаммаси том тепасида. Бири қўйиб, бири қийқиришар, шамолни чорлашарди. Биз томга чиқиб олдик. Шамолдан дарак йўқ. Шундай бўлса ҳам варрагимни Оқил жўрамга тутқазиб, кун боғишга қараб олиб қочдим. Варрак бир кўтарилди-ю, сўнг учмасдан пастга тушди... Кўнглим ғаш. Кўзимиз дарахтларнинг шоҳида.

— Чақир! Шамолни чақирсанг-чи, Назир!— деб бақирди Оқил жўрам.

— Овозингни ўчир! Секин!— деб ўртоғимни туртдим.

— Нега?— қўрқа-писа секин сўради у.

— Онам эшитса нима бўлади?.. Иккимизнинг ҳам таъзимимизни беради-я! Отимни атама! Ўзинг қичқира-вер!.. Чақир, нега жим турибсан! Сени овозингни танимайди.

Жўрам итоаткорлик билан бақира бошлади: Шамол! Хотининг ўлди, кетмонингни олиб чоп!..

— Ана, қайрағоч тепаси қимирляпти,— қувонганимдан ихтиёрсиз бақириб юбордим мен.

— Ўзинг ҳам бақирма-да,— менга танбеҳ берди ўртоғим кўзини дарахтдан узмай,— кўрдингми, мен чақирмасам шамол йўлга тушмас экан.

— Ушла! — варракни ўртоғимга тутқиздим.— Чоп, томининг париги бошига бор. Қўшимизнинг томига!

Оқил жўрам чопа-чопа томнинг одоғига бориб варракни ушлаб турди. «Қўйвор» дедим, у варракни ҳавога отди. Мен олиб қочдим. Бир кўтарилди-ю, яна пастлаб томга тушди. Ҳавсалам пир бўлиб жўрамдан ўпкаладим:

— Оқил чақирмаса шамол йўлга тушмас эмиш! Махтан-э... махтаниб қол!

— Махтансам-махтанмасам шамол йўлга чиқди,— деди Оқил жўрам.— Ишонмайсанми?.. Дарахтнинг бошига қара. Қимирлаяптими?..

— Қимирлаяпти-ю...

— Ҳа, шамол бўлмаса дарахтнинг учи ҳеч қачон қимирламайди... Биз унинг қулоғига хунук хабар етказдик. Хотини ўлганини эшитиб гангиб қолди. Ҳозир у йўлда. Лекин хотини қаёқда, билмайди шўрлик. Шунинг учун у бир кун чиқишга, бир кун ботишга қараб югуради. Шу гапни эшитганмисан?— юзимга тикилиб савол берди Оқил.

— Сен ўзинг эшитганмисан?

— Эшитганман.

— Кимдан?

— Дадамдан эшитганман. Кўрдинг-ку, шамол ҳам одамга ўхшайди. Хотини ўлганини билиб йўлга чиқди. Лекин унинг хотини қаерда? Буни биз ҳам билмаймиз-ку, ахир! Бечора шамол у ёққа-бу ёққа югуриб-елиб чарчагунча ҳар кун биз варрагимизни учуриб олар эдик. Кеча шамол кун ботишдан кун чиқишга томон югурганди. Балки у кун чиқишда тунаб қолгандир-а, жўра?

Оқил жўрам айтгани келди. Дарахтларнинг боши кун ботиш томонга эгилиб қимирлай бошлади. Варракни учуриб эдик, ҳан-паш дегунча «булут» орасига кирди кетди. Рашиднинг варраги қаландархона тутига шох уриб йиқилди. У аламига чидамасдан йиғлаб, сўкинарди. Менинг

варрагим бўлса қимир этмай, гўё менга осмондан салом йўллаётгандек гўнғилларди. Қувончимни ичимга сиғди-ролмасдан варрагимга мадҳиялар тўқир эдим:

Ўзим қилган сатарча-ю,
Булулга торг, булулга!

Шамол пастда сезилмас эди. Варрагимнинг борган сари юқорига кўтарилишидан шамол жуда баландда эканлиги маълум бўлди. Мен ҳам қўрқмасдан ипни қўйиб бердим. Катталиги тўрт бурчак патнисдек келадиган варрагим ҳисоб дафтарнинг бир бетидек кўринарди. Оқил жўрам иккимиз ўзимизда йўқ хурсандмиз. Мен «ўзим қилган сатарчани» қўшиқ қилиб айтиб, кўзим варракда бўлиб, орқам билан юриб бораверибман. Орқага ташлаган сўнги қадамим томга эмас, том одоғи бўшлиққа тушиб қулаб тушибман...

Кўчада одамлар чувуллашар, менинг эса кўйлагим тўсин учига илиниб қолипти, ҳавода осилиб қолибман.

Уйнинг таги лиқ одам. Ҳамманинг қўли мен томон, юқорига узатилган.

— Қимирлама!

— Биронтанг ирғиб томга чиқ!

— Мўминжон кетди.

— Назирқул, қўрқма. Хайрият кўйлагинг оҳорлик экан...

Онамнинг товуши эшитилди. Одамлар унга тасалли бериб:— Роҳат опа! Йиғламанг, бола қўрқмасин... Ана, Мўминжон томга чиқди...

— Кўйлагига тегма. Оёғингни тўсинга қўй!..

— Мўминжон, тўхта! Умрзоқ! Сен тўнингни еч!.. Эҳтиётдан тўнни остига тутинглар!

Мен эса болохонанинг ташқарисига чиқиб қолган тўсин учига илинган кўйлагим этагига осилганча ётардим.

Кўплашиб мени ўлимдан қутқазиб олишди.

Онам мени койишни ҳам, эркалашни ҳам билмасди. У кўлимдан ушлаб дарвозамиз томон етаклар экан, кимдир:

— Роҳат опа, койиманг. Узи бўлганча бўлди. Бундан кейин томга ўйлашиб чиқади,— деганини эшитиб варрагим эсимга тушди. Сўрай десам ойимдан қўрқдим. Кейинчалик билсам, томдан йиқилишим билан кўлимдан чиқиб кетган варрагимни Дунгкўприк болалари «тала-тала» қилиб кетган эканлар.

Жума ўтди. Шанба куни онам билан мактабга бордик. Бироқ онам мактабдан хафа бўлиб қайтди... Эмиш, бўйим ўсиб, катта бўп қолибман, ёшим тўққизга етибди. Қизлар билан бирга ўқиш номувофиқмиш. Ўқишга қобилиятли бўлганим учун мени ўғил болалар мактабига бериш керак эмиш...

Онам мени ўқитмоқчи. Дадам бўлса:— Сафарнинг қорни муллоликдан тўйгани йўқ! Ўқиб мулла бўлганда мачитга сўфи бўладими?.. Кераги йўқ! Ҳунар ўргансин!— деб бақариб берди. Лекин онам ўз айтганини қилди. Бир тандир нон ёпиб, устига бир кийимлик оқ сурп қўйиб, мени маҳалла мачитидаги мактабга олиб борди:

— Тақсир, қулваччангизнинг эти сизники, суяги меники,— деди.

Орадан сал вақт ўтмасдан Оқил жўрамнинг онаси ҳам бошига баркаш қўйиб паранжида мачит дарвозасидан кириб келди. Қизлар мактабида Оқилни ҳам сиғдиришмабди.

Шундай қилиб, Оқил билан бир мактабда ўқий бошладик. Отин бувимиз нечоғлик мулойим ва меҳрибон бўлса, янги домламиз шунча баджаҳл, мулла миртажанг экан. Бўлар бўлмас «гуноҳ» учун фалаққа тортавериш, бола бечораларнинг инка-тинкасини қуритаркан.

Мактаб шаронти отин бувиникидан ёмон бўлса борки, яхши эмасди. Ҳар икки ҳафтада бўйра пули, уч-тўрт

ойда палос пули тўлаб турсак ҳам, тўшагимиз зиғир по-
хол эди. Ун бир ёғочлик бир уйда олтмиш-етмиш бола си-
қилишиб ўтирардик. Қоида бўйича ҳар куни эрта билан
чойдан сўнг мактабга бориб, пешин намозни жамоат
билан мачитда ўқиб уйга қайтардик.

Ҳар бир янги сабоқ, масалан ҳафтияк ёки қуръоннинг
бир сурасидан иккинчи сурасига ўтиш «қатта воқеа» ҳи-
собланарди. Шундай ҳолларда мактаб боласи домлага
«озодлик» овқат, нон олиб келиши одат тусига кириб
қолганди. Бундан ташқари, бирон муллавачча «ҳафтияк»
дан «қуръон»га ёким «чоркитоб» ва ё «Хўжа Ҳофиз»га
тушадиган бўлса, албатта домла бошлиқ халфаси ва
пешқадам шогирдларни чорлаб зиёфат бериши, домлага
бош-оёқ сарполар қилиши лозим эди.

Лекин бундай тантанага ҳамманинг ҳам қурби етавер-
масди. Йўқчилик доим йўлдоши бўлиб келган фақир
кишилар бундай орзу-ҳавасни фақат тушларида кўриш-
лари мумкин эди, холос. «Берган худога ёқибди» деганла-
ридек, бой, ўзига тўқ онлаларнинг бу ерда ҳам ошиқла-
ри олчи эди. Бойваччалар деярли ҳар куни домланинг
оғзини «мойлаб» турганлари учун сабоқдан сабоққа кўч-
маган ҳафталари кам бўларди. Домла уларга кўпроқ
эътибор берар, шу сабабдан улар тезроқ саводхон бўлиб
чиқиб кетаверар, йўқсил болалари ҳафтияк йиртиб, на-
рига ўта олмасди. «Озодлик» олиб келмагунча у янги су-
рага кўча олмасди.

Халқимизда: «Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўғли
гапирсин!» деган киноявий бир мақол бор. Бизнинг ди-
ний мактабларда бойваччаларнинг айтганлари айтган,
деганлари деган, домланинг жилови шуларнинг қўлида
эди. Шу зайлда бадавлат кишиларнинг болалари ўн бе-
шида бош бўлиб олса, йўқсил-камбағалнинг болалари
ёши етса ҳам иши ўнгмасди. Умид-орзулар билан беш-
олти йил мактабга қатнаб олган «илм»лари беш вақт

намозда ўқиладиган бир неча сура ва оятлардан нари ўтмасди.

Маҳаллада бирон касалнинг ҳоли оғирлашиб қолган чоқларда «чилёсин» қилиш учун домла таклиф қилинарди. Касални ўлимдан «олиб қолиш» учун узундан-узоқ «ёсин» сурасини қирқ мартаба қайтариб ўқиш керак... Ана шундай «чилёсин» маросимларига домла ўзига яқин кўрган пешқадам шогирдларни олиб борарди. Ҳоли оғирлашиб қолган бечора касалманд тез орада вафот этиб қолгудек бўлса: «Чилёсин» зўр бўлади. Ана дарров айирди-қўйди, ўладиган касалнинг ўлгани яхши, уйдигиларни тингани яхши», дейишарди.

Домламиз беҳад раҳмсиз одам эди. «Хирс мулло мешавад аззарб чўп» деган гапга эътиқод қилганиданми, ҳарқалай болаларни чўп зарби билан мулла қилиш мумкин, деб биларди.

Бўйра пули, кигиз пули, кўмир пули, янги сабоққа тушганда «озодлик» пайшанбаликни ўз вақтида олиб келмаган ўқувчилар албатта калтакланарди. Ҳамид билан укаси Оқил, Сидиқ деганлар билан мактабдош эдим. Бу учала боланинг калтак емаган куни бўлмасди.

Домла эрталаб дарсхонага кирадиганда «пешқадам, сахий» бойваччаларни ҳузурига чақириб сабоқларини тинглар ва улар келтирган мукофотни илақдек ешилиб қабул қилгач, ҳақларига дуо қилиб, янги сабоққа туширарди.

Мактаббачалардан бир бойвачча домлани калака қиларди. Домла сабоқни текшириш учун уни олдига чақирганда, қув бойвачча ўз чўнтагига қўлини солиб ковлаштиради, ҳадеганда пул чиқавермас, домла эса кафтини қашиб: «Кўлим бекорга қичмайди-да, бойвачча!» деб ўз қўлини ўзи қайта-қайта ўлиб, қош-кўзига суртарди.

Пулни олгандан кейин кўнгли жойига тушар, хотири жам бўлиб, бойваччанинг ота-онаси ҳақиға, ўлиб кетган

момоси арвоҳига бағишлаб узундан-узоқ дуо ўқирди. Бизларни ҳам дуога қўл кўтартирарди. Халфа мулла Иброҳимга домла уқтирарди:

— Шогирдларингизга тушунтиринг, халфа, мулло бойваччадан ибрат олсинлар! Юз сиз-биздан, бир жиз-биз афзал. Буни улар ҳам ота-оналарига тушунтирсинлар-да, ахир!

Навбат Ҳамид билан укасига келганда домламизнинг юз-кўзидаги қувонч сўниб, гўё чарақлаб турган хонани қора булут қоплаб олгандек туюларди. Болаларнинг ҳам қовоқлари осилиб қоларди. Бечора Ҳамид билан укаси сичқон уясини минг тангага ижара олишга ҳам тайёр эди. Начора, бекинишга жой, ҳимоя қилишга биронта мард топилмасди. Иккови калтакдан безиллаб аянч бир ҳолда қалтирар, жиққа ёшга тўлган кўзларини жавдиратиб, имдод сўрагандек бизларга термилишиб турганларида, ногаҳоний «адаб чўп» уларнинг бошларига тушиб қоларди.

Биз бу даҳшатдан юрагимиз чиқиб, чуввос кўтариб, сабоғимизни ўқирдик. Домла ака-укаларни қўйиб, бизни, бизни қўйиб ака-укаларни савалаб кетарди...

Шуниси қизиқки, Ҳамиднинг калтакка бардоши беҳад зўр эди. Қанча калтак емасин, чурқ этмай бўзрайганча тураверарди. Бу «безбетлик» домланинг баттар газабини орттирарди.

Домланинг фармойиши билан Ҳамиднинг тўнлари устидан ечиб олинди (калтак ўтмасин деб уч-тўрт қават тўн кийиб келар экан), бўй-баста Ҳамидга бир яримта келадиган бўз болага Ҳамидни опичлатиб, икки қўлини маҳкам ушлатиб, чунон саваладики, қўшчи гавронидек адаб чўп синиб, майда-майда бўлиб кетди. Иброҳим халфа: «Тавба қилдим десанг-чи, падар қусур», деб жабрдийдага дағдага қилса ҳам, Ҳамид «чурқ» этмади. Калтак зўр чиқди, ниҳоят эси оғиб йиқилди.

Кўп ўтмай яна шунақа бир ҳодиса рўй берди.

Жавзаки ўрик пишиб, бодиринг эндигина чиққан. Топган гул, топмаган бир боғ пиез, деганларидек, боғи бор болалар олтиндек сап-сариқ жавзаки ўрикни баркашга солиб, энди ранг олган қизил оличани новдага тизиб домлага олиб келишарди. Бир кун мен ҳам шундай қилдим. Совғам домлага манзур бўлмади шекилли, у афтини буруштириб:

— Бундан бошқа нарса тополмадингми!— деб совғамни рад қилди. Ўртоқларим олдида ўзимни яширгани жой тополмай қолдим.

Мактабдошларим орасида камбағалларнинг камбағали Сафар деган бола эди. У жиккак, чопоғон, читтакдек чаққон бўлгани учун болалар унга Сафар чиканак лақаби беришганди. Сафарнинг зеҳни тез, халфа берган сабоқни бирпасда ёдлаб қўярди.

Сафар чиканакнинг дадаси Файзи ота эски-туски шолкигиздан тўқим, ёпиқ, қоринбоғ тикиб рўзғор тебратадиган бечораҳол камбағал одам. Унинг бир эмас, тўрт ўғли бўлса ҳам, улар ҳали ёш, «ноннинг заволи» эдилар. Сафар сабоғини яхши ўтказиб, янги сабоққа тушмоқ учун отасидан «озодлик» пули сўраганда: «Мен сени ноншинг, кийимингни топиб берсам ҳам катта гап!» деб гапни қисқа қилиб қўяр экан. Ана шу сабабдан Ҳамиднинг куни Сафар чиканакнинг ҳам бошига тушди.

Бир куни домла арзимас бир баҳона топиб, Сафар чиканакнинг қўл-оёғини боғлатди. Товонини қаламтарош билан тилди. Сўнг тилинган ерига туз тиқди. Бола чирқираб йиғлар, лекин унинг додига қулоқ соладиган одам йўқ эди. Болага берилаётган бу жазо ҳам домланинг ғазаб ўтини сўндиролмади, унинг иккала оёғини фалақ ҳалқасига солди. Фалақни жингиртоб бўлгунча буратди. Сўнг уйнинг шифтига оёғидан осиб қўйди. Бола фарёд чекар, унинг зорини эшитадиган одам йўқ. Биз, бола-

лар ҳайкалдек қотиб қолгандик. Фалақда осилиб ётган Сафар йиғлаб-йиғлаб ҳолдан кетди. Юзлари кўкариб, кўзлари олая бошлади. Мен, Сафар ўлиб қолади, деб даҳшатга тушиб йиғлардим. Кўз ёшим кўксимга томиб турарди. Қўл-оёғи боғлиқ, боши ерга қарата оёғидан осиб қўйилган Сафарнинг «жонсиз» гавдаси арқонда айланиб турарди. Бу мудҳиш манзара ҳовлимизда ёгочга осиб қўйилган ўлик қаргани эсимга келтирди...

— Тақсир,— деди ташвишланиб халфа.— Яна бир марта Сафарнинг гуноҳидан ўтинг. Бу гуноҳни Сафар қилмади, мен қилдим, кечиринг тақсир?.. Болалар!— деди бизга мурожаат қилган бўлиб халфа:— Домламизга сўз берамизми? Ортиқ шўхлик қилмайсизларми?

Мақтаб болалар худди шу сўзни кутиб турганларидек баробар жавоб қилишди:

— Сўз берамиз!..

Домла бездек бўлиб ўтирарди. У шифтда осилиб ётган Сафарга қуш қараш қилиб қаради. Қаради-ю, бирданига авзойи ўзгариб, сакраб ўрнидан турди. Файри-табий ёқимсиз овоз билан:

— Олинг! Фалақдан озод қилинг, падар лаънатни!— деб қичқирди

Халфа шошилиб қўлидаги арқонни бўшатди. Сафарнинг «жонсиз» гавдаси шифтдан ерга туширилди. Домла ташқарига чиқиб кетгач, болалар Сафарни ўраб олишди.

— Болалар эшикнинг олдини ўраманг. Шамол тегсин,— дер эди халфа. Сафар ҳушсиз, ранги оппоқ оқарган ҳолда чўзилиб ётарди.

Ун уч ёшларда бўлган Сафар нима гуноҳ қилди-ю, нима учун бундай оғир жазога тортилди?— деб сўрарсиз, албатта. Домламизга иқтидо қилиб, биз пешин намозини ўқирдик. Онаси Хушрўй хола таъбири билан айтганда, «ерга урса кўкка сакрайдиган» Сафар, намоз саждаси вақтида бойваччанинг оёғини қитиқлайди. Бой-

вачча шовқин кўтариб намозни бузади... Айб Сафар устига тушади. Бўлган гап, қилинган «гуноҳ» ана шу! Домла учун така бўлсину, сун берсин. Аммо эркак сабзидек фойдасиз, камбағал бир ўқувчидан қутулиш учун домлага бир баҳона керак эди...

Сафарнинг на отаси ва на онаси домлага даъвогар бўлмади. Аксинча Сафарнинг онаси келиб домлага ялиниб-ёлворди. Яхши қилибсиз, тақсир, калтак билан бола ўлмайди. Бола домладан қўрқмаса кимдан қўрқади? Бошда айтмаганмидим, ўғлимнинг эти сизники, суяги меники деб. Ёмонлик қилган экан, жазосини берибсиз. Ўзи ҳам чунон адабини еди. Шу кунгача оёғини ерга босолмайди, тақсир. Энди гуноҳидан ўтсангиз бўларди. Улгунимча ҳақингизга дуо қилай, жон домла. Болам кўчада қолмасин. Бебош бўлиб кетса яхши бўлмас. Бир камбағал боласига оқ-қорани танитсангиз савоби тегар-ку!..

Домла бўш келмади. У ўз юрагини очиб солди:

— Камбағал-камбағал! — деди асаби қақшаб домла, — ёмоннинг уруғи кўп дегандек, нима кўп дунёда камбағал кўп! Яширмайман. Мен ўзим ҳам бой эмасман-ку, ахир!.. Менинг ҳам оилам бор. Бола боқаман...

Хушрўй хола домланинг гапини бўлди:

— Биладан, бой эмассиз. Лекин бизга ўхшаб ер тишлаб қолганингиз йўқ! Бой бўлганингизда сочимнинг оқи, аёл бошим билан сизга ялиниб келмасдим, тақсир. Бойга ялингунча худога ялинаман. Бой бойга боқадди, албатта. Сиз камбағал бўлсангиз камбағалларга қайишинг, тақсир. Камбағаллар сизнинг қўлингиздан оқ-қорани таниб чиқса, худога ҳам хуш келар, деб ўйлайман.

Домла мийигида кулиб қўйди. Сўнг, «савоби дейсизми?» — деб аёлга қаради-да, яна ўзи жавоб берди: — Ҳозир олиб турган савобимнинг ҳам ўзи менга етиб ортади.

Яширишнинг ҳожати йўқ, яхшики, олтмиш-етмиш бола ичида уч-тўртта бойвачча бор экан... «Ҳамма мулло бўлаверса подани ким боқади?..» Деҳқончиликни ким қилади? Маслаҳатимга юрсангиз ўғлингизни бирои ҳунармандга шогирдликка беринг. Ҳунар—ҳунардан унар!

— Маслаҳатингиз учун раҳмат, домла. Ундай бўлса менинг ҳам сизга айтадиган гапим бор...

Домла ўрнидан турди. Аёлнинг гапини ортиқ эшитгиси келмади шекилли: «Пешинга таҳорат олишим керак»,— деди-да, ташқарига чиқиб кетди.

— Ҳа, сиз ҳам домла, давлатмандга ёндашар экансиз. Оч баччагардан қоч баччагар-да! Ҳа! Камбағалдан қочдингиз!.. Майли, бойлардан қолманг!— деди чачвонини юзидан олиб бошига ташлар экан Хушрўй хола.

Унинг юзи сомондек сариқ, озғин, худди ўғлига ўхшаган жиккаккина аёл экан. Кўзидан дув-дув ёш оқарди. У рўмоли учи билан олдин кўз ёшларини, сўнг бурнини артиб хўрсинди. Икки қўлини икки тиззаси кўзига қўйиб, ўрнидан кўтарилар экан:

— Эй худо, камбағални яратгунча, яратмасанг бўлмасмиди!— деб ҳужрадан чиқиб кетди.

ГАП-ГАШТАК

«Уратепалик», «Равотлик» маҳаллаларнинг одоғи бизнинг қўрғон ҳовлимизга келиб туташган. Қаландархона деб аталган шу ернинг ўзида беш-олтита чойхона бор. Қиш фасли кеча-кундуз бу чойхоналарда одам гавжум. Жиззахнинг эски шаҳрида бундай маҳалла, чойхоналар сон-саноқсиз. Бу маҳаллаларда истиқомат қилувчиларнинг бир қисми ҳунарманд-косиб, майда савдо-сотиқ билан шуғулланувчилар, бир қисми боғдор ва деҳқонлар. Бозор жойига яқин «Жиззахлик», «Сбвунгарлик» маҳалла аҳолиси дошқозонларда ёғ эритиб, совун пиширишади. Бутун Жиззах ва Жиззах атрофи бозорини совун билан таъмин қилувчи шулар. Яна бу эл аҳолисининг бир қисми тери жийитиб ошлайди. Қўнчилар қайиш, сахтиён, шигирин тайёрлаб вофурушларга улгуржи, ёки пойафзал тикадиган косибларга чакана сотадилар. Бозор жойидан узоқроқда, далада яшайдиган аҳоли боғдорчилик, деҳқончилик, чорвачилик (бўрдоқи боқиш) билан шуғулланади.

Жиззахда «Тошкентлик» элнинг нуфузи катта. Бу элнинг шаҳарга яқин турадиганларининг деярли ҳаммаси савдо-сотиққа омил, одамлари «бозор пичоғи», баззозлик, атторлик, ип-ипак, чой, ширинлик, от-арава жабдуғлари, жун, кигиз-гилам сингари товар савдолари шуларнинг

қўлларида. Булардан ташқари, кавуш-маҳси, мўкки (тош тавон), кийим-кечак тикувчи ҳунарманд косибларнинг ҳам аксарияти «тошкентлик»лар.

Мен ўзим мансуб бўлган «ўратепалик» эли тўғрисида ҳам шунини айтиш мумкин. Бозор атрофидаги аҳолининг аксарияти косиб-ҳунарманд, ҳамда баққол, аттор, қас-соб, нонвойлардан иборат майда савдогарлар.

Шаҳардан ташқарида яшайдиган «оққурғонлик», «равотлик», «мўлкалик», «тоқчилик» ва шуларга ўхшаган ўнларча элатлар боғдорчилик, чорвачилик, деҳқончилик билан шуғулланарди.

Ҳафтанинг Душанба, Пайшанба кунлари Жиззахда бозор бўлиб, пайшанба катта бозор ҳисобланарди. Катта бозорга иши бор ҳам, иши йўқ ҳам келарди. Бозор айланган кишининг баҳри очилгандек бўларди, шунга кўра одамлар орасида «бозор — орқа бошингни ёзар» деган гап тарқалган бўлса керак.

Биров от сотиб, эшак олса, бошқаси буқа сотиб ғунажин олар, ҳунармандлар бозор учун тикиб тайёрлаган тўн, кўйлак, дўппи, белбоғ, кавуш-маҳси, мўкки сотиб ҳафталик озиқ-овқатлар гамлаб олардилар.

Мен бозор кунларини эмас, жума кунларини зориқиб кутардим. Иштонсизнинг тушига икки қари бўз кирибди, деганларидек, менинг тушимга жума тез-тез кириб турарди. Бунинг сабаби шуки, биз мактаб болалари учун зиндон бўлиб кўринган мактаб жума кунини ёпилиб, бизлар овоз бўлардик.

Катталар ҳам, болалар ҳам ҳафтанинг жума кунлари маҳалларда бўлиб ўтадиган гап-гаштакларда кўнгил очар эдилар. Биз болаларга ўйин-кулги бўлса бас. Ҳар вақт қулоғимиз овда. Келгуси жума ким гаштак беришини суриштириб билиб олардик. Жума кунини осмондан қор эмас, тош ёғса ҳам, ўйин-кулги бўладиган ерга Оқил жўрам билан борар эдик.

Уша замон элатларида «гап-гаштак» урф-одат тусига кирган. Қайси эл—маҳаллани олманг, уч бўгин ҳамқурлар гаштакхўрлик қиларди. Йигирма-йигирма беш ёшлардаги бир қур, йигирма беш билан қирқ беш ёш ўртасидагилар иккинчи қур, булардан юқори ёшдагилар учинчи қур. Ҳамқурлар ўзлари билан чиқишадиганларни топишиб жўра-жўра бўлиб уюшгандилар. Гаштакка бирон янги ўртоқ қўшилмоқчи бўлса, бу жўралар йиғилишида қал бўларди. Хулқ-атвори тўғри келмайдиганлар қабул қилинмай, рад қилинарди.

Ҳар бир жўранинг жўрабошиси, йигит оғаси бўларди. Жўрабошилиқ ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермас. Жисмоний бақувват, ақл-идрокли, ҳушёр, ўз фикрини маъқул қилиб, гапини бошқаларга ўтказа биладиган одам жўрабоши бўла оларди. Гаштакхўр жўралар ҳар қандай шароитда ҳам жўрабошининг измида. Гаштакларда ортиқча исрофгарчиликка йўл қўйилмас, ичкилик ичилмас, аммо дастурхонда мева-чева мўл бўлар, қуюқ-суюқ таом тортиларди.

Меннинг уйлик-жойлик иккита акам бор эди. Каттасининг оти Носир, кичигиники Қосим. Иккала акам ҳам дамнинг кўз очиб кўрган хотинидан. Булар хулқ-атвор, табиат эътибори билан мутлақо бири иккинчисига ўхшамасди. Қосим акам ўттиз ёшларда бўлиб, қош-кўзи қора, бугдой ранг. Қоп-қора қалин мўйлови билан соқоли унинг кулович юзига қандайдир жозиба ва салобат бағишларди.

Қосим акамнинг касби темирчи. Одамлар унга «уста Қосим, Қосим ака!» деб мурожаат қилсалар-да, орқасидан «Қосим фаранг» деб аташарди. Бунинг сабаби шуки, у темир, пўлат, чўяндан ясаладиган ўз замонасининг жами асбобларини дўндириб ясай биларди. Иккинчидан, у кийинишни биларди. Эғнида оқ пишиқ сурдан яқтак ёқа кўйлак, унинг устидан кўк билан қора рангга мойил

газламадан якак, белида тўрт-беш айлангириб ўралган узун белбоғ ва қўш қийиқча, устидан мавсумига қараб беқасам ёки пиёзи чакмон киярди. Бошида чоргул дўппи. Пешини калта қўйиб Амбар бўйи салласини шундай бежирим қилиб ўрардики, ҳеч ким ўхшатиб ўролмасди.

Оёғида пошнаси баланд, қўнжининг қулогига панжара гулчин солиб тикилган уфка этик. Чап ёнига тақиб юрадиган пичоғининг ҳам ўзига хос савлати бор. Булғорни кўк қайишдан тикилган қинга сариқ мисдан пойнак тақилган. Туя терисидан майин қинбоғ. Пичоғни бўлса испиҳони қилич синиғидан акамнинг ўзи «қўлбола» қилиб ясаб олган. Пичоғининг дастаси кийик шохидан ишланиб, унга садап қадалган, гул солинган.

Мана шу хусусият ва фазилатларнинг ҳаммасига сифат бериб, халқ акамни Қосим фаранг деб атаган бўлса керак.

Қосим акам қирқ йигитга жўрабоши ҳам эди. Гаштак-хўр йигитлари уни Қосим оқсоқол деб аташарди.

Катта акам Носир бўлса, ўта чапани, бир эмас, уч ҳунар билан ном чиқарган. Уста доирадаст. Ўз замонасининг моҳир машшоғи. Лекин ўтакетган қиморбоз эди. Унинг чилдирмада «Садр», дуторда «Роҳат» ва «Муножот»лари ҳали-ҳали хотиримда. Гап-гаштак, тўй-томоша, базмлар Носир акамсиз қизимасди. Санъат мухлислари акамни мақтаганларини ўз қулогим билан эшитганман. Улар чойхонада чойхўрлик қилиб гурунглашиб ўтирганларида бири: «Носирнинг қўлида доира тилга кириб сайрайди-я»,— деса, бошқа бирови: «Дуторини айтмайсизми, «Роҳатни» чинакам машқ қилганда одамку одам, ҳатто учиб юрган қушларни ўйинга тушира олади, «Тўрғай»ни чалганда булбулжон дуторининг қулоғига қўниб жўр бўлади»,— деса ишонавер, деб бири олиб, бири қўйиб мақташардилар. Одамлар мени эркалатиб:

«Назирқул! Сен Носир акангдек созанда бўласанми, ёки қиморбоз?» деб сўраганларида: «Қимор ёмон! Дадам уришадилар»,— деб жавоб қилганим эсимда. Улар яна савол ташлашарди: «Ҳа, бўлмаса ким бўлмоқчисан?..» «Менми, мен Қосим акамга ўхшаган фаранг бўламан»,— деб жавоб берардим.

Шунда улар хандон уриб кулишар: «Оббо сен-эй... Ҳа, дуруст, Қосим фарангга ўхшасанг, ёмон йигит бўлмас экансан... Носир аканг ҳам қимор ўйнамаса одамохун. Қимор ёмон нарса! Йигит қиладиган иш эмас. Кишини абгор қилади, қимор!»— дейишар эди.

Бизнинг ташқаримизда меҳмонхона ҳам бўларди. Деҳқончилик билан шуғулланадиган қишлоқ йигитлари киш пайтларида ишсиз қолиб бекорчиликдан кеча-кундуз вақтларини ёнимиздаги чойхонада ўтказишарди. Чойхона олди серқатнов катта кўча. Ёз кунлари тиззага урадиган тупроқ қишда лойга айланарди. Ҳаво ёға бошлаш билан ер ўйилиб бу кўчадан арава юриши мушкуллашарди, от дарё кечгандек қоринбоғигача лой кечиб, арава гилдираги гупчаккача ботиб, от тортолмай қолади. Шунда чойхонадаги йигитлар яланг оёқ бўлишиб лойга тушар, елкалари билан гилдирак суриб, гупчак кўтариб, ҳай-ҳайлашиб, қора терга ботиб кетган жонивор отга кўмаклашиб, от-аравани ботқоқликдан чиқариб юборар эдилар. Орадан сал вақт ўтмай яна бошқа бир аравакашнинг от-араваси шу ботқоқликка келиб тикиларди...

Бекорчиликдан ўзларини қаёққа қўйишни, кучларини нимага сарф қилишни билмаган ёшлар гап-гаштакдан ташқари, ҳар замон-ҳар замонда, ҳафтанинг душанба кунини тўкма—ҳалфанахўрлик ҳам қилшарди. Бу тўкма йигилиш, ўйин-кулги қилиш учун бир баҳона эди, бу ерда чилдирма, дугори билан Носир акам ҳам ҳозир бўларди. Тўққиз ёғочли меҳмонхонанинг иккала томони

токча, сувоги ганчкори эди. Ерга похол солиб, устига қозоқи кигиз тўшалган. Гир атрофга кўрпача, шифтга йигирманчи лампа. Уртада чўян манқал. Унда пистакўмир ловиллаб ёнмоқда. Носир акам манқалга чилдирмасини товлаб қизитарди. У бошини қийиқча билан боғлаб, кўлини ўнг енгидан чиқариб чаққон бўлиб олган. Йигитлар меҳмонхона атрофига яктизза бўлиб чизилишган. Пойгаҳда эса қўшиқчи, ҳой баракаллачи йигитлар қалашиб ўтирибди. Мен секин буларнинг орасига кириб, йигит оғаси Қурбонбой полвоннинг кўзини пойлаб турардим... У йигитларни ўтқазиб, бўладиган қандайдир томоша тайёрлиги билан банд. Қурбонбой полвон мени тезда кўравермаса, ўтирган йигитларнинг бирига: «Амакижон! Мени токчага чиқариб қўйинг!» деб ялинардим. Бир куши Носир акамнинг кўзи тушиб:

— Яна келдингми, бор уйга кир!— деб мени жеркиб берди.

— Қўйинг, ака! Боланинг кўнгли нозик бўлади, қаттиқ тегманг! Томоша қилсин,— деди икки қўлтиғимдан ушлаб, «ёпирим» дея даст кўтарар экан Урдушмат. У мени токчага ўтқазиб қўйди.

Носир акам манқалдаги ўтда чилдирмасини қизитиб ўтирарди. У қовоғини уюб менга қаради-да:

— Болани ёмон ўргатиб нима қиласиз, наша ҳидига маст бўлиб кечагидек токчадан думалаб тушади,— деди.

— Бугун маст бўлмайман, ухламай ўтираман,— деб ёлвордим мен акамга.

Йигитлар чақчақлашиб кулишди.

— Маст бўлмасанг бизга улфат экансан... Жўра қилиб олсак бўлади. Нима дединг Назирқул, биз билан жўра бўласанми?— кўзимга тикилиб сўрарди Урдуш ака. Ҳамманинг кўзи менда. Жавоб бериш ўрнига, мен акамга қарардим. Урдуш ака бўлса мени жавоб беришга қистарди. Гарчи наша ҳидига маст бўлиб ухлаб қолганим-

ни сезган бўлмасам-да, эртаси куни кўнглим айниб, касал бўлганимни эсладим. Мактабга боролмай онам билан акамдан танбеҳ эшитганим хотиримга тушди. Урдуш ака бўлса:

— Ҳа, йўталсанг-чи, ёки гаштак беришдан қўрқясанми? Жўра бўлишга рози бўлсанг, биз сендан гаштак олмай қўя қолайлик,— деганда:

— Жўра бўсам наша чекмайсизми?— деб савол берган эдим, йигитлар қийқиришиб кулишди.

Бўйдор, кенг яғринли, хуш мўйлов Қурбонбой полвоиз

— Йигитлар!.. Йигитлар! Жим!— деб қўлини кўтарди. Шовқин бирдан тинди. Ҳамма йигит оғасининг оғзига тикилиб турарди:— Назирқулнинг Урдушматга берган саволини эшитдиларингми?

— Йўқ!

— Эшитдик.

— Урдушматни болади-ку Назирқул,— қотиб-қотиб куларди Азизхон ака.

Йигит оғаси кулмасдан, қовоғини уюб салмоқлаб гапира кетди:

— Назирқул ёлғиз Урдушматга эмас, қизим сенга айтаман, келиним сен эшит қабилидан гап қилди. Ҳаммамизни болади!.. Ҳа, йигитларимиз орасида наякига айланишиб қолганлар борми? Бор! Наша қайси кўчага бошлаб боришини ўйлаётганимкин, наякига айланишгаётган жўралар! Бова банги такасини саждагоҳ қилиб олган васиқадор бангилар ҳам наякидан бошлаганлар!.. Биз билан гаштакхўрлик қилаётган жўраларнинг биронтаси бўлса ҳам, Бова бангига уммат бўлишини истамасдик! Наякибозлар тўғрисида жўрабоши Қосим оқсоқолнинг фикрлари шундақа!..

Йигит оғаси Қурбонбой полвоиз, белидаги кул ранг белбоғини ечиб олди-да, уни чигириб дарра ясай бошлади. Мен бўлсам:— Йигит оғасининг феъли ёмон, Урдуш-

матни дарраси билан савалаб, таъзирини бермаса яхши эди,— деб ўйлардим.

— Хўш, Урдушмат!— деди арқондек чигирилган даррасини ўз кафтига таре уриб полвон,— қани, жўраларнинг қулоғи сизда. Назирқулга нима жавоб қиламиз?

Урдуш ака хижолат бўлиб, оғзини пойлаб турган жўраларни кўздап кечиргач, жилмайиб менга боқди-да:

— Қабул, ошнам. Бемалол томошангни қилавер! Бугун найки қилинмайди,— деди.

— Бугун ҳам, бундан кейин ҳам!— дея найкибознинг сўзини шартта кесди йигит оғаси.

— Хўп бўлади. Бундан кейингиси бир гап бўлар, ахир. Саломатлик бўлсин, ога,— деди мулойим жилмайиб Урдушмат.

Йигит оғаси ортиқ гапирмади. Носир акам таранг бўлиб қизиган чилдирмасини «бака-банг, ум бака-банг. Бакаб-бака-банг этиб, чала бошлаган эди, «биз тайёр!» дегандек жўралар ўнғарилиб ўтириб олишди. Йигит оғаси «Омин!» деб хитоб қилиб, қўлини фотиҳага очди. Бошқалар унга эргашишди, у «йигит ўлмайик, омин!» деган эди, жўралар гуриллашиб унинг айтганини такрорлашди ва юзларига фотиҳа тортишди. Дастурхон йигилди. Меҳмонхона пойгаҳида тизилишиб чўкка тушган ўн чоғлиқ хушовоз қўшиқчилар шайланиб турган эди.

— Бараканазар!.. Қани у?— жўраларни кўздан кечириб чиқди йигит оғаси.

— Ташқарига чиққан... Ана келяпти,— деди кимдир йўлакка қараб.

— Бургага ўхшаб қаёқда юрибсан, ҳой!— деди полвон, қўлини рўмолига артиб пойгаҳда жилмайиб турган Бараканазарга қараб.

Жўралар қўлларини силкишиб «ҳа-ҳа, ҳой...», деб бир оғиздан қийқириша бошлади. Базм бошланиб кетган бўлса ҳам беларво ўтирган Азизхон мискарининг яғрини-

га йигит оғасиннинг дарраси «шарт» этиб тушди. Йигитлар қийқиришига Азизхон мискар ҳам қўшилди. Бу «Тўкма» базмининг бошланиб кетиши эди. Донрадаст чилдирмасига жўровоз бўлиб йигитлар «жон бургам» ҳажвий қўшиғини янграта бошлади. Бараканазар ҳамон пойгаҳда, йигитлар орқасида тикка турар эди. У елкасини учуриб, қошини қоқиб, яктаги этагини белбоғига баруриб, ўзича бурга қиёфасига кирган бўлди-да, чўкка тушиб, тизилишиб ўтирган тўрт қатор йигитлар устидан сакраб ўртага тушди. Жўралар бараварига: «Жон бургам, азамат бургам» дейишса, бургадек қоп-қора, мўйловсоқоллари беўхшов, қошлари ўсиқ, ҳар қачон кўзи қуённики сингари ўйнаб турган Бараканазар, ўзича сўз тўқиб, бургани сўяр, уни бўлакларга бўлиб ўзи хоҳлаган жўраларига «хомталаш» қиларди. Сийлаганига бурганинг гўшт-ёғидан, бундайроғига ичак-човоғи, ёки каллапочасини «ҳадя» қилганда, жўралар ичаклари ўзилгудек бўлиб кулишарди. Бараканазарнинг маҳоратидан завқланган жўралар, қарсак уриб, қийқиришиб базмга файз киритиб турардилар. Бараканазар лапар айтиб ўйнардди, жўралар жўр бўлишарди:

- | | |
|------------------------|----------------------------|
| Б а р а к а н а з а р. | Куни битди бургамни. |
| Х о р. | Жон бургам, азамат бургам. |
| Б а р а к а н а з а р. | Қассоби ўзим бўлдим. |
| Х о р. | Жон бургам, азамат бургам. |
| Б а р а к а н а з а р. | Олтмиш ботмон гўшт қилди, |
| Х о р. | Жон бургам, азамат бургам. |
| Б а р а к а н а з а р. | Олтмиш ботмон ёғ қилди. |
| Х о р. | Жон бургам, азамат бургам, |
| Б а р а к а н а з а р. | Калласи кайвонига. |
| Х о р. | Жон бургам, азамат бургам. |
| Б а р а к а н а з а р. | Ичак-човоғи ма, сенга! |
| Х о р. | Жон бургам, азамат бургам. |

Шу хилда жўралар базми борган сари қизир, бир ўйин иккинчи ўйин билан алмашиниб турарди. Жўралар орасида Тўлача исмли жуссаси кичик, афт-турқидан юмронқозиққа ўхшаган бир киши бўларди. Унинг юзига қоракуядан уч-тўрт қизиқ тортилса, бурнининг иккала тешигига тирговуч чўп тиқиб, лаби билан милки оралиғига тираб қўйилса, бурни юқорига кўтарилиб, лунжи пастга осилиб юмронқозиқнинг ўзи бўларди-қоларди. Юмронқозиқ Тўлача, Қурбон «тентак»нинг белига миниб олиб юмронқозиқ қилиғини қилганда, токчада ўтириб олиб кула-кула ичакларимга оғриқ кирарди. Юмронқозиқ Қурбон «тентак»нинг бутлари орасига уя қилиб, унга гоҳо биқиниб, гоҳо бирданига югуриб ташқарига чиқар, икки оёғида тик туриб, қўрқа-писа атрофни кузатар, йўрғалаб бориб буғдой бошоғини тишлаб қочар, уни уясига яшириб, яна янги ўлжа пайига тушарди. Йигитлар бўлса, юрмон омон-юрмон-эй, юрмон омон-юрмон, дея хор бўлиб қўшиқ айтишар, чапак чалиб, юмронқозиққа мадад бериб турардилар.

Бу ўйин ниҳоясига етиб қўшиқчи ва қарсақчиларга дам бериларди. Чойнаклардан қайноқ кўк чой қуйилиб жўралар эъзоз-икром билан бир-бирларини сийлашарди. Шунда мен ҳам чанқаганимни сезардим. Чой эмас, муздек сув ичгим келарди. Бироқ сув ичиш учун токчадан тушиб, ташқари чиқиш керак... Бунинг сира иложини йўқ. Акам билиб қолса томошадан маҳрум бўламан. Токчадан ўзим тушолмайман, бирортасига ялиниш ортиқча ташвиш... сабр-қаноатдан арзон нима бор?

«Али қизиқнинг ҳикоясини эшитмасдан кетмайман!» деб аҳд қилардим. «Сим ёғоч», «Келин тушди», «Узум ўғриси», «Мазорат» ҳикоялари қандай қизиқ... Даврада минг одам бўлсин, у ўз оғзига қарата олади. Унинг ҳикоясини эшитиб турган одамга: «Хотининг кўзи ёриб, ўгил туғди» деб хушхабар келтирсалар ҳам, Али қизиқ

ҳикоясини эшитиб бўлмади кета олмайди. Али қизиқ ҳикоя айтар экан, томошабинларини сеҳрлаб қўярди. Улар ҳеч қаёққа жилмасдан қотиб-қотиб кулар, шундай қаттиқ кулги бошланардики, бир тош йўл наридаги кишиларга ҳам эшитиларди.

Мен даврадагилар ичидан Али қизиқни қидирдим. Кўзим акамга тушди. Доира чалиб хўб чарчаган кўринарди. У чой ичар экан, ҳар замон-ҳар замон менга қараб қўярди. У қараганда, мен бошқа ёққа қарардим. Бирдан акамнинг кўзи кўзимга тушгач, «кет!» дегандек боши билан уй томонимизни ишора қилди. Менинг юрагим «жиғ» этиб кетди, гўё акамнинг имосиши кўрмагандек бошқа ёққа қарардим. Ҳа, Али қизиқ ҳикоясини айта қолса эди. Сўнг бойлаб қўйганларида ҳам тоқчаларида ўтирмасдим. Кимдир:

— Али қизиқ қадрини ўтказди!— деб қолди. Шундан билдимки, Али қизиқ бугун бўлмади.

Меҳмонхона одамлар ҳовурига исиб кетган. Жўраларнинг баъзилари тўнлари енгидан қўлларини чиқариб ўтирар. Жўралар орасида чилимкашлар кўп — эрмакка чилим чекишарди. Баъзилари чилим найини оғзиларига кўйиб олиб, жон-жаҳди билан шундай қаттиқ тортардики, сархонада «лоп-лоп» ўт ёниб, оғзидан паға-паға кўм-кўк тутун бурқиб чиқарди. Мен тамаки ҳидини наша ҳиди сизгари ёмон кўрсам ҳам, тек ўтираверардим. Кимдир:

— Йигит оға! Ошнинг гурунчини солаверсинми?— деб сўради.— Қурбонбой полвон «Гурунчини солаверса бўлар-я?»— деб ён-веридagi жўраларга қаради. Шу пайт меҳмонхонамиз қаршисидаги сомонхонада ётган дакан-хўрозим қичқириб юборса бўладими!..

— Хўроз қичқирди. Вақт кетибди. Майли, гурунчини солаверсин!— деди йигит оғаси.

Носир акам секин ўрнидан туриб, тўнини кийди. Сўнг

менга яқин келиб: «Томошага қондингми, хумпар»,— деди. Мен жавоб бериш ўрнига: «Ака! Али қизиқ амаким қаёқдалар?» деб сўрадим.

— Бугун Али қизиқ амакинг бўлмайди. Кета қол, томоша тугади. Уйга кириб ухла!— деб қўлини менга узатди. Озод кўтариб, мени меҳмонхона пойгаҳига элтиб қўйди. Мен эринчоқлик билан ичкари ҳовлига йўл олдим. Кеча анча салқин. Эшикни очиб уйга киришим билан устма-уст аксириб юборсам бўладими. Онам уйғониб кетдими ёки менинг йўлимни пойлаб уйғоқ ётган эканми, ҳар товур ётган ўрнида ғазаб билан:

— Кўргина бўлмагур! Яна шамолладингми! Қачон сен гап-гаштакка тўясан!— деб қўйди.

Мен индамасдан кўрпага кириб ётдим.

ДАДАМНИНГ САРГУЗАШТИ

Онам Роҳатой касиб қизн бўлиб, ёшлик чоғида дада си уста Раҳимжон билан кавуш-махси тикиб, рўзғорга кўмаклашиб келган. Дадам Сафар бўлса Берди темирчининг ўғли. Булар уч огайни бўлган. Дадам Сафар ўртанча укаси Аширмат билан отасига қарашиб ҳунар ўрганишиб олган. Бобом Берди вафотидан сўнг Сафар ва Аширмат оталаридан мерос бўлиб қолган бир сандон, дам, болға-босқон, омбур, темир-терсак билан ота касби темирчиликни давом эттирганлар. Ҳунар орқасида уйлик-жойлик бўлиб олганлар.

Лекин ака-ука ҳамкорлиги узоққа бормаган. Дадам Сафар оғир касал бўлиб жисмоний меҳнатга ярамай қолган. Самоварчилик қилган. Куни ўтмагач, ўзини савдоттиқ ишига урган...

Жиззах туманининг Янгиқўрғон, Зомин районларида, ҳамда бу районларнинг узоқ-узоқ қишлоқлари Ем, Равот, Молтоб, Пишоғар, Оғожон дараларида, Ўснат, Бахмал қишлоқларида дадамини танимайдиган одам камданкам. Дадам Сафар чойфуруш номи билан отнинг қашқасидек таниғлик чорбозорчи эди. Ҳафтанинг душанба, пайшанба ва жума кунлари Жиззахда, бошқа кунлари эса Янгиқўрғон, Зомин бозорларида савдо-соттиқ қилиб, сўнг йўл-йўлакай қишлоқма-қишлоқ изғиб савдо-соттиқ

қилган. Дадам ҳар гал сафарга отланиш олдида хуржунинг икки кўзини чой, гугурт, қанд-новват, парварда-қандолат, калава ип ва машина галтак илга тўлдириб, отига юклаб чиқар экан, онам:

— Хайр, сафарингиз бехатар бўлсин. Ой бориб, омон қайтинг,— деб кузатиб қоларди.

Орадан уч кун ўтгач, дадам яна шу хуржунини бурдой, зиғирга тўлдириб уйимизга қайтарди.

Дадамдан эшитишимга кўра, узоқ қишлоқларда истиқомат қилувчи деҳқонлар пул тутмас, рўзгорларига керак бўлган ҳамма нарсани дон-дунга айирбош қилиб олар эканлар. Дадам ҳар гал кўтара савдо қилувчи жиззахлик Ҳожи Усмои номли бойдан насияга чой ва бошқа қишлоқбоб молларни дон-дунга айирбош қилиб келар, донларни яна бозорга сотиб, бойга қарзини тўлар, шу зайлда рўзгор тебратар эди.

Одатда дадам ярим кечада бозор сафаридан қайтарди. Биз дадам келишини кутиб мудрашиб ўтирардик. Ҳовлимиз ичкари-ташқарилик бўлиб, кўча дарвозамиз уйимиздан анчагина олисда ва тескари эди. Шунинг учун ҳам онам бечоранинг қулоғи овда, дам-бадам ичкари билан ташқари оралигида бўзчининг моксидек бориб-келиб турарди.

Қиш кунларининг бирида, дадам одатдагидан анча кечикиб қолди, дарағи бўлавермагач, онам хавотир ола бошлади. Қиш пайти, совуқ шунчалик қаттиқ эдики, мис кўзамиз суви билан ташқарида қолган экан, суви музлаб кўзанинг қорни тарс ёрилиб кетибди. Уша куни кечга томон изғирин аралаш қор ёғиб, сўнг бўронга айланди. Ўйдан ташқарига чиқиш қийин, совуқда кишининг қўлоғи шамдек қотиб, карахт бўлиб қоларди.

— Дадангнинг ҳоли нима кечди экан,— деб безовта бўларди онам.

— Дадам бирон ерда тунаб қолгандирлар, шундай

бўронда йўлга чиқмасалар керак,— деб тасалли берарди акам.

— Тонг отса Жиззахнинг бозори. Даданг етиб келишлари керак. Қуриб кетсин бу тирикчилик, болаларим оч қолмасин, деб не кунларни кўрмайабди шўрлик даданг!

— Дадам!— деб бақариб юбордим.

Ҳаммамиз қотиб қулоқ солдик.

— Қани?.. Ҳамма ёқ жимжит-ку,— деди онам.

— Назирқул!— деб чақиргандек бўлдилар.

— Хаёлинг дадангда бўлгани учун, шундай туюлган,— деди ҳаяжонини босолмай онам.

— Йўқ, ўла қолай, овозларини эшитдим.

— Жим!— деди онам. Ҳаммамиз тошдек қотдик.

Айвонда оёқ товуши эшитилди. Уйимиз эшигини биров қаттиқ тортиб: «Тирикмисизлар!— деб бақирди.— Дарвозани очинглар, амаким келдилар. Совуқда шамдек қотгандир, бечора!..»

Бу қўшнимиз уста Йўлдош оқсоқолнинг ўртанча ўғли Мўминжон ака эди.

Онам сакраб туриб уй эшигини тарақ-туруқ очиб, ташқарига югурди. Онамнинг орқасидан акам, мен чопдик. Изғирин ялаб турарди. Бизни хабардор қилиб, ташқари ҳовли томон чопган Мўминжон ака, онамдан илгари бориб дарвоза занжирини туширди. Дарвоза ланг очилиб, дадам от устида ичкари кирди. Кеча унчалик қоронғи эмас. Дадамнинг бошида тулки тумоқ, устида қўй терисидан тикилган қўпол пўстин, оёғида кигиз этик. Отнинг киприклари, кокили, ёли оппоқ қиров...

Дадам уриниб-уриниб отдан тушолмагач, «оёгим қотиб қолди, ёрдам қилинглар», деди. Онам, акам, қўшнимиз ёрдамлашиб дадамнинг оёғини узангидан чиқариб, отдан тушириб олишди. От устидаги хуржун олиниши билан, жонивор от отхона томон юриб, ёпиқ эшикни тумшуги билан очди-да, ўзини совуқдан панага олди. Онам,

акамлар дадамни суяшиб ичкари ҳовлига, сўнг уйга олиб киришди. Соқол-мўйловларида шода-шода музлар осилиб ётган дадамнинг қулоқчин ва пўстинини онам ечиб олди.

— Не кўргилик сизга, эр!.. Худонинг газаби-ку, шу бўронни қиёмат. Бир бозор савдосидан қолсангиз қолардингиз-да!— деб хўрсина-хўрсина дадамнинг юз-кўзини кафти билан силаб, исита бошлади.

Уй совуқ. Мен тишим-тишимга тегиб қалтираб, дадам қаршисида тик турардим.

— Шамдек қотиб, сенга нима азоб?.. Бор сандалга кир!— деб жеркиб берди дадам.

Сандалга бориб ўтирдим. Сандал жуда иссиқ, кўзи дадамнинг йўлига тўрт бўлган онам, сандалга қайта-қайта саксовул кўмир солиб бозиллатиб қўйганди.

— Дада! Сандал иссиқ, кела қолинг, бирпасда исиб, жонингиз киради,— деган эдим, онам!

— Сан, энди ётиб ухла, алламаҳал бўлиб қолди. Даданг ҳозир сандалга ўтирсалар, тирноқларига зирқироқ киради... кўзингни юм. Ухла!.. Ҳай, сиз ҳам тезроқ ечина қолинг, кўйлак-иштонингизни пахтадек ювиб, сандалга иситиб қўйибман. Дарров кийимингизни алмаштиринг! Сандалда иссиқ сув бор, ювининг. Танчада қаймоқли қайноқ сут бор. Олиб ичинг. Ичингиз исиб, жонингиз киради.

Ҳар гал ҳам дадам чорбозордан қайтганда дарҳол унинг ички кийимларини алмаштиради. Ҳозирги замон тили билан айтганда, онам дадамнинг кийим-кечакларини, «дизенфекция»дан ўтказарди. Унинг «дизкамери» жуда оддий. Мен ёки акам янтоқни гуриллатиб ёқиб турамиз. Онам ўтнинг алангасига кўйлак-иштонни тутиб, чодир қилиб айлантиради. Қишлоқ хонадонларидан илашиб келган битлардан кийим-кечакларини тозалайди. Бугун ҳам худди шундай қилди. Акам билан онам ҳали

дизенфекция билан овора экан, дадам ювиниб-тараниб сандалга келиб ўтирди. Мен ухлмасдан дадамни кутиб ётардим.

Онам қўлида чойнак, косада серқийма хўрда кўтариб кираркан:

— Қалай, тузукмисиз?— деб мулойим жилмайди.

— Ҳа, тузук бўлмай нима бўларди, совуқни биринчи кўраётганимиз йўқ-ку, тошкентлик,— деб қўйди дадам.

Нимагадир дадам нохуш кўринарди.

— Бас қилинг бу ишингизни!— деди қовоғини уйиб онам,— тўйиб емасмиз, оз ермиз, қуюқ емасмиз, суюқ ичармиз. Тан-жонингиз соғ бўлса, бирдан олдин, бирдан кейин, тирикчилигимиз ўтар. Ҳозирча чорбозорчиликни йиғиштиринг, шу ерда қимирлаб туринг. Қул ўлмас, ризқи камимас. Болаларингизнинг ризқи бўлса, яратганини ўзи етказар...

— Яратган йўлингга чиқазиб қўймас экан-да. Худонинг ўзи ҳам сендан ҳаракат—мендан баракат, деган-ку.

— Кўпга югурган оздан қуруқ қолади. Озига барака берсин, шукур қиламиз.

— Менга ўхшаган чорбозорчилар ҳам кўп. Улар ҳам бекорга қишлоқма-қишлоқ изғиб юрганлари йўқ. Азбаройи тирикчиликлари ўтмаганидан, ноилож бозорма-бозор, эшикма-эшик гадо сингари изғиб юрадилар...

Орага жимлик чўкди. Афтидан, онам бу ҳақда ортиқ гапиришга журъат қилолмай, чой узатар экан:

— Бугун мунча кечикиб қолдингиз?— деб сўради.

— Ўзинг кўриб турибсан бўронни,— деб секин сўз бошлади дадам,— қор уриб турибди, кўз очиргани қўймайди. Биз Равот бозоридан йўлга чиққаннимизда қор унча катта эмасди. Беш бозорчи, бир домла имом йўлга чиқдик. Бирданига қор зўрайиб, бўронга айланиб кетди. Эрта бозор, ҳар бало бўлса ҳам уйга етиб олайлик, деб отни қамчиладик. Мен йўл бошлаб олдинда борардим.

Бирдан от ҳуркиб, орқага тисарилди. Қарасам, йўлда бир қора нарса кўринди, инграйдн, одам...

Ҳамроҳларим: «Бўри! Бўри!» деб қичқиришди.— Ҳа, қарасам, дарвозахонамизча келадиган ерда бир эмас, иккита бўри итдек ириллашиб, улишарди. Йиртқичларнинг овози бир ёқимсиз, ваҳима босди.

— Одам нима бўлди?— куюниб сўради онам.

Мен дадамнинг ҳикоясини эшитгим келса-да, қўрққанмдан сандалнинг ичига кириб кетдим.

— Одам қор устидақизил қонига беланиб ётибди.

— Тирикмиди?— сўради онам.

— Тирик-ўликлигини билиш учун отдан тушиш керак эди. Бўрилар ириллашиб, бизларга даф қилмоқда. Тўрт отлиқ «ҳайҳайлашиб» бўриларга ҳамла қилдик. Йиртқичлар ҳайқса-чи!

— Одамни назар-писанд қилмайди денг?!— луқма солди онам.

— Назар-писанд қилади-я!— деб чўзиб қўйди дадам.— Шерикларим гўё итларини чақиришиб: «Олапар! Сиртлон! Ол!» дея ҳайҳайлаб бақиришарди. Бўрилар атрофга аланг-жаланг қараб яна ириллашарди. Мен отдан тушиб, қор устида қонига беланиб ётган одам олди-га бордим. Унинг ичаклари чиқиб ётарди. Гап сўрадим. Ғулдирайди. Гапига тушуниб бўлмайди. Отимга миниб ҳамроҳларимни чақирдим. Аҳволни уларга тушунтирдим. Ҳамма афсус қиларди. Ердам қилиш керак. Қандақа ёрдам?. Энди, у инграшдан ҳам қолган эди. Улмаган бўлса, барибир ўлади. Қор-бўрон борган сари кучаймоқда, ортиқ у ерда туришимиз мумкин эмас. Совуқ жон-жонимиздан ўтиб кетди. Ҳаммамиз домла имомга маслаҳат солдик. Имом домла: «Қолубалода бу одамнинг пешонасига бўриларга ем бўлиш ёзилган экан, биз бандалар ожизмиз. Олло таолонинг хоҳишига қарши боролмаймиз. Бу қор-бўронда бу одамнинг жасадини ҳам бирон ерга

дафн қилиш амри маҳол. Худо раҳмат қилган банда экан, охирати бахайр, имони басаломат бўлсин, шаҳид кетди», деб фатво бердилар. Ҳаммамиз фотиҳа ўқиб отландик. От бошини шундай буришимиз билан оч бўрилар ўз қурбонига отилишди...

— Ажал тортиб, куни битган бўлмаса, шундай кунда ҳам ёлғиз йўлга чиқадими. Тақдир-қисматдан қочиб қутулиб бўлмайди. Шўрликнинг бола-чақаси бордир. Бугун-эрта йўлини пойлар, бўрига ем бўлганини билмас. Шундай қилиб, бир одам дом-дараксиз йўқолди. Чин дунёга кетди,— деб ух тортди онам.

Орага жимлик чўкди. Мен секин сандалдан бошимни чиқазиб дадам билан онамга қарадим. Дадамнинг кўзи кумуқ, боши эгик, жим ўтирибди. Онам кўзини бир нуқтага тикиб, пешанасини тириштириб чуқур хаёлга чўмган. Акам бутун гавдаси билан сандалга кириб олиб пиш-пиш ухларди. Лампа чироқ тутаб, шишасининг бир томони қораланиб, хира ёна бошлади.

— Она, чироқ тутаб кетди-ку!— дедим ҳовлиқиб.

Дадам бошини кўтариб чироққа қаради. Онам чироқ пилигини бураб пастга тушириб кўрди, аммо чироқ баттар тутаб чирсиллай бошлади. Онам керосиндонни қимирлатиб:

— Ёғи тамом бўлти. Гап шу!— деди.— Чорбозорчиликни ҳозирча йиғиштирасиз! Сизни бундай азобда кўриб, еган нонимиз татимайди бизга!..

— Майли, кўрамиз. Чарчабман. Ётайлик, ёпирим!— дея ўрнидан қўзғалди дадам...

Шу воқеадан сўнг дадам Янгиқўрғон, Зомин бозорларига қатнамай қўйди. Фақат қиш ўтиб, далаларда баҳор нафаси эса бошлаганда, яна чорбозорчилигини бошлади.

Кунларнинг бирида, кечқурун таом ейилиб, дастурхон йиғилгандан сўнг, чой ичиб ўтириб, дадам секин гап бошлади:

— Худо паноҳ берсин, йилнинг келиши оғир, ҳали бери уруш тамом бўладиганга ўхшамайди. Ҳафта сари нарх-наво кўтариляпти. Бугун подшоликнинг бир солиғидан қутулсанг, эртага яна битта янги солиқ чиқариб турибди.

— Қуриб кетсин подшолиги, яна қандақа янги солиқ?— чой узатиб сўради онам.

— Урушга ёрдам солиғи. Гапни қара-я,— деди заҳар-ханда қилиб дадам,— уруш кимга керак ўзи!

— Шунинг айтинг-а,— деди чўзиб онам. Сўнг ғазаби қайнаб қўшиб қўйди.— Ҳа, қирилгур! Мусулмонлар сени урушгин деб қистаётгани йўқ-ку! Уруш бошлаган ўзинг, эйлай олмас экансан, фуқаронинг азобга қўйиб нима қиласан!

— Урушни ўрус эмас, Герман подшоси бошлаган дейдилар,— изоҳ берди дадам.

— Герман подшоси урушқоқ экан, ўрус подшоси индамай қўя қолса ўладими?

— Эй,— деди кулиб дадам,— сен тошкентлик жуда содда экансан-ку. Герман ўрус ерига бостириб кирса, Николайни тахтидан ҳайдайди. Унинг тахтига Герман келиб мишади. Ўрусия ери, суви, мамлакати фуқаролари билан Германга тобе бўлиб қолади.

— Ҳа, подшолар тахт талашади, жабрини фуқаро тортади. Эчкига жон қайғи, қассобга ёғ, деб шунинг айтдилар-да! Бу подшоҳ ўлгурлар йўқолмагунча фақир-фуқарога кун йўқ!

— Йўқолиши қийин. Бир подшо қулатилса, ундан кўра зўрроғи келиб ўрнини олади. Мамлакат подшосиз кун кўролмайди.

— Ундай бўлса рўшнолик кўрмасдан ўлиб кетар эканмиз-да!

— Қандай қилиб рўшнолик бўларди, Николай подшо мусулмонлардан аскар оламан деяпти, Туркистон губер-

патори орага тушиб: «Мусулмон аскарликка ярамайди, уларнинг қўлига милтиқ тутқазиш хатарли, яхшиси, туркистонликлар дондан, гўшт-ёғдан, кийим-кечакдан, пахтадан ёрдам қилиб тургани маъқул эмасми?»— деган экан, Николай подшо ўйланиб қопти. Сўнг,— бу фикринг маъқулга ўхшаб қолди,— деб жавоб қибди.

— Бунча гапни сиз кимдан эшита қолдингиз?— қизиқиб сўради онам.

— Мирза Ҳошим гапириб берди. У худонинг берган куни дўконда ўтириб олиб газет ўқийди.

— У китобми, нима ўзи?

— Китоб эмас, газет дедим-ку... Газетни қаёқдан ҳам биласан, сен. Қандай тушунтирсам экан, сенга! Газет дегани бир тахта қоғоз. Дунёда бўлаётган гапларни мирзолар ана шу қоғозга ёзиб юборар экан... Тушундингми?

— Мирза Ҳошимга ёзиб юборар эканми?

— Ҳа, шундай бўлса керак.

— Аскар олиш ўрнига, солиқ солишни ҳам Мирза Ҳошим айтдимми?

— Ҳа.

— Урус подшосининг неча лак аскарлари бор экану, Герман подшосининг неча лак аскарлари бор экан, сўрамадингизми?

— Сўрамадим.

— Сўрамаган бўлсангиз сўраб олинг.

— Буни сенга нима кераги бор?

— Вой содда эрим-эй, нега кераги бўлмасин, урушга солиқ тўлаганингиздан кейин, кимнинг аскарлари кўп, урушда ким зўр чиқади, билиб қўйганингиз яхши эмасми?!

— Сўрасам сўрарман... Аммо Урус подшосидан Герман подшоси зўр дейишяптилар.

— Буни сизга ким айтди?

— Эй,— деди онамни жеркиб дадам,— ким айтди-ким айтди!.. Ким айтарди, еттидан етмиш яшарнинг оғзи-

да шу гап. Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди-ку! Бу гапларни қўй, ўлмаган қул мана баҳорга ҳам стиб олди. Хоҳ қирда ёт, хоҳ чўлда ёт, деган пайт айна шу кунлар. Бугун-эрта деҳқон қўшини қўшиб далага чиқади. Ер ҳайдаш, зовур олиш, экин-тикин билан банд бўлиб бош қашигани ҳам қўли тегмай қолади. Ана шунда чор-бозорчиларнинг ҳам иши юришиб кетади. Шу ҳафта Равот, Зомин бозорларини бир айланиб келсам, нима дейсан, тошкентлик?— деб дадам мурожаат қилди онамга.

Онам жавоб бермади. У қошини чимириб нимагадир, ташқаримизнинг томига қараб турди-да:

— Бу йил томларда кўкат кам кўринади. Дала-даштарда ўт-ўлан қалай бўлсайкин?— деб сўради.

— Намгарчилик кам, баҳор қуруқроқ келди,— деб жавоб бергач, ўз саволини такрорлаб, яна онамга мурожаат қилди. Онам бўлса, энди дадамнинг истагига қарши бормади:

— Олдимиз ёз. Одамлар дала-даштга чиқади, одам бор жойда бўри нима қилсин. Аввал бизни боққа кўчириб қўйинг. Сўнгра сизга оқ йўл. Худо хоҳласа, биз сизни сумалак пишириб кутиб оламиз...

Сумалак сўзини эшитиб менга жон кирди. Суюниб кетганимдан ўрнимдан сакраб туриб, ҳовли юзига стилдим, боғлиқдан бўшаган тойчоқдек гир айланиб, иккала панжамни ёнимга «тарс-турс» уриб, тойчоқдек чопа кетдим...

БИР ҚИЗ БЕШ БОЛАНИ УИНАТАРДИ

Йилнинг ярмини шаҳар ҳовлимизда, ярмини боғ даламизда ўтказардик. Қиш мавсуми ўтиб, баҳор яқинлашаверса шаҳар ҳовлимиздан файз кўтарилиб, боғимиз сҳанрабодек ўзига тортарди.

Ҳовлимиз қафас сингари, осмон кўринарди, холос. Боғнинг бўлса осмони кенг, туташ хиебонлар.

Гарчи қўшниларимизнинг боғлари паст-баланд деворлар билан ўралган бўлса-да, дарахтлари бир-бирига тутшиб кетган. Олма, ўрик, нок-нашвати сингари мева дарахтлари чегара нима, билмас, сеники-меникини тан олмасди. Қайси томонда қуёш, бўшлиқ, ҳаво бўлса бас, шох ёзиб, деворлардан ошиб, мева қилишни билади, холос.

Дарахтлар, айниқса бодом, шафтоли баҳор нафасини одамдан кўра олдинроқ сезади. Бир вақт қарабсизки, бодом гуллабди, шафтоли гунчаси тўлишиб, ўрик-олчалар бўртиб қолибди... Ана шу баҳор олди мавсумининг ўзига хос гашти бўларди. Шаҳар ҳовлида юрак сиқилиб, кинининг боққа кўчиб боргиси келаверарди.

— Онажон! Шу бургахона қўрада нима бор? Келинг, боққа кўча қолайлик!— деб онамнинг жон-ҳолига қўймасдим. Дадам, онам ўртасида куни кеча бўлиб ўтган гапдан сўнг, кечаси ётиб уйқум келмади. Уртоқларим билан

боғдан боққа, дарахтдан дарахтга сакраб ўйнаган чорларим, кўшнимизнинг қизи Меҳринисо билан ҳовуз бўйидан гир айланиб ниначи ва капалак тутиб юрган дамлар эсимга тушиб, қачон тонг отар экан, деб ўйлаб ётдим. Тонг ҳам отди. Қумғон-пақирни кўтариб йўлга тушдим. Онам мени дарвозахонамизда тутиб олди.

— Ҳа, йўл бўлсин?

— Боғимизга.

— Сенга бирон гап бўлдим, боғда нима бор?

— Ҳа, кеча ўзингиз кўчамиз деган эдингиз-ку!

— Қайт орқангга! Камбағал бўлсанг кўчиб кўр, деганлар. Кўчиш осон бўлгани сенга! Қумғонни менга бер, чой қайнатаман. Боғни яхши кўрган бола унинг девор-томнига қарайди. Чизмакаш ҳоланг тарафидаги девор қулаб кетибди. Учоқ-тандир валангир. Олдин уларни тузатмасдан кўчиб бўлармишми!

— Ёз бўлди, ҳамма кўчяпти. Бойчечак чиққанига қанча вақт бўлди. Ҳовлида қамалиб ўтиргим келмайди. Боғ яхши, кўчамиз!— деб туриб олдим.

Онам осмонга узоқ қараб турди. Ҳаво мусаффо. Қуёш эндигина кўтарилиб, унинг нурсиз шуъласи ошхона мўрисидан кириб, қурум босган деворни ёритиб турарди. Онам қўлимдаги қумғонни юлиб олди-да, унга кўзадан сув қуйиб ўчоққа қўйди ва ўтин қалаб, олов ёқди. Ҳовлига чиққан дадамга қараб деди:

— Кўчадиган бўлганимиздан кейин, кўчганимиз ҳам маъқул. Бугунги ҳавони қаранг. Чойни ичайлик-да, боққа борайлик, супуриб-сидириб эртага кўча қолайлик. Шикаст-рехти, лой иши бўлса бўлаверар.

Мен хурсанд бўлиб кетганимдан онамнинг бўйнига осилиб, у-бу бетидан ўпдим.

Боққа кўчиб чиққанимизнинг иккинчи кунни дадам отига хуржунини ортиб чорбозорига жўнаб кетди.

Боғ баҳор чоғи қандай яхши, теварак-атрофдаги да-

рахтлар гуллаб, барг ёйиб қопти. Соат сайин табиатнинг жамоли ўзгариб, жозибаси ортиб боради. Кеча гулга кирган ўрикда довуччалар чигитдек-чигитдек бўлибди...

Қизлар мактабидан кетганимдан сўнг Меҳринисони кам кўрардим. Фақат ёзда ҳар куни деярли бирга бўлардик. Бирга ўйнаб, бирга дарс тайёрлардик. Меҳрига қараганда ўқишда пешқадам бўлганим учун, қизнинг онаси Фотима хола:

— Назирқулжон! Синглингни ўқишига ёрдам қил. Сен мулло бўлиб, Меҳринисо оми қолмасин?— дер эди.

Мен фақат ёз фаслида, боғимизга кўчиб келган пайдан кузгача Меҳринисонинг дарсига ёрдамлашиб, бўш вақтларда болаларга қўшилиб ўйнардим. Меҳринисо ёқимтой, эрка қиз бўлса-да, ўғил болалардек ўктам, ўйинда бошчилик қилишни хуш кўрарди.

Қиш кунлари мактаб унча зерикарли бўлмасди. Ёзда жуда зерикардик. Мен ўқиб битирган ҳамма китобнинг деярли маъносига тушунмасдим. Бошқалар ҳам, ҳатто домламизнинг ўзи ҳам тушунмасди. «Ҳафтияк» ва «қуръон» араб тилида, «чоркитоб», «Хўжа Ҳофиз» форс тилида. Биз эса она тилимиздан бошқа тилни билмасдик. Мен чоркитобни тугатганимда Меҳринисо энди қуръонга тушганди. Мен қуръоннинг бошидаги сураларини ёддан билардим. Меҳринисога ёрдам берар эканман, у ҳар бир сўзнинг маъносини сўрарди. Мен жавоб беришдан ожиз эдим. Шунда у қуръонни тарс этиб ёпарди-да:

— Зерикдим, юр ўйнаймиз!— дер эди.

Онам боғ қўшнилари билан шерик бўлиб сумалак инширмақчи. Мен бу кунни бир йилдан бери зорикиб кутардим. Қўшнилар икки хосадан ўртага буғдой тўкишиб, ивтиб, тахта устига сочишди. Бир ҳафта деганда буғдой кўкариб чиқди. Қаричга етар-етмай униб чиққан кўкатиш келига солиб туйишди, ширасини сув билан ювиб олач, унга шакар қўшиб, катта дошқозонда бир кеча-кун-

дуз тинимсиз қайнатишди. Сумалак шундай ширин бўлардики, киши еб ҳам, ялаб ҳам тўймасди.

Сумалакка мазахўрак бўлган биз болалар, баҳорнинг шундай дамларини қумсаганимизда, оналаримиз бизни сабрга чақириб:

— Наврўз келсин, кунлар исисин, толлар кўм-кўк япроқчалар ёзиб, майсалар гилам бўлган чоқда, сизларга сумалак пишириб берамиз,— деб бизни юпатишарди.

Оналаримизнинг сўзига кириб, биз қуриб қолган дарахтларнинг кундаларини ковлаб, чумолидек тортқилаб бир ерга тўплардик. Шунда оналаримиз:— Уғил боладан ўргилай, ёш бўлса ҳам катталарнинг ишини бажаришяпти. Шулар ковлаб қўйган кундалар бўлмаса, дошқозонга ўтин бас келармиди?— дейишиб, ҳақимизга дуо қилишар ва сумалак пиширганда олдини бизга ваъда қилиб, кўнглимизни кўтаришарди.

Катта дошқозонга солинган ардобни, бир кеча-кундуз қадалиб ўтириб қайнатишар, узун кангир билан узлуксиз ковлаб сумалак тайёрлашарди. Ваъдага вафо қилиб: «Қани болаларим, пиёлаларингни тутинглар!»— дейишарди.

Мен, жияларим Ғойиб, Мели, акам Маусур ва Оқил жўрам билан қозон тепасида қатор тизилишиб пиёлаларимизни тугардик. Пиёла тўла сумалагимизни яшириб қўйиб, қозон тагини ялаш умидида кўз тикиб, ҳиқиллаб ўтирардик. Сумалак шериклар ўртасида расамади билан бўлингандан сўнг, келгуси баҳорда пишириладиган сумалак учун кунда ғамлаш шарти билан, қозон таги биз болаларга инъом қилинарди. Ана шунда томоша бошларди, биз дошқозонга мукка тушиб олишиб, мушук болалари сингари қозон тагини ялашга тутинардик... Балки бизнинг меҳнатимиз сингани учун қозон таги ширин ва хуштаъмга ўхшаб кўринарди. Сендан хамир, мендан хамиртуруш, деганларидек, биз болалар ҳар қалай, тайёр-

га айёр эмасдик. Ёшлигимнинг шу саҳифаларини эслар эканман, кўнглим ёришиб, танам яйраб кетади. Меҳнат қилиб қорин тўйдиришнинг нашъу намоси, кишига бағишлаган ҳузур-ҳаловатини мен ёшлигимдаёқ чуқурроқ ҳис қилдим.

Биз бир гала ўғил болалар Меҳринисонинг укаси Мамадқулни аравачага ўтқазиб ҳовуз атрофидан айлангириб чарчадик. Меҳринисо одатдагидек бизни бир ўйиндан иккинчи ўйинга бошлар, биз эса ўйинга сира тўймасдик.

— Болалар! Бу ёққа келинлар!— дея қичқирди Меҳринисо.

Биз Мамадқулни аравачада қолдириб Меҳринисо томон югурдик. Биз бир гала болалар ўтлоқзор оралаб, югуриб-елиб, ярим белимизгача шудрингга ботиб чучмома теришдик. Оёқларимиз остидан бизни гафлатда қолдириб беданалар учиб кетар, бизни доғда қолдирарди.

Биз чучмомани ўзимиз учун эмас, Меҳринисо учун терардик. Меҳринисони она-отасигина эмас, биз болалар ҳам ардоқлардик. Унинг бу яқин орада теиғқур дугоналари бўлмагани учун ҳам, биз билан бирга ўйнардик.

Меҳринисо шу қадар жажжи, мулойим қизча эдики, гўё табиат уни атиргул суви ва меҳригнё билан югургандек эди. Ўзи гулга ўч бўлганидан, бизни гул териб беришга қистарди.

Бағри кенг боғларнинг атрофи дарахтлар билан ўралган. Майин, беғубор шаббода эсиб турар, илиқ қуёш нуридан ранг олган ям-яшил ўт-ўланлар орасида, оч гуламиқ ранг чучмомалар ажиб фусункор ва жозибали кўринадик.

Меҳринисо уват устида туриб чучмомазорга суқланиб қарарди. Унинг елкасига ёйилган жингалак сочлари ел билан ўйнашар, чимирилган қош, бодомқовоқ, ўсиқ киприклари орасида маъсум кўзлари чақнаган. У мулойим,

жуда ҳам ёқимтой жилмайиб, мени қўлимдан ушлади-да:

— Болалар! Назирқул ўрталарингда боради. Ғойиб, Мелижон бу ёнида. Аҳмад, Оқил бу ёнида! Ҳар ким ўз тўғрисидаги чучмомани терсин. Мен «бўлди» деганимда ҳаммаларинг менга қараб чопасанлар. Ким кўп чучмома терган бўлса, ким олдин келиб гулни менга тутқазса, ўша ютган бўлади. Ютган бола, ютқизган болаларнинг елкасига миниб, ҳовуздан уч айлантиради.

— Бўпти!— деди шайланиб Ғойиб.

Меҳринисо тузган тартибда ҳаммамиз ўт оралаб чо-пиб кетдик. Ўт ўсиқ, оёққа ўралиб тез юришга имкон бермасди. Чучмома сийрак. Мен ўртада бўлганим учун ўнг ёнимдаги Ғойиб ҳам, чап ёнимдаги Оқил ҳам менинг тўғримдаги чучмомаларга югуриб, юлиб кетар, шарпамиздан беданалар гоҳ у, гоҳ бу ердан пириллашиб учар эди.

Соврин учун маррани мўлжаллаб от сурган чавандозлар сингари, қўлимизда даста-даста чучмомалар билан Меҳринисо томон чопдик. Қарийб бўйимиз баробар ўсиқ ўтларни ёриб ўтиш осон бўлмади. Маррага етгунча ҳар қайсимиз неча мартадан йиқилдик. Баъзиларнинг чучмомалари сочилиб, орқада қолиб кетарди. Бироқ орада «орият» деган гап бор. Ҳар ким ҳам биринчи бўлиб чучмомани Меҳринисо қўлига тутқазгиси келарди. Агар бошқалар биринчи бўлиб, мен орқада қолсам, сўнг Меҳринисо кўзи олдида ўртоқларим мени эшак қилиб миниб, ҳовузни уч айланса, ким деган бўламан?! Ана шу ваҳима мени биринчи бўлишга даъват қиларди. Бундан ташқари, бу гап Фотима холам қулоғига етса, унинг айтадиган гапи маълум:

— Вой, Меҳринисо! Нега ундай қилдинг, қизим, қиз бола деган ўз қулоғини тишлаган «Бешиккертти» йигитига ҳам шундай қиладими? Назирқулни уятга қолди-

рибсан-ку!— деса, нима деган бўламан, деган ҳар хил насвасалар кўнглимдан ўтарди. Албатта, биринчи бўлишим керак. Меҳринисо ҳам шуни хоҳлайди!— деб ҳаммадан кўп чучмома териш ва биринчи бўлиб Меҳринисо қўлига гул тутқазишни кўнглимга жо қилиб олгандим.

Ҳарқалай бахт менга ёр бўлди. «Рақиб»ларимни ортада қолдириб, чучмома дастасини биринчи бўлиб Меҳринисонинг жажжи қўлига тутқаздим.

Уртоқларим ҳасад қилибми, ғайирликлари келибми, ҳарқалай тумтайишиб, тўнғиллай бошладилар:

— Назирқул муғамбирлик қилди, ҳа, биз аҳмоқ бўлмасак, чучмомага қизиқиб олдинга чопармидик...

— Рост айтади, биз Меҳридан жуда узоқлашиб кетдик, Назирқул бўлса орқада судралиб борди...

— Сенлар, менга тайин чучмомаларга човут қилиб ҳам ютолмадиларинг!.. Фирромни жазоси шу!— дер эдим гурурланиб мен.

Меҳринисо бўлса чучмома дастасини қучоғига босиб, бизни томоша қиларди.

— Мен ўйнамайман!— деди зарда қилиб Мели.

— Мен ҳам,— деди Ғойиб.

— Ўйнамай бўпсиз. Ҳаммангизнинг елкангизга бир-бир минаман, ҳовуз атрофидан уч-уч марта айлантириб, кейин жиловларингизни қўйиб юбораман!— дедим Ғойибнинг қўлидан ҳовуз бўйи томон тортиб.

— Уришманглар. Яраш-яраш,— деди менинг қўлимдан Ғойибни ажратиб Меҳринисо. У қошларини чимириб бирпас жим турди-да, бирдан жонланиб: «Бу ёққа келинглар!— деди қўлини ҳовуз томон чўзиб,— мен сизларга бошқа ўйин кўрсатаман».

Биз қиз орқасидан эргашдик. Мен қиз орқасидан борар эканман: «Биламан қандақа ўйин ўргатишини, кечагидек ниначи билан капалак тутдиради»,— деб ўйлардим.

Меҳринисо бехосдан додлаб юборди, югуришиб ҳовуз бўйига бордик.

— Дод, укам чўкиб кетяпти, дод-дод!— деб чинқирарди Меҳри. Қарасам, ҳовуз чайқалмоқда, ўртасида икки оёқча типирчилайди. Боланинг боши, йўғон сонига-ча сувнинг ичида.

— Войдод! Укам Мамадқул чўкиб кетди... дод!— деб чинқирарди ҳовуз атрофида югуриб Меҳри.

Менинг эсимга бостирмада кашта тикиб ўтирган хонинлар тушди.

— Она!.. Фотима хола!.. Мамадқул... ҳовуз...— деб бостирма томон югурдим. Менинг товушим билан уч аёл бостирмадан югуриб чиқди. Буларнинг бири онам, иккинчиси боланинг онаси — Фотима хола эди.

— Она! Бу ёққа чопинг! Мамадқул ҳовузга чўкиб кетди!— деб орқамга қайтдим. Сув ичида боланинг фақат кўйлакчаси кўринар эди.

Онам биринчи бўлиб ўзини ҳовузга отди. Болани даст кўтариб, бошини ерга қилиб ҳовуздан чиқди:

Фотима хола додлаб бетини юлар, оғзига келган сўзини қайтармай қизи Меҳринисонини қарғарди.

— Қўрқма, Фотима, боланга ҳеч нарса қилмайди,— дер эди тасалли бериб онам. У икки яшар дўмбоқ Мамадқулнинг белидан қучиб, бошини пастга қилиб чайқадди. Кўкариб кетган бола ўхчир, ҳар ўхчиганда оғзидан сув тушарди...

Меҳринисо укаси Мамадқулни аравачага солиб ўтқазиб, ҳовуз бўйида қолдирганча ўзи бўйига қизиқиб кетган. Бола аравачани қимирлатиб сурила-сурила ҳовузга тушиб кетган.

Ҳарқалай Мамадқул ўлим чангалидан тортиб олинган бўлса-да, у воқеа ҳаммамиз учун яхшигина сабоқ бўлганди.

НАВРУЗ

Қиш фаслининг охириги ҳафталари, ташқарида чапараста қор урарди. Дадам, онам сандалда ўтириб гурунги қилишарди.

— Тўқсондан ҳали бор. Тўқсоннинг ҳам қирқ куни чилла, қирқ куни ҳийла. Чилласи ўтиб кетди, ҳийласидан ҳали бор,— дейишади ҳисобдонлар.— Ажуз момо олти кун, қаҳр айласа етти кун. Мана шу Лайлак қор билан ажузнинг ҳам куни тугайди,— дер эди дадам.

— Бу йил қиш қаттиқ келди. Бировнинг усти бутун, бировники юпун. Ҳаво-жаҳон ёришиб кетса бўларди!— деб қишдан зорланарди онам.

— Қирққа чидаган қирқ бирига ҳам чидайсан энди,— онамга тасалли берарди дадам.— Кўпи кетиб ози қолди. Аҳмон-дахмон ўтди дегунча у ёғи садпок... савр...

— Савр ёмғирини яхши кўраман,— дедим қувонақувона мен.

Онам менга:

— Катталар гапираётганда кичик гап қўшса уят бўлади. Жимгина тинглаб ўтирсанг уқиб оласан!— деб танбеҳ берди.

Мен уялиб бошимни сандалга тикдим.

— Ду бəрони ҳамал, як, боровни савр,— деб сўзида давом этди дадам.— Гап энди ҳамалнинг қандай кели-

шида. Ҳамалда икки, саврда бир марта яхшилаб ёмғир ёғиб берса, деҳқоннинг уйи ғаллага тўлиб қолади.

— Айтганингиз келсин,— деди онамнинг чеҳраси очилиб,— ҳамал-амал, ўлмаган қул баҳорни ҳам кўради. Наврўз келади, «Қутур булоқ», «Хожа ғозён» сайили бошланади. Ёш-яланглар ёзилишиб яйрашадилар.

Наврўз сўзини эшитиб, юрагим тўлқинлашиб кетади. Оҳ, наврўзжон. Наврўзда ҳамма нарсага жон киради. Ердан гиёҳлар, бойчечаклар бош кўтаради. Қушлар инларидан қуёш нури тўла осмонга учадилар. Қуёш нуридай мулойим шабада юзларимизни силайди, руҳимизга ажиб шодлик бағишлайди. Тупроқда, тоғ-тошда янги ҳаёт, дилларда янги орзулар қанот қоқади. Янги кун — наврўз бошланади. Шу навбаҳор қўйнига, табиат оғушига сингиб кетгинг, унинг ҳаётбахш янги кучини ҳис қилгинг келади.

Мен туғилиб ўсган Ҳиззахнинг табиати гўзал, боғларида ажойиб наврўз байрами бўлар эди. Бу байрам айниқса ўз ҳовлиси ёки энг яқин қариндошининг уйидан бошқа ерни кўрмай ҳаёт кечирган қиз-жувонлар учун унутилмас байрам эди.

Ёз боши мартдан бошланади, деганларидек, наврўз мартнинг сўнгги ҳафталарида ўтказилар эди. Болалар наврўз арафасини байрамга айлантириб юборишарди. Уйма-уй қалдирғочлардай баҳор келганидан, эрта наврўз эканлигидан хабар беришарди.

— Баҳордан ўргилай,— дея сўзида давом этди онам,— қандай худо яллақагур наврўзни байрам қилишини расм қилиб кетган экан, бир кун бўлса ҳам хотин-қизлар яйраб ўйнашадилар. Наврўз баҳона дийдор кўришадилар. Тутқунликда занглаб кетган диллар баҳор чечагидай очилади, тўрт девор ва унинг қар қулоқларини, сўқир кўзларини бир кунга унутиб, қушдек учиб яй-

райдилар. Баҳорги табиатнинг нашъаси — жоннинг роҳати.

Ўзбек хотин-қизлари баҳорни беҳад севадилар. Иккилобгача ўзбек аёлларининг қисмати шўр, умрлари тўрт девор исканжасида эди. Ташқи дунёдан бутунлай беҳабар, ичкарининг тор қафасида рухсорлари заъфарон. Инсоний ҳуқуқнинг барчасидан деярли маҳрум. Улар учун бир нафасли эрк, ўйин-кулги Сулаймон давлатидан улур, таъсиқ эди. Қуёш нуридан бутунлай маҳрум бўлган аёллар нур-ёруғликнинг гадолари эди. Баҳорни, йил боши наврўзни қумсаб қўшиқ айтардилар. Мушк анқиб турган баҳор ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олишга муштоқ эдилар.

Одатда баҳор қиш, куз сингари жимгина келмас эди. Довул қоқиб, чақмоқ чақиб, шовқин-сурон билан келар эди. Қора булут учар отининг сағрисиغا қамчи босиб, ўт чақнатиб, шуъла сочиб, ер-кўкка ларза солиб келарди.

Баҳор пилқ нафаси билан борлиққа жон киритарди. Қиши билан ер қучиб ётган қурт-қумурсқалар уйғониб, қулоғидан тортгандек ер юзасига чиқиб қоларди. Даладашларга тўшалган қишнинг оқ чойшаби ўрнида, энди ям-яшил майсазорлар... Сайилгоҳларга зангори гиламдан пояндозлар тўшалган. Ранг-баранг гулшанлар киши дилига олам-олам қувонч ва роҳат бағишлайди. Бойчечаклар басма-басига рақсга тушаётгандек, сафларга тортганлар.

Наврўз сайилини март ойининг адоғи, ҳафтанинг чоршанба кунлари қилиш одат бўлиб қолган. Наврўз байрамини жиззахликлар «Қутур булоқ» тоғида, «Хожа гозён» хиёбонида ўтқазардилар. Маҳалла кўчалари одамлар билан тўлиб тошарди. Чилдирмалар таранг. Бакауи-банг! Қизиқчи-масхарабозлар ўзларига оро беришиб, жўра бошининг фармонига мунтазир. Жиззах эски шаҳар атрофидаги Уратепалик, Нижонлик, Равот-

лик, Оққўрғонлик, Токчилик, Мўдваллик, Тошкентлик, Жиззахлик, Ховослик ва бошқа ўйларча маҳаллалардаги жўралар ташкилий равишда тўда-тўда бўлишиб, чилдирма, карнай-сурнай чалишиб, қўшнқ айтишиб, қарийб етти-саккиз километр масофани ўйин-кулги, аския билан босиб «Қутур булоқ» сайилгоҳига борардилар. Хотин-қизларнинг наврўз байрами ўзига хослиги билан эркаларникидан ажралиб турарди.

Ҳа, ҳар йили баҳорда бўладиган наврўз байрами Жиззахда жуда завқли ўтарди. Барчага баробар наврўз байрамига ёш-қари, аёл-эркак ҳамма-ҳамма қатнашарди.

Ёш бўлсам ҳам маҳалламиздаги одамларни яқиндан танирдим. Уларнинг кўпчилиги фақир одамлар эди. Эсимда, ҳар йил наврўз байрами яқинлаша бошлаши билан маҳалламиздаги гап-гаштакхўр йигитлар, чоракор-қароллар — галла пишиғида тўлаш шарти билан давлатмандлардан қарз ҳасанага пул кўтаришарди. Наврўз арафасида уст-бош янгилаш одат бўлганидан бола-чақаларини ясантириш тарадуддига тушиб қолишарди. Онам менга, ака-укаларимга дўппи, кўйлак, яктак тиксалар, дадам бизни бозорга эргаштириб бориб калиш-маҳси олиб берардилар. Ҳамма ҳовлида ҳоли қудрат наврўз байрамига тайёрлик борарди. Айниқса қизи бўйига етиб қолган оилаларнинг ташвишига ташвиш қўшнларди. Қизлар тиллақош, баргак, зебигардон, қўлтиқтумор, маржон, узук, билагузук тақиб, шойи кўйлак, нимча камзул кийиб ясанар эдилар.

Ясаниш ҳам ҳар хил бўларди, албатта, бой-бадавлат оилаларнинг қиз-келиндари атлас, кимхобга ўралиб, гардонларига олтин-кумуш, ёқут-марвариддан шода-шода маржонлар тақсалар, бечораҳол оилаларнинг қизлари чит кўйлак, беқасам нимча, ёки лас камзул кийишиб, оддий мунчоқлардан маржонлар тақиб баҳор сайилига шайланардилар.

Эрта наврӯз деган кунн ҳамма тараддудга тушиб қоларди. Оналар наврӯзнн қутлаб ўрик ивитар. Ҳангама-талаб ёшлар тўда-тўда бўлишиб, қўшиқ айтишиб, уймауи кезиб наврӯзнн қутлашарди. Оналар уларнинг бошкўзларидан минг айлашиб-ўргилиб, наврӯз хабарини келтирган қадамларига ҳасанотлар ўқишиб, коса-коса ивитилган ўриклар билан сийлашарди. Бир гала қизлар тўпланишиб, бир парчагина ойнага боқишиб, ўзларининг шод ҳуснларига оро бериб ўсма қўйишарди қошларига.

Мен энди билсам, ўсма қўймоқ ҳам санъат экан, унда ҳар киши ўзининг таъбини, дидини намоён қилади. Биров энликроқ қошига ингичкароқ, бошқаси нозик қалам қошни кенгайтириброқ ўсма тортади. Бироқ киприклари устига ўсма тортса, биров юзига хол қўндиради.

Қора қошга қовул ўсма,
Санамнинг йўлини тўсма.
Санамнинг йўлини тўссанг,
Йиғлар қошидаги ўсма...

Ажабо, бу қўшиқ қайдан? Қандай йигит воқиф бўлиб қолди қизларнинг пардоз-андозидан? Гурр этиб кулги кўтарилди, қизлар бир-бирини паноҳ қилиб юзларини беркитдилар. Кимдан? Ҳамма лочиндан ҳурккан кабу-тардай аланг-жаланг. Қайси девор орқаси, ёки қайрағоч чўққисидан кузатяпти бу йигит? Кимнинг ошиғи? Қайси дилбарининг ошифтаси?

Ҳеч ким, ҳеч ким йўқ. Кулги ичида қўлларга ўсма чўп олинар-олинмас яна:

Сурма қўймай бунча ҳам, жонон қародир кўзларинг,
Ҳар бири жон қасдига боққан балодир кўзларинг.

Қизлар энди қаҳ-қаҳ уриб ўринларидан туришди, шўхлик билан атрофга қарашди...

Шу кун ичкари асираларига қуёш ҳам мужда келтирди, ўз хонасидан кулиб чиқиб, булутларни ҳайдади, заркокилин белига ташлаб оламни гулистон қилиб юборди. Осмон камалаги латофатини нимага қиёс қилишни билмасдим ўша кезларда. Энди билсам, наврўз фусункор жамолини кўз-кўз қилиб, осмон гумбазида тўтиқуш либосида жилва қилмоқда экан.

Маҳалла кўчалари хотин-қизлар билан тўлиб тошган. От-эшак, араваларга кигиз, кўрпача, қозон-товоқ, озиқ-овқат ортишиб, бировлар пиёда, бировлар от-аравада боришарди. Болалар чилдирма чалиб, ўйинга тушиб, хотин-қизлар ёр-ёр айтишиб кўчани бошларига кўтарар, тезоб шўх дарё сингари тўлқинланиб «Хожа гозён» сайилгоҳи томон оқарди.

Осмон бегубор. Тиниқ кўкда турналар қатор учиб борарди. Улар кўчаларни тўлдириб бораётган қиз-жувонлар бошидан гир айланишар, бўйинларини ер қизларига эгиб, гўё салом беришар, баҳор байрами билан қутлашиб, ўз сайилгоҳларига етиш учун парвозларида давом этишарди.

— Кечаги ёмғирни қарангу, бугунги ҳавони,— дер эди, теварак-атрофга назар ташлаб, чачвонини бошига қайтариб ташлаган, юзи очик аёл.

— Ҳа, ёшлар бахтига ҳаво-жаҳон очилиб турибди. Кечаги довул чақмоқ, қора булутлар қаёққа ғойиб бўлди, эй қудратингдан кетай!— деб ёқасини ушларди бошқа аёл...

Дарҳақиқат, кечаги оби раҳматдан боғ-роғлар чанги ювилиб, яна ҳам зумрад тус олган. Анҳорлар тўлиб, қирғоқларидан тошиб оқади. Ирмоқлар қўшилиб дарё бўлгандек, оила-оилаларга, маҳалла-маҳаллаларга қўши-

либ «Хожа розён»га олиб борадиган катта кўча дарёдек тўлиб оқарди...

Сайилчилар орасида баҳор олди кўзи ёриган келинчаклар оз эмас. Утган баҳор куёвга узатилган қўшнимизнинг қизи аллақачон болалик бўлиб олибди. У ёғни сўрасангиз, онанинг ўзи ҳали бола! У, ўн учдан ўн тўрт ёшга қадам қўйганда бола кўрибди. Ёш она қайнана, қайинсингиллар қуршовида борарди. Чақалоқ эса бувисининг бағрида.

— Баҳордан ўргилай, наврўзга етказган худо-йимга шукур,— дер эди гап бериб бораётган чўтир хотин.

У барча қиз-жувонларнинг юрак сўзларини айтаётганди. Агар куннинг чеҳраси очилиб бу кунгидек кулиб турмаганда, балки сайил бунчалик кўнгилли бўлмасди. Ҳарқалай, ичкари асиралари бир кунлик ҳайитга етганларидан ўзларида йўқ шод-хуррам. Бир кун бўлса-да, кўкракларига шамол тегяпти-ку! Шунисиға ҳам шукур қилишарди мушфиқ оналар, ожиза сингиллар.

Қўшнимизнинг қизи ёш келинчак билан изма-из бораётган бир тўда хотинлар ўзаро пинҳоний гап қилишарди.

— Қизлик чоғида қош-кўзи попукдек эди, шўрликкипаннинг. Ёши етмасдан қизни эрга бериш аҳмоқлик! Битта бола туғиб олқиндидек бўлди-қолди, шўрлик!— дер эди қўшнимизнинг қизига ачиниб аёллар.

Мен аёллар орасида уларнинг гапини тинглаб борардим. Қўшнимизнинг қизи тўғрисида бораётган гап-сўз менга ёмон таъсир қилди. Шундан сўнг тез-тез қадам ташлаб, келинчакнинг олдига ўтдим. Негадир келинчак ўтган баҳор тақиб чиққан баргак, тиллақош ва бошқа зеб-зийнатларини бу йил тақиб чиқмапти. Лекин келин бўлиб тушганда кийган атлас кўйлак, йўл-йўл духоба

камзул эгнида, амиркон маҳси, қалъа кавуш обғида,
бўйинга маржон тақиб олганди.

Мен унинг юзига синчиклаб қарадим. Ёш аяча чач-
вошини бошига кўтариб қўйиб, ярим юзи очиқ ҳолда
ерга қараб борарди. Ҳа, хотинлар гапида жон бор эди.
Дарҳақиқат, бир йил ичида, келинчак озиб қопти. Қизлик
чоғидаги чиройи бутунлай йўқолибди. Рухсори саргайиб,
қора кўзлари киртайиб қолибди! Бу мусулмончилик дун-
ёсининг қизларга бағишлаган ғайри инсоний инъоми!..
Қанчадан-қанча ёши тўлмаган қизлар, очилмасдан
узилган гул гунчаси сингари, кун кўрмасдан, ранг олмас-
дан хазон бўлишарди! Табиатнинг одамзодга қилган
буюк ҳадяси — севги-муҳаббат нималигини сезмасдан,
билмасдан, ёшлик баҳори нашъасини сурмасдан, тур-
мушда роҳат, ҳузур-ҳаловат кўра олмай, дардга чали-
ниб, юрак тўла армон билан дунёдан ўтиб кетишарди.

* * *

Кенг «Ҳожа ғозён» сайилгоҳ хиёбони. Атрофи баланд
девор билан ўралган сердарахт, соя-салқин боғ. Булутга
бўй чўзган сон-саноқсиз азамат дарахтлар. Мирзате-
рак, бақатерак шохларидаги кучалалар тўкилиб, ўрни-
ни кўм-кўк япроқчалар безаган. Ҳатто пўстлоғи қаттиқ
садақайрағочлар зумрад тусга кириб унинг шохларида-
ги тангасимон гулчалар ел қанотида учиб сайилгоҳга
тўпланишган қиз-жувонлар бошига сочилар. Кенг хиё-
бон қуёш нурига фарқ бўлган эди.

Ёш гўдакларни ҳисобга олмаганда, боғ ичи эркак
зоти — номаҳрамлардан холи. Хотин-қизларга дорилла-
монлик, улар паранжи-чачвонсиз, юз-кўзлари очиқ.
Фақат бирон йнгитга номзод қилиниб қўйилган қизлар

рўмол билан юзларини ярим пана қилиб, озодликда ўйнаб кулишади.

Ёш-ёш ўғил болалар дарахтдан дарахтга сакрашиб, арғимчоқ солар, қизлар хандон кулишиб, лапар айтишиб, арғимчоқларда учишар эди.

Боғнинг ўртасида катта ҳовуз. Ҳовуз атрофи кенг, текис сува. Супанинг тевагагига тол, терак, қайрағочлар ўтказилган. Ёз пайтлари ҳовуз ва сувага тангалек офтоб тушмайди.

Ҳовуз атрофи супаларда оила-оила бўлишиб, кигизгилам, кўрпачалар тўшалган. Биров ўчоқ қазиб, қозон кўриш билан овора бўлса, бировлар сабзи-пиёз тўғраб, ошининг масаллигини ҳозирларди. Хиёбонга келаётганларнинг кети узилмасди. Шундай кенг боғ танглик қилиб, кечикиб келганлар жой қидиришарди. Ана шундай пайтларда жойсиз қолган оилаларни олдинроқ келиб жойлашиб олганлар ўз давраларига таклиф қилишарди.

— Жой қидириб овора бўлманг, ўргилай, феъл кенг бўлса ҳамма сиғиб кетади. Кела қолинг, эгачи, келин бувини тўрга ўтқазинг, ким етди, ким етмади наврўз байрамига,— дейишар, қозон-товоқ ҳам ўртада бўларди.

Ёш қизлар тўда-тўда бўлишиб, даврадан даврага ўтишиб келиш кўришарди. Куннинг биринчи ярми келиш кўриш, меҳмон кутиш билан ўтарди. Келинчаклар қизларни оёққа туриб, қайта-қайта салом билан кутарди. Оилалар меҳмон қизларни ўтиришга таклиф қилар, қизлар ўтирсалар ҳам, келинчак ҳамон тикка турар, шойи рўмолча тутган ўнг қўли тиллақоши устида, чап қўли кўксиди, бот-бот бош эгиб, таъзим қиларди. У ҳар гал таъзим қилганда гарданидаги зеб-зийнати, қўлтиқтумор, зебигардон, баргаклар шилдираб ажиб бир сирли мусиқадек эшитиларди. Тўкин дастурхон атрофида давра олиб ўтирган ранг-баранг кийимлардаги қизлар қизил, тарғил лолаларга ўхшарди. Шойи, атлас, чит, лас

кўйлак, нимча, камзул, дурра, пешанабоғ, хуллас, бор борича, йўқ ҳолича ясанган.

Боғ ташқариси, девор орқасида ҳам сайил давом этарди. Хиёбонга кираверишдаги катта дарвоза олди ва боғ айланаси ёш-яланг йигитлар билан лиқ тўла. Буларнинг баъзилари наврўз байрамига келган бўлажак қаллиқларини кутиш мақсадида ташқарида юрган бўлсалар, бошқалари поаниқ мубҳам умид билан шамчи-роқ парвонаси сингари девор атрофида гирдиқапалак.

Ҳаммага маълумки, ўша вақтда бўйдоқлар—бўлажак куёв тўралар одатда унашилган қаллиғини, қиз эса куёбли кўрмасди. Қиз боланинг боши оллонинг тоши, у палақмонга солиб отилган тошдек бир гап эди. Урф-одатимизнинг бу ўйинига қизлар, йигитлар кўникиб, тақдирга тан бериб қўйгандилар. Шунинг учун бўлса керак, хиёбон ташқарисида, девор атрофида, йигитлар бирон марта бўлса ҳам ёрларининг қад-ниҳоли, ҳусн-жамолини кўриш орзусида айланиб юришарди.

Ичкарида қизлар, ташқарида йигитлар юраклари орзиқиб, бир-бирларини кўришга зор-интизор.

Хиёбон ичида наврўз байрами, ташқарисида саргардонлар сайили. Каллапаздан тортиб, балиқпаз, ҳолвапаз, нўхатшўракчигача, нишолдачи, қандалатчи, аттор, баққол, сартарошдан тортиб, ҳаммолгача, кабобпаз, мантипаз, понвой, чойхоначидан тортиб, баззозгача шу ерда гимирлашарди.

Фурушандалар ўз молларини мақтаб харидор чорларди:

— Келинг!.. Келинг! Чайнамай шиминг! Чак-чакданон, бир пулга арзон.

— Бўрдоқисига кеб қолинг! Армонда қолманг, еб қолинг! Пули борга кабоб, пули йўққа дуди кабоб.

— Барра ровоч, сўлқилдоқ ровоч!

— Мой чайнайсиз! Ширмонхўрга ширмон, чапчак-

хўрга чапчак! Пулни бегона қилманг, қариндош!— деб бақариб чақиришарди.

Шу пайт яна нотаниш ошиқнинг яллasi эшитилди:

Томга хина эксам ўсаман, деди,
Ерга бино қўйсам кетаман, деди.
Кетма ёрим, кетма, жоним берайин,
Гулшанимдан сенга гуллар терайин.
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сендадир.

Ошиқи зор ноласи маъшуқалар юрагини қитиқларди. Йигитлар орасида чапанилар бўлганидек, қизларнинг ҳам чапанилари бўларди. Шундайлардан бири:

— Эй, мард бўлсанг, ўзингни кўрсатмайсанми, йигит! Қизлар йигитларга ялинмаслигини биласан-ку!— деди ҳаммани кулдириб, ўрта ёшдаги шўх бир аёл. Мен «жигарсўхта» у йигит кимлигини билардим. «Мард бўлсанг, ўзингни кўрсат!» эмиш! Кўриниш беришнинг иложи бўлганда, у йигит ҳам қизларга кулги бўлиб, пинҳоний нола чекиб юрмаган бўларди. Кичик бир эҳтиётсизлик билан ёрини маломатга қўйишдан қўрқарди йигит. Ошиқ-маъшуқлар воситаси бўлган саломнома у замонда мингдан бир қиз-йигитга насиб бўлар, саводсизларнинг бу ўринда ҳам бахти юришмасди. Ана шундай шароитда ошиқ-маъшуқларга югурдаклик қилиш ёш бола учун гуноҳ бўлмаса керак. Йигит илтимосини рад қилишга сира кўнглим бўлмади. У қайта-қайта уқтириб дер эди.

— Уқтингми, онасининг кўзини шамғалат қилиб чиқсин. Тушундингми?

— Тушундим.

— Бошқа даврадаги қизлар базмига, ёки келинчак кўргани ўтган бўлиб, секин мен кўрсатган томонга борсин. Мен ҳо анави хонақоҳнинг ёнида кутаман, англадингми?

— Англадим!

— Баракалла, азамат! Мана бу совгани секин опангнинг қўлига бер,— деди белбоғ тўла ноз-неъматни меиға тутқазиб. Бу сирни опангдан бўлак ҳеч ким билмасин-а! Тузукми?

— Тузук.

— Мен девордан мўралаганимда опанг юзини очиб, бир кўриниш берсин.

— Шайхлар кўриб қолса, бошингиз балога қолмасин яна.

— Қўрқма, шайхнинг ҳам томоғи тешик. Рози қилганман, кўрса ҳам кўрмасликка салади.

— Ундай бўлса яхши.

— Опангга айтиб қўй, қўрқмасин. Бу сирни учаламизу бир худодан бўлак ҳеч ким билмас экан, дегин. Келаси чоршанба куни «Қутур булоқ» сайилига албатта чиқсин. У ерда девор йўқ. Бағри кенг тоғ...

Мен ошиқ йигит илтимосини бажариш учун пайт пойлаб турганимда, ўн-ўн икки ёшлардаги бола ҳам бир қийиқ ноз-неъмат олиб келиб, бир қизнинг олдига қўйди.

— Акам бериб киргиздилар...

Зангори кўйлакли, қизил дуррали дўндиққина қизнинг юзи лоладай қизариб кетди. У қийиқни ўзи тиккан экан. Пушти лас қийиқ. Эттириб қўйилган йигитдан...

— Эй дугонажон, муборак бўлсин!

— Аямлар ёшлигимизда шундай бир...

— Ўзини кўрганмисиз, шундоғ ўртоғимизга муносибми?

— Утган наврўзда узоқдан...— деди дўндиқ ва бахтиёр кўзлари чиройли бўлиб кетди, кейин орқага йўл олган болани тўхтатиб:

— Обиджон, қийиқни ола кетинг,— деди.

Дастурхон ёзилиб қийиқ бўшатилади. Ширмон, патир, ҳолва, қанд-қурс, майиз, ёнғоқ ва ҳоказо...

Бир қиз ҳалиги бола орқасидан шўхлик қилиб қичқирди:

— Укажон, ақангизга раҳмат айтнинг ҳаммамиздан, наврўзлари қутлуғ бўлсин...— Бу манзвара мени чуқур ўйга солиб қўйганди. Обиджонни хизмати ошкоро, меники эса пилҳона?.. Фарқи нимада?.. Обиджон келтирган совға соҳибаси дўндиқ қизнинг боши борланган, номзоди аниқ. Мен хизматида бўлган йигит кўнгил қўйган қизининг боши ҳали очиқ. Унинг ихтиёри ўзида эмас, ота-онаси, қавм-қарииндошида!.. Йигитнинг эҳтиёткорлиги шундан экан, билсам...

Ичкари асиралари ярим эркинлик маскани бўлган бу сайилгоҳда ўйпаб-қулишдан сира тўймасдилар. Буларнинг ораларида шопралар, ғазалхонлар, созанда, қизикчи ва раққосалар бўларди. Маҳалла-маҳалла басмабасига ўйинга тушиб, ялла айтишарди.

Кенг хиёбонда бир тўда қизлар қатор тизилишиб чанговуз чолишарди. Қизлар ҳақиқдек лабларига чанговузни қўйиб, нозик бармоқларини ҳаракатга келтирилганларида, ажойиб мусиқий жаранг юракларга ором бағишларди. Чанговуз қизлар нафасида тилга кириб, гўё уларнинг юрак сирларини ошкор қилаётгандек эди:

Куёв-куёв, кимга куёв, куёв-куёв, кимга куёв...

Куёв-куёв, менга куёв, куёв-куёв, сенга куёв...

Сенга куёв, сенга куёв... биё-биё, биё-биё, биё-биё...

Уста чолгучи санъатчи қизлар (чанг) чанговузга тил киритиб, шинавандаларни мафтун қилишарди. Бир эмас, бир неча даврада чилдирма чалиб қиз-жувонлар ўйинга тушар, ашула айтишиб базми авжига чиқаришарди. Қасрда давранинг базми шўх-файзлики бўлса, томошачилар ўша томонга оқарди.

Бир катта даврада гўзал бир жувон сурма ранг дур-

рани дол қўйиб, дутор чертяпти. Мен танидим бу жувони. Биздан юқори маҳалладаги бир оиланинг келини, лекин мен илгари унинг дутор чалганини сира эшитмаганман. Дутор пардалари тилига қулоқ солаётгандай бошини хиёл чап гомонга эгиб дутор чертар эди, бу маъюс дилрабо оҳанг, ҳатто мени ҳам сеҳрлаб қўяётганини сезардим. Ҳамманинг юзида ҳақиқий музика ва санъат бахш этадиган ҳаяжон.

Қора сочим ўсиб, қошимга тушди,
Не савдолар менинг бошимга тушди...—

деб қўшиқ бошлади иккинчи жувон. Мен бу жувонни ҳам танийман. У бизнинг қариндошларимиздан бири. Лекин нега унинг ашула айтганини сира эшитмаганман. Зотан, бу тутқун қафасдаги булбулларнинг, қумриларнинг овозини тўрт деворлардан ўзга ким эшитсин? Улар ўз уйларида ҳам қўшиқ айта олмайдилар. Бу қўшиқ «Тановар» эканлигини акам дутор чалганда билиб олгандим. Аёллар бахтсизлиги, тутқунликдаги оҳ-зорлари, ушалмаган орзу-ҳавасларининг гўзал нидоси «Тановар» эди.

— Қўй болам, юрагим тилка-тилка бўлиб кетди бу қўшигингдан. Шўх, шўхроғидан ол, ўйнагани чиққансизлар.— деди бир кексароқ аёл кўз ёшини рўмоли учи билан артиб.

— Қаринавога чалинг, дугонажон, Шарофатжон ўйнаб берадилар..

Қуй, қўшиқ, рақсга мафтун қиз-жувонларни баҳор шабадаси силаб, қуёш нури эркалаб турарди.

Бўйдор, қотма, қирғий бурун, қайрилма қош машшоқ қўлида дутор тилга кирди. Унга жўр бўлиб чилдирма чертаётган ўрта яшар аёл ўз созидан шу қадар таъсирлангандики, унинг қоши, кўзи, ҳатто юзи ўйнарди. Машшоқ жувоннинг зарби тиниқ, дилнавоз жаранги дутор мухлисларига чинакам роҳат бағишлади.

Раққоса қизнинг чарос қора кўзи, гулдек тиниқ юзи ҳар бир юракка шодлик бағишларди. Барно раққоса қушдек учиб, гир айланиб, нозиклиги, шўхлиги, майин табассуми, қош ўйнатиб, кўз сузишлари билан ҳаммани мафтун этди.

Уйин-кулги, базм бир давранан иккинчи, учинчи даврага кўчиб юрар, чилдирмаларнинг бакабанги, хуш-овоз қиз-жувонларнинг ёқимли, юракларини ўйнатувчи ялла ва қўшиқлари баҳор сайилига файз киритарди.

Арғимчоқда учинч ҳам санъат экаиличини мен ёшлик чоғимда ана шу «Хожа ғозён» хиёбонидаги наврўз байрамида кўргандим. Кун ботишидаги азамат бақатеракнинг энг баланд шохига солинган арғимчоқда учинч, спорт мусобақасига айланиб кетганди.

Ўн-ўн икки метр баланд шохга осилган арғимчоқда ҳар ким ҳам қойил қилиб уча олмасди. Учинини эплай олмасдан пашшадек арқонга ўралиб қолган қиз-жувонлар роса кулги бўлишарди. Бу баланд арғимчоқда учинининг ҳадисини олганлар ўз томошабинларига шавқ-завқ бағишларди.

Арғимчоқда, ўтириб-туриб учинч, ҳар сафар бориб келганда суръатга суръат қўшиб, ердан ўн метр чамаси юқорига кўтарила билиш, яна бир маромда олға-орқага қараб хатосиз учинининг ўзи бир санъат. Унларча учувчилар мусобақасида яна ўша гўзал юз, ширин сўз, шамшод қад рақосса ғолиб чиқди.

Уйин-кулгидан ҳеч ким тўймасди. Давраларда олдинма-кейин дастурхон ёзилиб, турли таомлар тортилиб турарди. Бир қозонда шўрва, бир қозонда хўрда, бир қозонда ош... Бу наврўз кунинда меҳмондўстлик ўз камоллига етганди.

Нақадар ширин туюлади табиат қўйнида пишган бу таомлар! Висол гашти билан, суҳбат билан, наврўз нашъаси билан ширин эди бу неъматлар.

Наврӯз-навбаҳор кун очилмаган гунча, яйрамаган қўнғил қолмагандек, хилбон кушчаларни жуфт-жуфт бўлишиб, учиб қўниб, чуғурлашиб уя қўйишмоқда. Янги рӯзғор, бола ташвиши биланми овора улар? Хотин-қизлар рӯзғор ғамини унутиб, ўзларини шодлик қучоғига отган. Қизлар тўда-тўда бўлишиб лапар айтишарди. Улар эркин ҳаёт, ишқ-муҳаббат, вафо, ёр, тенгликни қумсаб лапар айтишарди. Тенгсиз никоҳ, неваралари тенги қизчага уйланиб олган ноинсоф бой боболардан кулишиб лапар айтишарди.

Б и р и н ч и т а р а ф:— Лапарни биз айтамыз, сиз айтамыз,
Жавоб толиб беролмагач, биз қайтамыз.
Айтиш биздан, жавоб сиздан, қиз болалар.
Ёри севган, бахти кулган қиз болалар.

И к к и н ч и т а р а ф:— Баҳор келди қучоқ-қучоқ гуллар билан,
Ҳарён чечак, булбулга жўр қизлар билан.
Баҳор фасли ёр севмаган қиз бўларму,
Лапар айтиб куйламаган қиз бўларму?

Лапар лапарларга уланиб кетаверарди. Бироқ кун оғиши билан аёлларнинг юзларига маъюслик чўкарди. Наврӯз байрамидан, табиат қўйнидаги суҳбатлардан, қўшиқлардан доира ва дуторлардан яна неча вақтларга-ча узоқ яшашнинг мунгли туйғуси кира бошлайди юракларга.

- Яна битта ўйнаб беринг!
- Яна битта ғазал ўқиб беринг!
- Яна битта, яна битта...

О, бир йиллик чанқоқлигини бир кунда қондириб бўладими? Ҳурликка, шодликка ташналикни бир гўзал кундуз қондира оладими?.. Майли, бир кун бўлса ҳам, бир неча соат бўлса ҳам наврӯзга тасанно!

Ким билади, ўтмишда қачон ва қайси бағри кенг,

олижаноб, доно ва меҳрибон ота-бобомиз томонидап ўй-
лаб топилган бу бир кунлик шодлик — Наврӯз байрами.
Баҳорнинг бошланишини, габиатнинг уйғонишини, экин-
тикин, меҳнат ва ҳосил учун кураш йилининг бошлани-
шини байрам қилишни ким одатга киритган?

Халқ! Сира ўлмас, ҳамма вақт мангу анъаналарни
ардоқлаб келган аجدодларимизга балли!

Шундай яхши одатлар ва анъаналаримиздан бири
гўзал Наврӯз.

ЭШОННИНГ ЧАШМАСИ ИЧ БУРУҒИ ҚИЛАДИ

Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ деганларича бор. Жиззахнинг ун икки ариғида Туятортар каналидан чиқарилган сув оқиб турган кезларда аҳоли бу қадар сувга муҳтож бўлмасди, ҳовуз суви тугаса ариқдан, ариқда сув оқмай қолса қудуқдан сув ичиб туриларди. Энди бўлса на ариқда сув оқади ва на ҳовузда сув бор... Одатимга кўра иккита жажжи пақирчамни обкашга илиб елкамга солдим-да, кўчага қараб чопдим. Туш пайти. Кун исиб ер темирдек қизиган. Қаерга оёқ босмайин жизиллатиб узади. Оёғи куйган товуққа ўхшаб питирлаб сакрайман кўчада. Онамининг гапи эсимга тушган сари ваҳима босади.

— Қудуқ олдига ёлғиз бора кўрма! Ажина бор. Жинлар ёш болага ўч бўлади-я! Борди-ю, «Назирқул» деб чақирган овоз эшитилгудек бўлса, «ҳа» дея кўрма! Қарим яламага ўхшаб юз-кўзининг қийшайди-қолади.

Ҳар вақт онамининг гапини бажо келтирардим. Биронта одам келмагунча кўчада, заргар эшон дарвозаси бўсағасида кутиб ўтираман. Баҳор ўтиб, кунлар қизий бошлаш билан ариқларда сув оқмай қолди. Туятортар каналини сув уриб кетди. Кетмон кўтаришга ярайдиган деҳқон зоти борки, ҳаммаси Зарафшон дарёсидаги Туятортар тўғони бошига «ҳашар»га ҳайдаб кетилган.

Мана ҳафтадирки, заргар эшоннинг қудуги одамлардан аримайди. Эшоннинг қудуги қудуқмисан қудуқ-да! Оғзи цемент билан ишланган. Ўзи кўз илғамас чуқур. «Ичига қараганда кишининг кўзи тиниб, боши айланиб кетади»,— дейишади ваҳима қилиб сувга келган одамлар.

Сувини айтмайсиэми? Зилол-а, зилол, муздаклигидан бир қултуми тишингизни «ёради», ичган кишининг жони киради. Сувга келган бирон кишининг ёрдамида пақир-чаларимни тўлдириб олардим. Гўё ҳамён топган киши-дек қувониб, обкашни елкамга солардим-да, ажиналардан омон қолганим шукронасига қўшиқ айтиб, пилдираганимча ҳовлимизга етиб олардим.

Қулларнинг бирида қудуқдан сув олгани бориб ҳеч қачон бўлмаган ҳодисанинг устидан чиқдим. Эшик олди тўла одам. Эркакдан кўп аёл. Ҳар вақт очиқ турадиган эшоннинг дарвозаси берк. Одамлар чувуллашади:

— Эшкни очинг, жон тўрам.

— Қудуқнинг суви қуриган бўлса сиздан гинамиз йўқ.

— Пирим, оча қолинг, одамлар ўз кўзлари билан кўрсинлар!

— Нимасни кўради!— дер эди ичкарида туриб эшонвачча Сиддиқхон,— сув борида эшигимиз очиқ эди. Қудуқ Жайхун эмас-ку, ҳаммангни суғорса! Ўзимиз бир пақир сувга зор бўлиб ўтирибмиз!

— Ишонамиз. Шундай бўлса ҳам эшкни очинг. Гиналари ўзларидан қолсин.

— Ҳа, гина қилиб ўтказиб қўйганларнинг борми?

— Пирим, яхши эмас...

Пиримдан садо чиқмади. Кимдир дарвозани тақиллатиб урди, итарди, силкитди, тепди...

— Мана, эшондан келадиған иш! Ҳей ўша кўрсатган кароматидан ўргилиб кетдим, меҳ!

Одамлар вазаби ошиб тошди. На ариқда ва на ҳо-

вузда сув бўлмасал Нима қилиш керак? Кун иссиқ. Сувсиз бир кун ҳам тирикчилик ўтмайди. Одамларнинг кучи яна дарвозага етди. Қўл билан уриб, оёқлари билан тепа бошладилар...

Мени ваҳима босди. Нимага десангиз, эшон зотига эътиқодим зўр эди. Ога-онам бошимни Шохизиндага назир қилишган. Бугина эмас, онам тез-тез эшонликка олиб бориб, менга дам солдириб қайтарди. Заргар эшонга эмас, унинг ён қўшнисини Бобохон эшонга. Ўтган йилди тез-тез учинадиган бўлиб қолдим. Онам Бобохон эшонга ром очирган экан, кўзига пешанасини қашқа қора кўзини кўришибди. Онам шўрлик бисотидаги жамарғасига қарзга олган пулини қўшиб бозорини ахтара-ахтара ромда «кўринган» пешанасини қашқа қора кўзини сотиб олиб келди. Онам билан кўзини етаклаб эшон бобомнинг даргоҳига сиғиниб бордик. Эшол бизни жуда хушвақт кутиб олди. Баланд бўйли, мош-биринч соқол, захча кўз, басавлят бу эшоннинг доим кўлида тасбеҳ, бошида қулоҳ билан кўрардим.

Онам паранжи-чачвон ичида таъзим бажо келтириб салом бергач:

— Ургилай тўрам, қулваччангизини олиб келдим,— деди. Мен кўзичоқни ушлаб эшон қаршисинда турардим. Эшон бобом бир менга, бир кўзига қаради-да:

— Худди кўзимга кўринган кўзичоқнинг ўзи. Парвардигор Назирқулнинг инёзига атаб яратган экан бу жаннатини. Худо даргоҳига қабул қилсин,— дея юзига фотиҳа тортди...

Онамни эшоннинг канизаклари кутиб олди. Мен кўзини боғлаб, эшон бобомнинг таклифига кўра ҳужрасига кирдим. У қалин кўрпача устига ўтирди. Мен ёнига, гилам устига чўкка тушдим. У кўзини юмуб, лабларини пичирлатиб, алланималарини ўқиди, ҳар замон-бир замон кўзини очиб, менга энгашиброқ «куф-суф» қилар,

тасбеҳи билан елкам, бошим аралаш уриб, яна кўзини юмарди.

«Куф-суф» адо бўлгандан сўнг ҳужрадан чиқдим. Эшон канизакларидан бирига қўзичоқни олиб келишга, онам билан мени ҳозир бўлишга таклиф қилди. Бизнинг кўзимиз олдида жонивор қўзичоқнинг қулогини поки билан тилди-да, қонини пиёлага оқизиб олиб, ҳужрасига кириб кетди. Қўзичоқнинг қони билан дуо битиб онамга берди. Онам дуо битилган қоғозни енгиде ушлаб олар экан, уни ўпиб пешанабоғига енгилгина қилиб тугди. Уйга қайтгач, қора ласка ўраб, уч бурчак қилиб тиккач, туморни дўппим ичига маҳкамлаб чатиб қўйди.

Қўзичоқ бизнинг биринчи ва охирги назр-ниёзимиз эмасди. Маҳалламиздаги бу иккала эшонга, айниқса Бобохон эшонга деярли бутун Жиззах, Ўратепа, Зомин халқи ихлосманд. Ҳар куни бўлмаса ҳам, кун оралаб назр-ниёз кўтарган, қўй-эчки, ҳатто қорамол етаклаган мурид ва ихлосмандлар иккала эшонни йўқлаб келиб турарди.

Эл сув гадоси бўлиб қолганда заргар эшоннинг эшиги ёпилди. Ихлосмандлар эшоннинг ўғли Сиддиқхонга «пирим» деб ҳам, «тўрам» деб ҳам ялиниб-ёлвориб кўришди. Унинг тош юрагини эрита олмагач, иззатни бир пул қилиб шўх йигитлар аскияга тутундилар.

— Эшоннинг чашмасидан сув ича кўрма, ич буруғи қилади.

Ҳамма хохолаб кулиб юборди.

— Эй, огайни, хайри йўқ эшоннинг қудуғи қурисин!
Яна одамлар хохолаб кулишди.

— Эй, огайни, эшонга кўпам ихлосманд бўлмаганингиз маъқулга ўхшаб қолди.

— Нимага таяниб бундай дейсиз, жўра?

— Билмайсизми, эшоннинг яхшиси эл талайди!

Яна ҳамма кулди.

- Оғайни!
- Ҳо, лаббай!
- Эшоним деб эшагимдан ажралганларданман!
- Оғайни!
- Ҳо, лаббай!
- У ёғини сўрасангиз биз ҳам хўжам деб хуржундан ажралганлардан!
- Шўрингиз қурмасин, Жўрақул!
- Ҳо, лаббай!
- Эшоннинг қўлига тушган бир мен десам, тўрам деб тўрвадан ажралган сиз ҳам бор экансиз.
- Сиз тўрвани олдирганингиздан бери, мен ҳам эшон билан бир қудуқдан сув ичмай қўйганман.
- Бургага ўчакишиб кўрпа куйдирган экансиз.
- Рост айтасиз. Нима қилсак сув гадоларини хурсанд қила оламиз?
- Инсофсизнинг додини бериш билан...
- Рост, инсофсизга эрк берсанг, элни талайди деган боболаримиз.
- Тўғри таёқ балога тўғаноқ, деган гап ҳам бор.
- Гапга тушунгани қурбони бўлиб кетай! Маслаҳат бор, айтийми?
- Асло тортинманг. Эшонзода Сиддиқхондан ҳам, айта беринг.
- Хўп бўлади,— деди дарвоза ёнида чиқиб турган тўсинга сакраб аскиячи йигит. У тўсин учига қўли етиши билан қандай қилиб томга чиқиб олганини билмай қолдик. Шоввоз ана-мана дегунча томдан дарвозахонага тушиб, эшикни ланг очиб юборди. Одамлар пақирларини тарақа-туруқ қилиб қудуқ томон югуришди. Улар қудуқни ўраб олиб, энгашиб ичига қарашди.
- Ҳар қачонгидек суви жимираб турибди.
- Арқон, пақир қани?
- Пасткаш экан, бу эшонвачча!

Сидиқхон қудуқ чиғириғига борлаб қўйилган арқон билан пақирни ичкари уйига олиб кириб кетибди. Йигирма қулоч чуқур қудуқдан арқонсиз сув тортиб бўлмасди, албатта. Аёллардан кимдир:

— Эшон ойимни олдиларига кирайлик! Худо урдини, онаси ўғлидек бахилмасдир ахир!— деган эди, бошқа бирови:

— Қуш уясида кўрганини қилади, эгачи, онасининг боласи-да,— деди. Шу вақт кўча томондан мени отимни атаб чақирган овоз эшитилди.

— Назир!.. Назирқул, ҳой...

«Ҳа» деб юборай дедиму, дарҳол онамнинг гапи эсимга тушиб жим қолдим, яна ажина акам бўлиб чақираётган бўлса-я!..

Назир!.. Назирқул! деган овоз тобора кучая борди. Мен «ҳа» дейишга журъат қилолмай тургандим, кимдир: «Эшитяпсанми, сани биров чақиряпти»,— деди. Бу гап менга далда бўлди-да, чопқиллаб кўчага чиқдим. Яланғоч кўча қуёшда ёнарди. Ҳаммом қўридек қайноқ тупроқ тўпигимгача ботарди, оёғим куйиб тор кўчага етиб олгач, муюлишдаги томнинг соясида бир оз жон сақладим. «Назирқул!» деб бақираётган ажина эмас, акам экан. У мени кўриши билан:

— Сув қани. Онагни қозондаги ёғи ўт олиб кетди, ўлдиради сени,— деб қўрқитди мени.

Мен акамга рўй берган воқеани тушунтирдим. У: «Э, афанди, Мўлкалик ариққа сув келиб қолди, югур эшонникига, одамларга хабар бер!»— деди. Одамларга хабар қилиб, орқамга қарамасдан чопдим. Яланг оёқ акам сакраб, кўча тўзитиб, ариқ томон югурди. Ака-ука ўзимизни ариққа отдик. Ариқ саёз, сув сирли шилдираб, оқ-қора тошчаларни думалатиб ўйноқлаб оқарди.

— Оҳ, сув қандай яхши. Танга ором, жонга роҳат, мунча ҳам қадрингни ўтқазмасанг. Сангзоримнинг

суви!— деб кўйлагин билан сувга аганарди акам. Мен ҳам ариққа кўндаланг тушиб ётиб олдим. Устимдан сув шовиллаб оқар, ўрдакка ўхшаб бош тикиб, сув шимирганим сари ичгим келаверарди. Қудуқ бошидаги аёл-эркаклар ҳам етиб келишди. Гапларига қараганда, эшон ойимдан ҳам иш чиқмабди. Сув гадоларни Сангзор сувига юз-қўлларини ювиб, ундан қониб-қониб ичар эканлар:

— Сувни очиб келганлар сувдек сероб бўлишсин!— деб дуо қилишардилар.

— Янгиқўрғон навбат сувини ичиб бўлмасдан қандай қилиб Сангзор сувини Жиззахга оғдиришга рози бўлибди?— ҳайрон бўлишди одамлар.

— Боғини суриштириб нима қиласиз, узумини еб, шарбатига сероб бўлаверсаларинг-чи, мусулмонлар,— дер эди бошқа бир эркак.

Одамлар бу «томдан тушган» бахтнинг сабабларини аниқ билолмадилар, бирови: «Янги қўрғонликлар бизнинг сувдан қийналиб қолишганимизни билиб хотамлик қилгандир-да», деса, бошқа бирови: «Сув беги мулла Ҳақберди қамчисининг зарби бу», дер эди.

— Назир, юра қол, онанг кутиб хуноб бўлди. Сувни берамиз-да, изимизга қайтамиз, сўнг кечгача маза қилиб чўмиламиз,— деди обкашни елкасига олиб акам.

Мен сувда балиқдек яйраб, ташқари чиққим келмас. Акам: «Бўлди, кўп суюлма», деб жўнаб қолди. Уч юз қадамча нарида шаршарак бор. Уша томондан болаларнинг қий-чуви эшитилгач, юрагимга гўлғула тушди. Пақиримни обкашга, обкашни елкамга илиб шаршара томонга югурдим... Ия, ўртоқларим бу ерда экан-ку! Улар қаторлашиб сувга калла ташлашар, балиқдек билтанглашиб, бир-бирларини сувда пишарди. Уларни кўрдиму сабрим тугади, йўл-йўлакай кўйлагимни ечиб пақиримга тикдим, обкашни улоқтириб ўзимни сувга

отдим... Бадик сувсиэ яшай олмагани сингари, жиззахликлар учун ҳам сув ҳаётини масала эди, бу замонда! Болаларнинг ҳазилкаш дўсти Жайноқ амаки отини чўмилтира туриб:

— Болалар, Сангзор суви навбатига ҳали бир ҳафта вақт бор эди-ку. Ой қаёқдан чиқди?— деб қўярди.

«Сангзор суви» деб аталмиш сувнинг боши Усмаг-Бахмалга яқин тоғ этакларидаги булоқлардан таркиб топади. Булоқ сувлари бир-бирига қушилиб, тошдан тошга ўйноқлаб оқиб, хўп пишиб, Янгикўрғон ерларини оралаб, Жиззах сойига келиб тушади. Бу сув жиззахликлар билан янгикўрғонликлар ўртасида навбат билан баҳам кўрилар эди. «Сангзор» суви қачон бошидан бўғилади, қачон Жиззах ариқларида Сангзор суви оқади, буни Жиззахда билмайдиган одам йўқ деса бўлади. Нимага десангиз, Сангзор сувидек тиниқ, беғубор, хуштаъм сув жиззахликлар назарида ер юзида йўқдек. Айниқса Сангзор сувини зориқиб кутишган чойхўрларни кўрсангиз... Кўк чой Сангзор сувида гўё «тилга кириб» кетармиш, бир чойнак чойи каҳрабони ичган ҳар қандай одам дард кўрмасмиш... Мен бу таърифни кўп эшитгандим.

Кутилмаган вақтда Мўлкаллик ариқда Сангзор суви қандай пайдо бўлиб қолди? Нечук «темир қонун бузилди?...» Сув гадоларининг оҳ-воҳлари худонинг қудрат қулогига етдими, ёким меҳр дарёси ийиб, шафқат эшиги шарақлаб очилиб кетдимикин?— деган ўй-хаёл ҳамманинг миясини говлатган... Йўқ, у ҳам эмас, бу ҳам эмас, сабаби бутунлай бошқа бўлиб чиқди. Буни мен маҳалла муаззини Аширмат сўфининг эшикма-эшик югуриб:

— Ҳоким тўра завжайи муҳтарамалари билан кўча-миздан ўтадилар, кўча, йўл-йўлак шипирлиб сув сепилсин! Акс ҳолда, жазога тортиласизлар, ҳой!..— деб маҳаллани бошига кўтариб жар солишдан билиб олгандим.

Ҳар шанба кечқурун, якшанба куни эрта наҳор билан Бешқувур (рус аҳолиси яшайдиган Янги шаҳар шундай аталарди)дан тортиб қаландархоналик мулла Ҳафизбойнинг боғ ҳовлисиғача чўзилган кенг тош йўл, гузар кўчалари, ҳамда расталар супурилиб сув сепилар, ёғ тўкилса ялагудек қилиб ораста қилинарди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Утган йиллардан фарқи шу бўлдики, у вақтларда Жиззахнинг қайси ариғида бўлмасин, ё Туятортар суви, ёки Сангзор суви бўларди. Бу гал Туятортар канали уриб кетиб, Сангзор суви навбати янги қўрғонликларники бўлганидан ўн икки ориқ бирданига қуриб, аҳоли сув қаҳатчилиғига гирифторм бўлиб қолганди. Бу кутилмаган «шафқат»нинг сири мана шу экан!

Маҳалланинг катта-кичик аҳолиси қўлига супурги, курак, пақир, кўза кўтариб кўчага чиқди. Кечаси билан сув сепиб, ҳоким тўра ўтадиган йўллар тонг отгунча ораста қилиб қўйилди. Эндиги ташвиш ҳоким тўрани иззат-икром билан кутиб олиш. Ҳар сафаргидек бу гал ҳам даҳа мингбошиси бошлиқ маҳалла эллик бошилари оёғи куйган товуқдек питирлашиб юришарди...

— Яланг оёқларингга кўз-қулоқ бўлиб тур!.. Бирон ноҳўя ҳаракат содир бўлса, номақбул сўз эшитилса, дор тагига биринчи сенлар борасан!— деб мингбоши, элликбошиларга ўшқирса, элликбоши, ит итга буюради, ит қуйруғига, деганларидек, ўз навбатида югурлакларига ўшқирарди!

Тонг отди. Қуёш кўтарилди. Кун исиб, ҳавонинг ҳарорати ортаётгандек. Элликбоши, маҳалла мутаваллиси одамларни бўйнидан боғлагандек уй-уйидан тортиб олиб чиқмоқда.

— Худо кўтарсин, ҳокимни!— деб газабланарди онам,— кечаси билан мусулмонларни уйқудан қолдириб кўча тозалатиб, сув септиргани етмасмиди! Қўли қимир-

ласа оғзи қимирлаб турадиган бечора косибларни яна ишидан қолдириб, ўзига сажда қилдиргани ортиқча!

Одамлар кўчада рангларини сарғайтириб, ўз эшиклари олдига чиқиб, ҳоким тўра йўлини пойлашарди.

Биз болаларга ўйин, томоша бўлса бас. Оталаримиз ҳоким тўрани қоққан қозиқдек бир ерда туриб, сўнг камалакдек эгилишиб қарши олсалар, биз ҳоким извоши орқасидан чопишни яхши кўрардик.

Ана, Собир полициячи от қўйиб, «пўшт, пўшт!» деб келмоқда. У катта кўчада келаётган, ёки кетаётган пиёда, от-эшакли йўловчиларни четга ҳайдаб кўчани бўшатарди.

Сомон ортилган аравани минган аравакашга полициячи: «Ҳой, аравангни йўлдан чиқар!» деб дағдаға қилди. Тепса тебранмас қирчанғи юришини тезлатолмасди. Камбағалнинг ови юрса ҳам, дови юрмайди, деганларидек, араванинг чап ғилдираги кўприк тешигига тушиб қолди. Эгаси ҳарчанд уринса-да, ғилдиракни кўприк чуқуридан чиқара олмади. Арава кўприк устида кўндаланг туриб қолди. Собир полициячининг икки кўзи Янги шаҳар йўлида. Унинг ғазаби тўлиб-тошган. Аравакаш эса хуноб, чапанилиги тутиб човқарининг етти пуштини йўқлаб сўкади.

Узоқдан извош қўнғироғининг товуши эшитилди. Маҳалла одамлари арава ғилдирагини кўтара-кўтар қилиб чуқурдан аранг чиқаришди. Кўприк бўшаб ҳокимга йўл очилди, мутасаддилар жаҳлидан тушиб, уларнинг рангига қон югургандек бўлди.

Кўш от қўшилган извош сув сепилган кўчада учиб келмоқда. Извошнинг ўнг қанотига қўшилган қорабайир қашқа отнинг бўйни ўнг ёнига қайрилиб, қоринбоғига тортиб боғлаб қўйилган. Унинг кўзларида гўё ўт чақнар, ҳар қадамда бошини ўйнатиб, ёлини елпиллатиб, гўёки чопиб эмас, учиб келарди. Чап қанотдаги жийрон қашқа

агар жилови қўлида бўлмаса, юлдузга учиб кетадигандек. У виқор билан сакраб чопар, туйқлари зарб билан қайроқ тошга урилганда учқунлар сачрарди.

Қўш от жиловини икки қўллаб ушлаган гажак мўйловли, қўнғир сочлари пешанасига буралиб тушган шотирнинг савлатидан эшак ҳуркади. У извош курсисига гўё михлаб қўйилгандек қимир этмай ўтиради. Извош ичида Жиззах туман ҳокими полковник Рукин мағрур ўтирибди. Оппоқ кителига орденлар қадалган, елкасидаги зарҳал погони қуёшда ялтиллайди. Рукининг хотини гўшти ёғга айланиб кетган беўхшов семиз аёл. Кўзлари сузик, сергамза. Олдинма-кейин бўйи етиб бо-раётган икки қизи онаси ёнида керилишиб ўтириб олган.

От чопиб келаётган беш нафар полициячининг бири олдинда, қолганлари орқада иккитадан сафга тизилган. Отлар йўртганда қилич-қалқонлар шалдирайди. Полициячилар теварак-атрофга даҳшатли боқиб, кўз чақчайтириб ҳоким тўра билан оила аъзоларини қўриқлаб боришади. Йўл четига халойиқ турнақатор тизилишган. Улар камалакдек эгилишиб, ҳайкалдек қотиб қолишган. Ҳоким тўра нуқра дастали қиличини тик ушлаб, бутун гавдаси билан унга суянган. Отлар пишқириб учиб ўтди. Ким билсин ҳисобини, ҳокимни кутиб олиш жабрдийда ҳамшаҳарларимга қанчага тушган экан?! Мана бир зумлик «томоша» ҳам тугади. Бешқувурдан мулла Ҳафизбойникигача чўзилган сафдаги эгилган бошлар кўтарилиб, камалак қадлар кўтарилиб, ҳорғин нафас олар экан:

— Эй худо, золимга инсоф бер! — деб қўйишади...

СУВ ОЛИБ КЕЛГАН ХОР-ЗОР...

Дунё бир ҳовуз деб тасаввур қилинг. У сув билан эмас, ташвиш-алам билан лиммо-лим. Қўл учидан кун кўрувчи ота ва мушфиқ оналар шу ҳовуздан сув ўрнига гам-алам зардобини ичадилар. Аксинча ёш болалар дунёни сув олса тўпигига келмайди. Болага ўйин бўлса бас! Биз ҳам ҳар гал ҳоким извоши орқасидан от йўртиб бораётган полициячилар изидан тупроққа ботиб чопардик. Фақат ўша кун эмас, ҳар гал ҳам шундай қилардик. Извош қаландархонадан ўтиши билан Нижонляк мачит орқасидаги тор кўчага бурулади. Шотир жилов тортмаса ҳам отларнинг ўзи қаёққа боришни билишарди. Ҳафтанинг якшанба кунлари хўжалари билан бирликда отлар ҳам бойниқда яйраб-яшнашарди.

Извош мулла Ҳафизбойнинг қўш дарвозаси олдига бориб тўхтарди. Полициячилар отларидан сакраб тушиб извошнинг икки тарафини ўрашиб, ҳокимни қўриқлаб туришарди. Биз болалар бойнинг боғи томон ўтиб олишга уринардик. Лекин ҳаракатларимиз бехуда кетарди.

— Қаёққа, қаёққа! Қайт орқангга! Маймун ўйнатаётганимиз йўқ-ку, ахир!— дер эди бизни ҳайдаб бойнинг мулозимлари.

Биз болалар учун боғ ичида маймундан кўра ҳам қизиқарли нарсалар бор эди. Аввало, бойнинг дарвозаси

ҳамма учун ва ҳамма вақт ҳам очиқ бўлавермасди. Мен ўтган йили ёзда нима ҳам бўлиб ҳаммақтабим бой бола-си билан бу боққа кирганимда оғзим очилиб қолганди. Катта дарвозадан кириш билан қатор синчкори меҳмон-хоналар, пақшкор айвонларга дуч келасиз. Икки айвон-нинг ўртасидаги коридордан эшик орқали кенг боққа чиқасиз. Қаршингизда томдан баланд кўтарилган ток сў-рилари. Новдаларда шарбатга тўлган шивирғоши, оқ киши-миш, ҳусайни, даройи узум бошлари, «марҳамат, хоҳла-ганингизни узиб олиб енг!» деб тургандек... Лекин узум бошлари ердан шундай баландки, махсус парвонсиз узум бошларига ҳеч кимнинг бўйи етмасди. Растага ўхшаган баланд сўриллар остидан ўтиб, боғ ўртасидан шалдираб оқаётган Мўлкаллик ариққа чиқасиз. Ариқ устига чирой-лик қилиб ишланган катта тахта каравотга пиллапоя билан чиқади, ўнг томонидаги нақшинкор равоқнинг усти болохона. Болохонанинг шарқ, ғарб ва жанубга қара-тилган томони ойнаванд. Равоқнинг пештоқ ва ромлари-га хилма-хил ранг ва зарҳал берилган. Ариқ устига со-линган панжарали каравотдан қуйироқда яна бир сер-қашам равоқ бор. Унинг шифт юлдузлар чақнаб турган тунги фазони эслатади. Чини қалпоқли лампаларнинг шуъласида тун ажиб сеҳрли манзара касб этади... Кун-дузги нашъу намодан сўнг тун оғушида бўладиган айш-ишрат шу равоқда ўтказилармиш, деб ҳикоя қилишадди хабардор кишилар.

Ҳоким тўранинг қадами ҳасанотлари учун ҳар ҳафта қўй ёки қўзи сўйиларди. Кобили шўрва, жиззали патир, айниқса ўзбек кабобини хуш кўришар экан ҳоким тўра-нинг завжайи мухтарамалари билан қизлари. Махсус па-зандалар бор, ҳунарларини ишга солиб анвойи таом тай-ёрлар эдилар.

Дид билан яратилган бу боғ жиззахликлар таъбири билан айтганда, «Самарқанд музофотида таърифи боғ»

эди. Меванинг анвойи турлари бу боғда мавжуд; атиргулнинг барча нави гут-гул очилган. Теварак-атроф чаман, мушк-анбар анқийди...

Туман ҳокими полковник Рукин ва унинг ҳамтовоқлари ана шу роҳатбахш «Боғи Эрам»да ҳордиқ чиқариб, кайф-сафо қилишарди.

Бойнинг ичкари ҳовлиси баланд девор ва иморатлар билан ўралган. Бу ерда ҳусниюсуф олма, нақш олма, қирмизак олма, нок-нашвати, жавзакан ва қандак ўрик, май гилоси, олўхиротдан тортиб чиллаки узум ва кишмишга-ча бор.

Ҳовли ичидан ариқ ўтади. Унинг иккала қирғоғига чиройлик қилиб харсанг тош ётқизилган. Ариқ усти шинам тахта каравот. Тепасидаги баланд сўрига ток кўтарилган. Токларнинг занги пақ одамни белидек келади. Ҳосили шунча кўпки, икки бошдан узум қилмаган новда кам.

Ҳокимнинг хотини билан қизлари ичкари ҳовлидаги ариқда чўмилишарди. Улар чўмилган вақтда ичкари эркак зотидан холи қилиниб, тор кўчада ҳар доим хушмўй-лош полиция қоровуллик қиларди ва девор яқинига ҳеч кимни йўлатмасди.

Бойникидан беш юз метрча шимол томонда болалар чўмиладиган жой бўларди. Ёз пайтлари болалар чўмилиб, сув ичида кунларини кеч қилишарди. Бироқ ҳоким тўра бойникига келди дегунча болаларнинг куни азага айланарди. Ҳаммамизга отнинг қашқасидек таниш Йўлдош полициячининг қўлида ингичка хипчин. У чўмилаётган болаларга:

— Мени хипчинимдан хирс мулло бўларди, сан ит болаларини мулло қилолмадим, қилолмадим-да!.. Минг марта айтдимки, шанба, якшанба кунлари мўлкалик ариқда чўмилиш маън қилинган. Қулоқларингга миҳ қадалгурлар!— деб дуч келган болани хипчин билан саваларди. Бир марта хипчин еб бадани ғурра бўлган бо-

лалар Йўлдошхоннинг қораси кўриниши билан сувдан чиқарди-ю, кўйлак-иштонини йиғиштириб қочиб қоларди. Фафлатда қолганлари полициячининг хипчинидан «баҳраманд» бўлиб: «Амакижон, бошқа чўмилмайман», деб чирқиллашиб тумтарақай қочишардилар. Мен ўзим ҳам гарчи Йўлдошхон полициячининг хипчинидан елкам, соним тасмадек гурра бўлган бўлса-да, сувни кўрганим-да шанба, якшанбани унутиб қўярдим. Бошқа тенгқурларимнинг қулоқларига гап кирмаслиги ҳам шундан бўлса керак. Лекин ўша куни мен қулоқ бошига бормаган эдим. Бунинг сабаби шу эди: мактабдош ўртоғим Соат:

— Назирқул, эрта шанба кунини ҳоким тўра хотини, қизлари билан қўшнимиз мулла Ҳафизбойиникига келарди, биласанми?— деб қолди.

— Келса нима бўпти?

— Биласанми, нима қиламиз? Бизнинг омборимизнинг таги жуда чуқур. Омбор темир панжара билан беркитилган. Панжарани қўшнимиз мулла Ҳафизбой қоқтирган. Бизнинг томондан бирон одам ўтмасин деган-да. Энди тушундингми?

Эрта келсанг, иккимиз омборимизнинг тагидаги темир панжарани ушлаб, сувнинг ичида биқиниб ўтираемиз.

— Сувда ўтириб нима қиламиз?— қизиқиб сўрадим мен.

— Ҳоким тўранинг қизи билан хотини қип-яланғоч чўмилишади. Томоша қиламиз, жўра.

— Яланғоч хотинни томоша қилсак уят бўлмайдими?— ажабланиб сўрадим мен.

Соат бир оз ўйланиб турди-да, сўнг қатъий жавоб қилди:

— Нега уят бўлар экан!.. Урис хотинлари эркаклардан қочмайди-ку. Шундай бўлгандан сўнг сувда биқиниб ўтириб чўмилишини томоша қилсак, уят бўлмас, жўра.

Узи бизни кўрмагандан кейин, нега уят бўлсин, нима дединг, жўра?

— Билиб қолса-чи?.. Пойлоқчи полициячи тутиб олса-чи?— хавфсираб сўрадим мен.

— Кўрқма!.. Мунча кўрқасан?.. Утган ҳафта сувда биқиниб маза қилиб томоша қилдим, билмади-ку! Оббо... келсанг нима бўпти. Барибир Йўлдош полиция ўша куни қулоқ бошида чўмилгани қўймайди-ку!

— Нега қўймайди?..

— Худди ўзинг билмагандек, «нега қўймайди» дейсан-а?

— Мени қўявер! Сендан сўрайман, айт-чи, Йўлдош полиция нега бизни чўмилишга қўймайди?

— Айтайми?

— Айт!— дедим фармономуз бир оҳангда.

— Болалар чўмилса сувни ифлос қилармиш. Ифлос сувда бариналар чўмилишни хоҳламасмиш.

— Бариналар чўмилса, сув ифлос бўлмасмишми?

— Бариналар ҳоким тўранинг қизи. Сен, мен, болалар ким бўлибмиз?— деди ва маъюс бир боқиш билан менга тикилди жўрам.

— Ҳоким тўра!.. Ҳоким тўра ўзимизга, ариғимизга, сувимизга ҳам ҳоким.

— Тўғри!— деди гапимни бўлиб ўртоғим,— ҳокимликка ҳоким.

Бутун Жиззах шаҳрининг ҳокими. Нима қилса қила олади. Шанба, якшанба кунлари эшигинг олдига сув сеппиб супурмай кўр-чи. Ўша куниёқ Мирзаёр мингбошининг одамлари дадангни маҳкамасига даканглатиб қувиб боради. Тўғрими?

— Тўғри-ку-я...

— Энди ўз ариғимизда чўмилтирмагани ортиқча!

— Йўлдош полиция хипчини билан «сийлаб тургани-чи?»

— Ҳа, шуни айт-а, жўра,— деди пешанасни тириштириб Соат,— полиция кўринса бас, иштон-кўйлакни қулоқ бошида қолдириб жуфтақ урасан.

— Менми, сенми?— сўрадим мен.

— Сенам, менам,— деди иршайиб Соат.

— Мен ҳеч қачон қулоқ бошида иштон қолдирганим йўқ. Кўйлак-иштонимни оламан деб Йўлдошхондан хипчин егандим.

— Эрта шанба куни кел, жўра. Омборимиз тагига биқиниб чўмиламиз. Бариналарни томоша қиламиз. Келасанми?..

Мен «ҳа» деган маънода бош тебратдим...

САБР КОСАСИ ТУЛГАЧ...

Рўза ойини ёинки бошқача қилиб айтганда, моҳирамазонда мусулмонки бор, ҳаммаси рўза тутиншарди. Саҳардан намозшомгача туз тортмасдан оч-наҳор юришарди аёл-эркак. Дилкашлик ўчоғи бўлган чойхоналар ҳам берк. Ошхоналар бўлса тақа-тақ! Бунинг устига яқинда одамлар Туятортарга кетиншган. Шу важдан маҳаллакўйларда одам сийрак кўриншарди.

«Туятортарга!» деганда катталар тугул, болаларнинг ҳам юраклари безилларди... Сув ҳар бир жойда ернинг қони ҳисобланса, Жиззахда, ҳам қони, ҳам одамларнинг жони ҳисобланарди. Туятортар бўлмаса Жиззахда гиёҳ ўсмайди. Бироқ Туятортар ташвиши жиззахликларнинг жонидан ўтиб кетганди. Бошқача қилиб айтганда, ҳар йили ҳисобсиз меҳнат ва беўлчов моддий бойликларни ўз комига тортарди Туятортар! Халқнинг тинкасини шу Туятортар қуритарди. Энди Туятортар арифини ямаб-ясқаб, Зарафшондан сув очилганда, одат тусига кириб қолган фалокат яна юз берар, канал қирғоғидан бирон ўлқон пайдо бўларди-ю, сув уриб кетиб бутун тоат-ибодатини бир пул қиларди. Туятортарга зудлик билан одам ҳайдаш керак эди. Сув беги мулла Ҳақберди бошлиқ маҳаллий маъмурлар бутун халқни оёққа турғизар, ўз озукаси, галтак-замбили, кетмон-белкураги, арава-арава

ёғоч, тахта, шох, сепояси билан сафарга ҳозирланарди. Жиззахдан қарийб юз чақиримлар олисда бўлган Туятортар ариғига «қашар»га йўл олишарди.

Ўз номи билан «Туятортар» бўлган бу каналнинг чуқурлиги ўн-ўн беш метр келарди.

Бир кетмон лойқани юқорига чиқармоқ учун ўн беш кетмончи керак. Ҳар бир одам канал бағридан ўзи учун кичик-кичик майдончалар тайёрлаб лойқани бирдан бирига отишар, шундай қилиб, бир кетмон лойқа ўн беш кишининг қўлидан ўтиб, ниҳоят қирғоққа чиқари-ларди. Жиззах деҳқонлари белларигача балчиқ кечи-б оилаб канал тозалашар, дамбаларга сепоялар қўйиб, ёғоч-шоҳ босишиб, қирғоқларни мустаҳкамлар эдилар.. Зарафшондан сув очилар, сув қирғоқларни ювиб, бўтана бўлиб Жиззах томон югурар, деҳқоннинг юз-кўзидаги ташвиш йўқолиб, табассум пайдо бўлар. Лекин бу табас-сум кўпга чўзилмай, унинг ўрнида ғам-алам ифодаси пайдо бўларди. Жиззах оилаб сувсиз қолар, экинзорлар қуриб, кутган ҳосил барбод бўлар, деҳқоннинг номи бу-тун бўлмай қоларди. Бугина эмас, Туятортарга соғ бориб оғриб қайтганлар кўп бўлар, тиббий ёрдамсиз хасталар ўнғарилмасдан ўлиб кетар, қанчадан-қанча болалар ота-сиз қоларди.

Бироқ ариқ ковлаб, сув очиб келганлар одатда четга сурилиб, сувнинг ҳузурини бойлар, эшонлар, амалдор ва пулдорлар кўришарди. Сув устида жанжал бўлмаган, бош ёрилиб, ёқа йиртилмаган кун кам бўларди. Ҳақини талаб қилган камбағал айбдор қилиниб мингбоши ва полициячилар қўлига топшириларди.

Мен туғилиб ўсган Уратепалик элининг нуфузи катта эди. Туятортар машаққатига ҳисса қўшган ҳамқишлоқ-ларим кези келса, еб турган донини сотиб бўлса-да, под-шоликка сув пули тўлашарди, лекин сувдан фойдаланиш-га келганда Қоровой Эмиш барчага бир хил қарамасди.

Бизнинг эл Бекариқ қулоғидан сув ичарди. Шу ариқ-да «навбат суви келибди» деган хабар тарқалиши билан ҳамма ҳаракатга келиб, бошқа ҳар қандай тирикчиликни йиғиштириб қўяр, боғ ва экинларини суғориб олиш пайига тушарди. Қўйингки, Бекариқ қулоғига навбат сув очилиши билан тинчлик бузилар, сув устида жанжал бошланар, ёқа бўғиш, муштлашишдан қон тўкишгача бориб етарди. Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўғли гапирсин, деганларидек, бу ерда ҳам пулдорнинг гапи ўнг, камбағалнинг гапи тўнг. Жигилдон бандаси Қоравой Эминнинг айтгани айтган, дегани деган эди. Мен эсимни танибманки, сув тақсимоли Қоравой Эминнинг қўлида. Бекариқ қулоғида навбат сув пайдо бўлиши билан Эминнинг иши юришиб кетарди. Ҳамма ҳам экин суғориш учун Эминнинг оғзиди мойлаш пайида. Эмин сира бўш келмайди. Унча-мунчага тўймайди. Яна бунинг устига, ўзини «камбағалпарвар» қилиб кўрсатишини айтмайсизми, гўё сувсизликдан камбағалларнинг экини эмас, унинг жигар-бағри ўртанаётганмиш... ёлғончи-риёкор тағин ҳам ёрилиб ўлмас экан-да!

Ахрор элик бошининг соя-салқин ҳовуз бўйиси Қоравой Эминнинг қароргоҳи. Унинг остида қалин кўрпача, ёнбошида лўла болиш. Дастурхон тўла ноз-неъмат, мевачева. Топган гул, топмаган бир боғ пиёз, деганларидек, биров шовла, биров мошкиричи, биров ошқовоқ сомса, биров думба-жигар палов олиб келиб тутади.

— Қани дастурхонга яқинроқ келинглар,— дейди навбат суви кутиб, сарғайиб ўтирган деҳқонларни чорлаб Эмин,— камбағалнинг бир тўйгани — чала бой бўлгани. Қоринни қаппайтириб ариқ ёқалаб, қулоқ бошига бориб келиб, сувни тергаб туринглари! Ҳа, ариқда сув озайиб қолди.

— Раҳмат. Қоринимиз тўқ. Бемалол олаверинг... Қосим акадан кейин навбат меники бўладими, Эминбова?

— Навбат кимникилигини мен айтаман! Сен қулоқ бошига бориб, сувни тергаб ўтир! Ҳеч кимни қуруқ қолдирмайман. Утакаларинг ёрилмасин! Эшмат!

— Ҳо, лаббай.

— Навбат сенга! Тездан сувни ағдариб ол!— деди қуёш соатига назар ташлаб Эмин.

— Жоним билан,— деб кетмонини ола югурди Эшмат. Ваҳолонки, навбат Қосим ака билан ариғи, ери туш бўлган Тошмат аканики эди. Тошмат ака жанжал кўтарди. Қосим ака Эшмат билан қирпичоқ бўлди. Эшмат сувни ўз ариғига ағдармоқчи, Қосим ака тиш-тирпоғи билан қарши туриб олди. Камбағални урма-сўкма кийимини йирт. Икки камбағал ёқа бўғишиб кўйлақдан чиқди...

Эминнинг ҳам айни муддаоси шу бўлса керак, фурсатдан фойдаланиб сувни эшоннинг корандалаларига бағишлаб юборди. Эшмат билан Қосим ака кўйлақдан ажралди. Тошмат ака кекирдак йиртиб қолаверди. Навбат кутиб ўтирган ўнларча одам қолиб, ариғи, қулоғи бутунлай тесқари бўлган эшонга сувни «ҳадя» қилар экан: «Оқаваси билан Эшматнинг ҳақи битди», деб қўйди. Ваҳолонки, Эшмат Қосим ака билан ёқа бўғишиб, ақалли қулоғини ҳам очолмаган эди. Бой бойга боқар, сув сойга оқар. Қоравой Эмин ҳам ҳамёни семизга боқарди-да. Оқ подшонинг кумуш-олтин пуллари кимларни ўз раъйига солмаган! Кимларни тўғри йўлдан оздирмаган дейсиз! Ҳамёни семизнинг ҳар ерда қўли узун, тили бурро. Уларнинг биронтасига фирромлик ишлатиб кўрсин-чи, нима кўрар экан! Уша куниеқ Қоравойнинг кунни қора бўлиб, ризқ-рўзи қирқилади, эминликдан мосуво бўлади, буни яхши билади ўзи. Лекин шунга қарамасдан, у баъзан ҳамёни «қисир»ларга ҳам ён бериб қўяди. Ҳаммасига эмас, оғзи ботирларига, албатта. Шунда ҳам экинини

сுவга қондириб эмас, жон бераётган одамнинг оғзига сув томизгандек.

Оқ подшо замонасида деҳқонлар ер суғориш учун соат ҳисобида солиқ тўлардилар. Шунга кўра Қоровой Эмин ҳам бирёвнинг ерига ярим соат, бировга чораккам бир соат ва ҳоказо сув оқизарди. Шуниси қизиқ эдики, соат вақти билан ўлчаб деҳқонларга сув берарди-ю, ўзида соат йўқ эди. Бу ёғини сўрасангиз, бутун Уратепалик маҳалласида икки одамда соат бўларди: бири вагончи Абдулла Махсумда-ю, иккинчиси Азизхонда.

Қоровой Эминнинг вақт ўлчайдиган бошқа «соати» бўларди. Бир «соати» қуёш чиқиб турганда иш берса, иккинчи «соати» қуёшсиз ҳаво булут кунларда, ёки тунда иш берарди.

Қуёш соати: текис ерга доира чизарди. Донранинг ўртасига қаламдек чўлни тикка қилиб қоқарди. Қуёш кўтарилганда, чўпнинг сояси Ғарб томонда, вақт қиёмдан оққанда сўнг соя Шарқ томонга ўрмалайди. Қоровой Эмин қуёшнинг ана шу ҳаракатидан ҳосил бўладиган сояни чиқиқларга бўлиб «соат» қилиб олган. Унга қараб бировнинг ариғига ярим соат, бировга ундан кўп ёки оз вақт ичида сув оқизади. Деҳқонларнинг эса Қоровой Эминга инсофини тилашдан ўзга чоралари бўлмаган.

Кўза «соати» бундан ҳам аломат. Эминнинг қорни катта, махсус сопол кўзаси бўларди. Кўзанинг бўғзидан тагигача ғалвир кўзидек кичик, катта тешик (кўз) чалар бор. Кўза сувга тўлдирилади. Ундан сув тизиллаб отила бошлайди. Ниҳоят, муайян вақтда кўзада сув тугайди. Кўза «соат»га қараб сув яна навбатдаги бошқа киши қулоғига ағдариларди. Гарчи одамлар «соат» амрига кўникиб қолган бўлсалар-да, Қоровой Эминнинг лўтти-бозлигига чидай олмасдилар. Жанжал, хархашага ҳар вақт баҳона топиларди:

— Қандақа ярим соат, инсоф қилинг, Қоровой акз!

Сувнинг боши омборимдан энди ўтганди, сиз бўлсангиз сувни бўғдирдингиз!

— Омборингдан ўтдими, ўтмадими, буниси билан ишим йўқ. Ариғинг яхши чопилмаган, дўнг, сув раво оқмаса, ўзингдан кўр!— деди пинагини бузмай Эмин.

— Ариғим дўнг эмас, ишонмасангиз юринг, ўз кўзингиз билан кўринг!

— Ҳожат йўқ, соат кўрсатиб турибди. Мен соатга ишониб иш қиламан,— деди кўзани кўрсатиб Эмин.

— Сиз Эминмисиз, кўз боғлағичмисиз! Жодугарлик ҳам эви билан-да!

— Тилиннга кўпам эрк бераверма! Бошингга етмасин яна!

— Ҳақим учун, ҳақи хомталаш бўлганлар учун тикдим бу бошни!.. Қани, керакми сизга бош, мана!— деди бошини Эминга эгиб деҳқон!..

— Бор-бор! Бошинг ўзингга керак бўлиб қолар!.. Ҳеч кимнинг ҳақи талаш бўлган эмас! Сани ким ҳимоячи қилиб юборди бу ерга?

— Мен ўз ҳақимни ҳимоя қиламан. Туятортарга мен борай! Ойлаб белимизгача балчиққа ботиб икки терак баландликка лойқани биз отайлик,— деди навбат суви кутиб ўтирганларни кўрсатиб,— сувни бели оғримаган пулдорлар ичсин! Йўқ!.. Ҳозир сувни бўғаман!— деди деҳқон элликбошининг ариғига оқаётган сувни ўз ариғига ағдармоқчи бўлиб.

Элликбошининг чоракорлари ҳам бўш келмади. Бир кишига икки киши тармашди. Муштлашдилар, сўкишдилар, ёқа йиртишиб, бир-бирларини сувга босдилар. Элликбошининг чоракорлари устун келиб деҳқонни қулоққа босди. Икки ўртада тарафкашлик бошланиб, жанжал зўрайди. Бошқалар қараб турмади, Эминнинг «соатили» кўтариб ерга уришди. Кўза чил-чил бўлди. Қоравой Эмин жуфтақ уриб қочиб қутулди. Жанжал шу билан тамом

бўлмади, албатта. Қоравой Эминнинг даъвоси ўринли топилди. Айбдор қолиб, айбсиз камбағаллар жазога тортилди, уч-тўрт деҳқон қамоққа ҳукм этилди...

Икки йилдан кўпроқ вақт давом этиб келаётган жаҳон уруши халқнинг турмуш шароитини оғирлаштириб юборди. Айниқса маҳаллий халқдан фронт орқасидаги ишлар учун мардикорликка сафарбар қилиш тўғрисидаги подшо фармони меҳнаткаш халқ учун кутилмаган бир воқеа бўлди.

«Оқпошшо, мусулмонлардан аскар олармиш, хотин-қизларни қолдириб, эркак зотини урушга ҳайдармиш...» деган миш-мишлар тарқалди. Айни рўза олдидан (1916 йилнинг 6 июль куни) оқподшо фармони эълон қилинди. Бу фармонда «19 ёшдан 43 ёшгача бўлган маҳаллий халқ эркаклари мудофаа истеҳкомлари, окоп қазииш ишига уруш тамом бўлгунча сафарбар қилинади» дейилган. Гўё қуёш сўнди-ю дунёни қоронғилик босди. Кўкни булут қоплаб, кишилар юрагига ваҳима тушди. Тўрт-беш киши бир ерга тўплангудек бўлса, ўша ерда уруш, мардикорга сафарбарлик тўғрисида гап бўларди.

Юрган дарё, ўтирган бўйра, деганларидек, менинг дадам ҳам мисоли бир «дарё» эди. Чорбозорчининг иши қишлоқма-қишлоқ, овулма-овул кезиш... Чой талабга чой, қанд-қурс талабга ширинлик сотиш ёки дон-дунга айрибошлаш... Дарбадар юрганда нималарга дуч келмайди киши?.. Кутилмаган турли-туман одамлар билан мулоқатда бўлади, ёлғон-яшиқ сўзлар эшитади, ҳар хил воқеа-ҳодисаларга дуч келади, кўради, эшитади.

Шундай қилиб, ҳар гал сафардан «бир қоп-бир қоп» тутилмаган гапларни олиб қайтарди дадам. Кейинги сафаридан бетоб бўлиб келди. Азамат икки ўғли Носир ва Қосим акаларимнинг кетма-кет бевақт вафоти жуда ёмон таъсир қолдирганди дадамга. Юраги сиқиладиган, бўлар-бўлмасга жаҳли чиқадиган бўлиб қолди.

Бетоб бўлса ҳам рўзасини очмади, у тоби йўқлигига қарамасдан акамнинг вафотига бағишлаб ифторлик маросими ўтказмоқчи эди. Онамнинг эътирозига қарамасдан жума намозига, мачитга чиқмоқчи, маҳалла вакиллари билан маслаҳатлашиб ифтор кунини белгилаб, тайёргарлик кўрмоқчи бўлди.

— Замон қалқиб турибди, эрта шима бўлади, билмайсан киши. Оқпошшонинг мардикор олиш тўғрисидаги фармойиши одамларнинг авзойини бузиб қўйди. Бирон фалокат рўй бермаса деб қўрқаман тошкентлик.

Дадамнинг гапини эътибор билан тинглар экан онам,— худонинг ўзи паноҳ берсин,— деб қўйди.

— Сангзор, Янгиқўрғон, Ём даҳаларида рўй берган воқеа Жиззахда бўлмайди, деб ўйлайсанми? Тавба,— деб сўзида давом этди дадам.— Мирза Ҳошим авлиёми, ёки газетасига қараб фол очадими, нима бало? У нима деган бўлса ҳаммаси тўғри келяпти.

— Фолбинлар ҳар хил бўлади-да,— ўзича талқин қила бошлади онам,— баъзи фолбинлар косадаги сувга, баъзилари ойначага қараб фол кўришади. Мирза Ҳошимингиз балким ҳалиги Сиз айтган... Ҳа, оти қурсин, эсимдан чиқаверади, қоғоз хат бор-ку...

— Газетами?..

— Ҳа, балким ўшанга қараб фол очгандир...

— Бе...— юзини буруштирди дадам. Онамга эътироз қилиб нимадир демоқчи бўлди-ю, гапни яна ўша Сангзорда рўй берган воқеага бурди. Дадамнинг ҳикоя қилишига қараганда, Жиззах туманининг ҳокими оқпошшонинг мардикор олиш тўғрисидаги фармонини тушунтириш учун Сангзор даҳасига борган. Сангзор мингбошиси мулла Дўстбек ўз фуқароларини тўплаган. Қизиқиш шунчалик бўлганки, ҳатто ёш-ёш келинчаклар ҳам йиғилишга эрлари билан келишган. Ҳоким тилмочига қараб гапирган, тилмоч ҳоким сўзини оқизмай-томизмай

халққа айтиб турган. Ҳоким гапининг пировардида,— ишонаманки, туманимнинг аҳил фуқаролари бир ёқадан бош чиқариб фармони олийни якдиллик билан бажарурлар,— деган.

Шунда мулла Дўстбек мингбоши ирғиб ўрнидан турган-да: «Менинг фуқароларим аҳил. Урусиянинг душманини енгил учун қаерда фойдалари тегса, ўша ерда хизмат қилишга тайёрлар. Сангзорликларнинг ваъдалари ҳам, қасамлари ҳам шу, ҳоким жаноблари»,— деган.

Мулла Дўстбек мингбоши сўзини тамом қилар-қилмас халқ орасидан: «Мингбоши! Фуқаро помидан катта ваъда бериб, қасам ичиб юбордингиз, бир оғиз бўлса ҳам фуқароларингиздан рози-ризолик сўраганмидингиз?»— деб қичқирган. Шунда айёр мингбоши. «Ҳозиргина ҳоким жаноблари ўзларингизга қараб «сўзланг, арзларнинг борми» деб сўрадилар, ҳамма жим ўтирди. Сукут қилди... сукут бизда аломати ризо бўлади. Мен ўз одатимизга зид иш қилаётганим йўқ!»— деб важ кўрсатган. Шунда халқ орасидан ҳалиги одам:

«Қариндошлар! Сукут этиш вақти эмас. Кечикмасдан дардингизни айтиб қолинг! Мардикор беришга, мардикорга боришга розимисизлар?»— деб қичқирган.

«Мардикор бермаймиз! Мардикорга бормаймиз!»— деб қичқиришган аёл-эркак бир оғиздан.

Кўз очиб юмгулча рўй берган бу ҳодисадан ҳоким ва мингбошининг эсхонаси чиқиб кетган. «Кесак»дан ўт чиқмайди деб ўйлаган ҳоким билан мингбоши, ингичка бўлиб, йиғилишдан чиқиб кетишган.

Бу воқеани дадам Янгиқўрғон бозорига келган Усматлик бир ошнасида кун кеча эшитиб келган. Яна даданинг онамга қилган ҳикоясига қараганда, Қирқ қишлоғининг йигитлари: «Қим мардикорга деб одамларни хатга олса, ўша ерда уни ўлдирмоқ керак! Буни бажармаган йигитнинг она сuti ҳаром бўлсин!» дейишиб, сўз

бириктиришган. «Йўлбарс изидан қайтмас, эр йигит сўзидан! Худо паноҳ берсин, бирон можаро юз бермаса эди»,— дея ташвишланарди дадам. Чорбозор сафариди эшитганларини онамга ҳикоя қилиб дадам: «Ким тириклай ўзини ўлимга тутиб бергиси келади?! Уруш бу, Туя-тортарга бориб ариқ ковлаш эмас-ку, ахир!.. Қамбағал-косибларга алам қиладиган ери ҳам шунда-да! Қани маңитга чиқайин, ҳойнаҳой намози жумада шу тўғрида гап бўлиши турган гап»,— деди таҳорат қилиб бўлиб, юз-қўлини белбоғига артар экан. Шу вақт ҳовлига Жўра тоғам кириб келди. У дадам билан онамга салом бериб аҳвол сўрашди. Жўра тоғам дадамнинг синглисидан бўлган иккинчи ўғил бўлиб, у Аширмат амакимдан темирчилик ҳунарини ўрганган. Уша кунларда ўзи мустақил устахона очиб темирчилик қиларди. Унинг ёши йигирма бешларнинг нари-берисиди. Мўйлови сабза урган, соқоли майин. Бошида кўк салла, устида оқ яктак, сарпойчанг оёғида кавуш, икки юзи қип-қизил, таранг бўлганидан ҳамқурлари унга Жўра қантак деб лақаб берган.

— Тоға! Сизни маҳалла йигитлари қаландархонада кутишяпти.

— Нима ишлари бор экан?— сўради дадам.

— Билмадим, мардикор хусусида бўлса керак.

— Мардикор хусусида гаплашсалар, элликбоши бор, мингбоши бор.

— Қайдам, Сангзорда халқ мингбошини дўппослаган экан мардикорга бормаймиз деб. Сизни шу воқеадан хабардор дейишяптилар. Ростми шу гап?

— Ҳа, булар ҳам мингбошини дўппослашмоқчиларми?— Жўра тоғамга савол назари билан қараб сўради дадам.

— Қайдам. Ҳарқалай гап кўп.

— Қандақа гап?— қизиқиб сўради дадам.

— Қандақа гап бўларди, илгари, оқпошшонинг фар-

мони барчага баробар, бой ҳам, камбағал ҳам мардикорга олинади, дейишганди. Энди бўлса бойлар камбағалларни пулга ёллаб, ўзлари қутулиб қоладиганга ўхшайди. Шу ҳам инсоф, шу ҳам адолат бўлдим, тоға!— деди у дадамга мурожаат қилиб,— гузарга чиқасизми?

Дадам жавоб бермасдан салласини ўради, дордан тўнини олиб кийди-да, онамга рўбарў бўлиб: «Мен намози жумани ўқиб қайтаман», деди.

— Худо хайрингизни берсин, мачитга борсангиз борингки, Сангзорда кўрганингизни айтиб, оғзингиздан гуллаб ўтирманг яна! Қўл югуриги ошга, тил югуриги бошга! Маҳаллангиздаги йигитлар кимдан аламларини олишни билмай юришибди. Сиз Сангзорда кўрганингизни айтарсиз, авом халқ гап шу экан, деб элликбоши, мингбошини дўппослаб кетар. Худо кўрсатмасин: ким фатво берди, фалончи бўлиб, бошимиз балога қолиб кетмасин. Яхшиси, чиқманг, бир марта намози жумани уйда ўқибсиз, ўқибсиз-да.

— Подадан олдин чанг чиқарма. Мен кўчага чиқсам, бировга фатво бериш учун чиқаётганим йўқ. Савоб учун, жума намози учун чиқяпман. Сен ҳам мачитга борасанми?— Жўра тоғамга мурожаат қилди дадам.

— Ҳа,— деди дадамга эргашиб Жўра тоғам.

Мен ҳам орқама-орқа кўчага чиқдим. Ҳали намози жумага анча вақт бор... Одамлар тўда-тўда бўлишиб мачит томон бормоқда.

Ана менга яқиндан таниш ота-ўғил Ўринбой чўлоқ билан Қурбон сомсапаз. Буларнинг уйида кўп бўлганман. Ҳовлиснинг юзи, ишонинг-ишонманг уч ёки тўрт бўйра келади. Товуқ катагидек бу ҳовлида қурум босган бир даҳлиз билан бир хонали уй бор. Шу уйда икки ўғил, икки қиз, ота-она бўлиб олти жон истиқомат қилишади. Ҳовлининг ўртасида ер тандир, тандир ёнида хамиртахта. Онаси хамир юғурса, қизлари пиёз тўғрашади. Ота-ўғил гўшт

ҳозирлаб қийма қилишади, туз-мурч сепиб об-тобига келтиришади. Кейин бири хамир кесиб, бошқаси хамир ёяди, сомса тугади. Жиккак чол оққурай ёқиб тандир қизитади. Унинг соқол-мўйлови ўт таптида жизгинак, гўё куя тушган пўстакдек бўлиб қолган.

— Зерикиб қолдиларингми, чироқларим?.. Мана, ҳозир... сабр қилсанг гўрадан ҳалво пишар, ҳим... тандирга тушди, Уринбой отангни сомсаси пишди,— дейди қўлига рапидасини кияр экан ота, бизни кулдириб. У икки жуфт сомсани рапида устига қўйиб юзини ер тандирга рўпара қилиб «бисмилло» дейди-да, чаққонлик билан қизиб турган тандирга рапидасини босиб олади. Сомсалар «чип» этиб тандирга ёпишади. Шу зайлда юзга яқин сомсани бирпасда ёпади, терларини рўмолига артиб, тандир қопқогини ёпиб, унинг устига пахтали ёпикча ташлаб қўяди.

Онам бирон маъракага борадиган бўлса, қўлимга бир ярим танга тутқазарди-да, Уринбой сомсапазникига югуртирарди. Мен борганимда ҳамма вақт ҳам сомса тайёр бўлавермасди. Мендан бошқа сомса кутганлар ҳам бўларди...

Сомса пишиб узларди. Лекин ота бир йўла ҳамманинг кўнглини ололмасди. Кимнинг навбати олдин бўлса унга бериб, бошқа миждозлардан узр сўрарди.

— Хафа бўлмайсизлар энди, қўзичоғларим?.. Сиз қора кўзлардан бошқа ҳам қора кўз, ширин сўз сомсахўрларим кўп. Келатуриб кўзларингиз тушгандир. Бино баққол билан Бекмат оқсоқол боболаринг чойхонасида қўр тўкиб ўтиришибди. Сомса бўйи аллақачон уларнинг димоғларига етди. Ўз вақтида олиб чиқмай кўрай-чи, уйга бостириб кириб ўзимни ҳам еб қўйишади. Агар сизлар, майли, Уринбой отамни еб қўйса еб қўяр, бизга сомсани узатаверсин, десаларинг, ихтиёрларинг...

— Йўғ-эй, дада,— дер эди мис тоғорага сомса тауриб Қурбонбой ака,— сизни улар еб қўйса, бундай ма-

залик сомсани болаларга ким пишириб беради,— шуни деб ҳар биримизни бир донадан «брак» сомса билан меҳмон қиларди. Берган худога ёқибди, деган гап тўғрида!

— Биз кутамиз. Мижозларингизга олиб кетавering,— дейишардик чувиллашиб.

Мана, эллик йилдан кўпроқ вақт ўтди, лекин ҳамон Уринбой ота сомсасининг мазаси ҳали оғзимда. Хаамири хитойи қоғоздек юлқа, қат-қати мой, оғизга тушиши билан мороженое сингари эриб кетарди... Қурбонбой ака пишган сомсани қунт билан доналаб тоғорага терарди, юзига қиздирилган мой суртиб, мурч билан туйилган қанд сешиб чиққач, яна устига терарди. Шу тариқа тоғорани тўлдириб, дастурхон билан ўрар, бошидаги чамбаракка тоғорани қўйиб, мижозларига олиб чиқиб кетарди-да, ҳаял ўтмай яна қайтиб келарди.

— Ҳа, одам кўпми?— сўрарди ўғлидан ота.

— Етарли. Бериги самоварга қолдириб, нариги чойхонадагиларга, ҳозир олиб чиқаман, дедим.

— Қани, тезлата қолинглар!— дер эди янгидан қиздирилган тандирга ёғлогидан сув сешиб ота...

Гузар ҳар қачон одамлар билан гавжум. Маҳалла чорраҳаси серқатнов. Кўчанинг тўрт муюлишида бири-бирига яқин тўрт чойхона, баққоллик дўконлари бўларди. Утган-кетган йўловчиларнинг аксарияти бирон баҳона билан албатта чойхоналарнинг бирига қўниб ўтса, тамакига ўч гиёванд кашандалар, албатта чилим чекиб, хуморларини тарқатмасдан ўтиб кетолмасдилар.

Баққоллик бўлгандан сўнг рўзғорбон нарсалар бўларди-да: туз, лампа ёғи, чироқ пилиги, безгак дори, жийда, сабзи-пиёз, ип-игна, мош-гурунч, шинни ва бошқа ширинликлар. Уткинчи йўловчилардан ташқари, тўртала самовар чойхўрлари ҳам Уринбой сомсапазнинг доимий мижозлари эди. Ота-ўғил ҳар куни икки-уч тандир сомса

ёлиб, гузарга олиб чиқарди. Қизиги шунда эдики, Уринбой ота ўз одатига кўра сомса тўла тоғорани йўл чеккасидаги супачага қўйиб, ўзи Мирбақо чегачининг ёнига бориб жимгина ўтирарди. Ўзи билан бирга олиб юрадиган жўмраги учган қирмизи пучуқ чойнаги, жийдагул пиёласи бўларди. Халтачасида доим кўк чойи тайёр. Чойнакни кўтариб оқсаганича самоварга йўрттар, қайнаб турган сувга чойнагини чўмилтириб, чайқаб, сўнг унга бир сиқим чой солиб, дамларди-да, яна чегачининг ёнига келиб курсичасига ўтирарди.

Тоғора мижозлар қуршовида, сомса «тала-тала...» Уринбой ота бўлса парвойи фалак...

— Ҳой биродар, шакарни ози ширин, бизга ҳам қолсин!— дейишарди тоғорага интилишиб сомсахўрлар.

Уринбой ота шошнямасдан пиёлага чой қуяр, қайтарар эди. У чойни уч-тўрт бор қайтаргач, белбоғи билан чойнакни яхшилаб урарди. Чойга дам бериб қаҳрабодек сарғайганча кутарди.

— Қани, бўлди қила қолинг, пирим, дунёнинг иши битмайди, раҳматли отангиз ҳам тиним нима билмай, дунёнинг тагига етолмай дорилбақога қараб кетдилар. Сомса совимасин, олинг!— деди қийшиқ, кулга беланган сомсаларга манзират қилиб Уринбой ота... Пиёладан бутуни борни, узатинг, чой қуйиб берай.

— Мана!— дерди чегаланган пиёлани отага узатиб Мирбақо. Сомсапаз бўлса пиёланинг орқа-олдига кўз югуртириб, бош чайқарди:

— Сизга қойилман. Мирбақо, тўққиз бўлак пиёлага ҳам умр бағишлабсиз-а... эшагидан тушови қимматга тушса керак, чегасининг музди пиёланинг нархидан ошиб кетмадимкини?

— Қадоқланган пиёла-чойнакда чой, товоқ-косада овқатланиш савоблигидан хабарсиз эканлар-да, отахоним?

— Кўп бўлмаса-да, оз-моз хабаримиз бор, пирим. Са-

воби тегмаганда, биз ҳам жўмраги синиқ, ту누ка даста хитойи чойнакда чой ичиб юрмасдик-да!— дерди писанда қилгандек пиёлага чой қуйиб сомсапаз.

— Яхши қиласиз, бу дунёдан у дунёга киши савобдан бўлақ нима ҳам олиб кетарди.

— Савоб деб кишилар ҳовуз қазитади, кўприк қуради, мачит-мадраса солишади... Мана шу биз еб турган сомсалар худонинг жамолини кўрди-ю, тандирдан узилиб кулга тушди. Шунинг учун мен бу сомсаларни сотмасдан кўнглим яқин одамларимга улашаман. Менга ҳам савоби тегар-ку, ахир.

— Шубҳасиз,— дерди «худонинг жамолини кўрган» сомсани оғзига тиқиб чегачи,— савоб ишни қилаверинг, ажрини охиратда кўрасиз, худо насиб қилса...

— Иншоолло, иншоолло,— дерди чойнакдан пиёлага чой қуйиб сомсапаз.

— Уринбой ота, тоғорангизни бўшатишди азаматлар!— деб қичқирарди мижозлар.

— Иштаҳа борида олиб чиқа қолинг!— дерди, лаб-даҳанини рўмолчаси билан артиб бошқа бир мижоз.

Уринбой ота пинагини бузмай жавоб қиларди:

— Сабр қилиб туринглар, чироғларим, тандирдан узилсин. Қурбонбойингиз оёғини ерга тегизмай сизга етказди.

— Энди оғиз қизиган эди-да сабил, яна бир тоғораси бўлганда ўзим еб ташлардим, худо ҳаққи,— дерди Эргаш ялама. У оҳиста-оҳиста қадам босиб бориб, Уринбой ота қулоғига шивирларди.

— Эй, ғаладонни санаб нима қилдим,— дерди хуфия сўзни ошкор қилиб Уринбой ота,— қўявер, худо баракасини берсин.

— Бурунгининг одамисиз, ҳаммани ўзингиздек тўғри биласиз. Ғаладонни бир санаб кўрсангиз чакки бўлмасди.

— Умрим бино бўлиб ғаладон санаган одаммасман. Инсофларини тилайвер, ука!

— Беш қўлингиз баробар эмас-ку, ахир, инсофини ютган бирда-ярим одам йўқ деб ўйлайсизми?

— Бўлса бордир. Урмон бўрисиз бўлмас... ҳисоб-ки-тобга-ку йўқман. Аммо худога минг қатла шукур, давлатларингиз кўланкасида қирқ йил бўлди шу касб орқасидан куним ўтиб келяпти. Оч-яланғоч қолганим йўқ. Тўқликдан ёрилиб ҳам кетмадим. Энди ғаладондаги пулни санаб бой бўлармидим!

— Омин! Худо ғаладон ва дастурхонингиздан баракани узмасин! Омин!— дерди қўлини очиб чегачи.

— Омин!— дейишарди бошқалар чегачининг сўзини такрорлаб, юзларига фотиҳа тортаркан.— Оллоҳу акбар!

Уринбой сомсапазнинг кунлари шу хилда ўтарди. Маълумки, рўза ойида хўрандалар рўза оғиз бўлганларидан кундузлари на самоварга чиқишади ва на сомсахўрлик қилишади. Лекин ўша жума куни бу одат ўзгариб, гарчи самовар қўйилмаган бўлса ҳам, чойхоналар очиқ, одамлар мачит томон тўда-тўда бўлиб, баъзилар гамнок, баъзилар ғазабнок, баъзилари эса гап сотиб боришарди. Шулар орасида ота-ўғил Уринбой сомсапаз ва менга узоқроқдан таниш яна бир киши одамларга ниманидир уқтирар, куйиб-ёниб гапириб борарди.

Қизиғи шундаки, ҳеч кимдан ҳайиқмай подшолик шаънига ноҳўя сўзлар айтиб бораётган Жайноқ амакини мачитда, жамоат билан бирга намоз ўқиганини сира кўрган эмасдим. Бугун эса ҳаммадан олдинда.

Бу одамнинг сўзамол, гапга чечан киши эканини бир учрашувда кўриб қойил қолгандим.

Кунларнинг бирида Оқил жўрам билан бу кишиникида бўлгандим. Қиш. Қор ёғиб турарди. Жайноқ амаки-

нинг ҳовлиси кенг. Дарвозасидан кираверишдаги ошхонанинг бир томони қулаб тушган. Девор ўрнига шох босиб қўйилганди. Ошхонага туташ, кун чиқишга қаратиб солинган катта бостирмада ҳар хил деҳқончилик асбоблари: жумладан, мола, омов, араванинг гилдираги, ғалвир, шода-шода қилиб тўсинга осилган оқ, қизил пиез, қалампир ва аллақандай қақур-қуқурлар тартибсиз ёйлиб ётарди. Кун совуқ бўлишига қарамасдан амаки олтинг бўйинчасими, ҳарқалай бигиз билан бир асбобни тикиб ўтирарди. Дарвозадан кираверишда бостирмага туташ бир хонали уйнинг эшиги қия очиқ, Жайноқ амакининг хотини ўчоққа ўт ёқиб нимадир қовурарди.

Биз дарвозадан киришимиз билан салом бердик.

— Ваалайкум ассалом,— деди ишдан кўзини олиб, бизга қарар экан Жайноқ амаки,— мулло бўлинглар, тилло бўлинглар, ўғилларим. Келинлар! Келинлар!

Мен бу хонадонга биринчи киришим эди.

— Бу болалар ким?— сўради эрдан аёл.

— Кўзимга иссиқ кўриниб турибди... эсим қурсин мени... келинлар, нима хизмат?— бир менга, бир Оқил жўрамга қараб сўради амаки.

— Дадам ювордилар...

— Даданг ким, ўғлим?

— Танимаяпсизми, Салим акани ўғли бўламан.

— Эй, эй ўзимизнинг Салим хўрозни дегин... Оппоқкиша йигитча эдинг. Қачон чечак чиққан эди?..

— Бултур ёзда,— ерга қараб жавоб берди жўрам. Унинг бети чўтир ва қоп-қора, уятдан қизаргани ҳам сезилмасди.

— Чечак қургур ёмон лард! Ҳусннинг заволи...— деб бошини чайқаб қўйди амаки.

Жайноқ амаки топиб гапирганди, чечакнинг ёмон лард эканлигини мен Оқил жўрамни кўргани боргапимда билгандим.

Ёз куни эди. Оқил жўрам мактабга келмай қолди. Бир кун, икки кун кутдим, дараги бўлавермади. Сўнг хабар олгани уйига борсам, чечак чиқиб, кўрпа-ёстиқ қилиб ётибди. Отаси Салим амаки ерсиз деҳқон. Бойга коранда бўлиб кун кўради. Умри далада ўтиб, уйда кам бўлади. Жўрамнинг онаси ёлғиз қўл аёл. Кундузлари уй юмушлари билан овора бўлиб, ўғли ёнида қадалиб ўтиролмасди. Бир кун яна жўрамни кўргани борсам, аҳволли оғир, ҳувиллаган валангор ҳовлида, катта садақайрағоч тагида ёлғиз ўзи қора пашшага таланиб ётибди. У чақалоқ сингари йўргакланиб, қўл-оёғи боғланган. Юзида эса онасининг докарўмоли ёпиғлиқ. Бемор инграб, «сув, сув!» дер эди.

— Оқил!.. Жўражон!— дедим нима қилишимни билмай.

— Жўражон! Сув бер!— деди йиғлаб жўрам.

Юзига ёпилган оқ дока рўмолни олдим, сон-саноксиз қора пашша ғувиллаб ёпишади. Бу ёқдан ҳайдасам, у ёқдан келиб қўнади. Жўрамнинг афт-ангорини кўриб юрагим орқамга тортиб кетди. Илгариги Оқилга ҳеч қандай ўхшашлиги йўқ. Кўзи кўринмайди. Башараси, бўйни яра-чақа, афтига кўкимтир лой чаплаб қўйгандек. Бош томонида турган чойнакни олиб қарасам сув бор. Жўрамнинг бошини ёстиқдан кўтармасдан сув ичириш қийин. Бир амаллаб елкасига қўлимни тикиб кўтармоқчи бўлдим.. Қўланса ҳидга зўрға чидаб, чойнак жўрмагини жўрамнинг оғзига тўғри қилдим. Лаб-лунжи қўшилиб кетгандек. У энтикиб оғзини очди, нимани кўрай, даҳшат: оғзи, тили яра-чақа.

— Тезроқ, ичим ёниб кетди,— дея шивирлади жўрам.

Жўрамни эҳтиётлик билан лабига қўйдим. У чойнакни ютиб юборгудек. Ярим чойнак сувни ичиб қўйиб, яна «сув» бер, деб йиғлай бошлади. Ортиқ сув йўқ, «ҳозир, ҳозир» дея беморга тасалли берардим.

— Жўражон! Қўлимни еч!.. Баданим қичиганига чидай олмайман. Оҳ, жўражон, кўзимни, бетимни қашиб қўйсанг-чи... қичиганига чидай олмайман, юрагим гумуриб кетяпти. Қўлимни бирпасга ечиб қўйсанг-чи, жўражон..

— Сабр қил, онангни чақириб келаман,— дейман мен.

— Онамга айтма, барибир у қўлимни ечмайди... Уламан... Улиб қоламан, жўражон... Нима қилишимни билмайман.— Жўрамга раҳмим келади. Чечак чиққанда боланинг қўлини нима учун боғлаб қўйишларини биламан. Маҳалламизда бир муккидўз бор эди, болага чечак чиққанда қўлини боғлаб қўйиш кераклигини билмас экан. Унинг ёлғиз қизига чечак чиққан. Чечак қичитган сари қиз баданини қашлаб, кўзини ишқалай бошлаган. Кўзининг гавҳари устидаги яралар эзилиб, қиз кўр бўлиб қолган. Жўрам қўлимни еч деб қанча ёлвормасин, мен қулогимни кар қилиб ўтиравергандим...

Амаки:

— Чечак қурғур ёмон дард, ҳусни заволи,— деганда, Оқил жўрамнинг бетига қараб, унинг чечак касали билан олишган пайти эсимга тушиб кетди. Амаки айтганидек, чечак Оқил жўрамнинг ҳуснини бузган эди.

— Вой-бўй, жавраб қолибсизлар-ку, ўғилларим. Шундай совуқда қаердан келяпсизлар?— сўради амаки.

— Мактабдан,— жавоб берди Оқил жўрам.

— Ҳой, холаси, муллаваччаларни ўчоққа чақир, исиниб олишсин!

Холаинг таклифи билан иккаламиз ўчоқ бошига бордик. Қозонда қовурилаётган макканинг хуштаъм ҳиди димоққа урилди, қандалатдек макка парт-пурт учиб ўчоқ атрофига сочиларди.

Ўзапоя алангасига бағримизни тутиб ҳузур қилиб исиндик. Менинг оёғимда сарпойчанг калиш, Оқил жўрамнинг оёғида мукки. Мен яланғоч кир оёғимни чўғга

товласам, жўрам муккисини товлар, ундан бадбўй ҳид тараларди.

— Ҳой, муккинг куйяпти, болам, иси чиқиб кетди!— деди хола, иккаламизнинг этагимизга бир-бир сиқимдан қандалатдек оппоқ бодроқ ташлаб,— олинглар, эрмак қилиб ўтиринглар!

Хола ғўзапояга чўзила туриб осмонга назар ташлади.

— Садағаси кетай, қор ҳам жазавасига олди. Тина қолса болагиналар бундоғ яйраб кўчага чиқармиди.

— Худо бериб қолди, ношукурлик қилманг, онаси! Осмондан нон ёғяпти.

— Худонинг қудратидан ўргилай... Биласизларми болаларим,— деди осмонга қараб хола,— фалакдан ёғилаётган ҳар бир қор, бир фариштанинг елкасида. Улар ер билан осмон оралигида муттасил учиб қор ташийдилар, ерга қўйиб, яна осмонга учиб кетишадилар.

Мен учиб келиб ерга тушаётган паға-паға беҳисоб қорларга тикилиб фаришталарни қидиравдим. Қордан бўлак ҳеч нарсани кўрмагач:

— Хола, фаришталар кўринмайди-ку,— деб сўрадим.

— Фаришталар одамларга кўринармиди, вой содда ўғлим-эй... Улар фақат авлиё-анбиёларга кўриниш берадилар.

— Қанақа авлиё-анбиёларга?— яна савол бердим мен.

— Худонинг авлиё-анбиёларига-да,— қовурилган бодроқни қозондан саватга сола туриб жавоб қилди хола.

-- Уша авлиёлар қаерда?.. Авлиё деганингиз мазорат эмасми,— хиралик қилиб яна сўрадим мен.

— Ҳа-ҳа, мазор-мазоратлар,— деди шошилиб хола,— тўғри айтдинг, авлиёлар ўшалар бўлади, болам.

Жайноқ амаки хандон уриб, хотинининг сўзини бўлди:

— Сиз бундай ҳикматларни қаёқдан биласиз, онаси? Мабодо отин бувиларнинг кигиз китобидан эмасми?

— Шаккоклик қилманг, худонинг қаҳри келади,— қовоғини солиб эрини жеркиб берди хола.

— Сизга шаккоклик қилиб бўладими, онаси,— ҳамон хушфезллик билан очилиб деди амаки.

— Менга эмас, яратган эгамга!

Жайноқ амаки мийигида кулиб қўйди. Совуқ еган бармоқларини оғзининг ҳовури билан нситиб, кафтини кафтига ишқалар экан:

— Муллавачча бўлиб сизлар ҳам гапирсаларингизчи, холангизнинг гаплари тўғрими, эгрими? Ким айтади сизларни мактаб кўрган деб. Мен бир авом одам бўлсам, отин буви дийдиёлари билан қулоғи пишган холангизга даф жавоб қилолмасам.

Оқил жўрам менга қараб ишшайиб қўйди. Хола энди ҳужумга ўтди:

— Буви Чоршанба онадан ўргилай, у киши шарофатларидан билмаганимни билсам, савобга дохил, гуноҳдан фориг бўлиб уйга қайтсам ёмонми?

— Биламиз, гуноҳларингизни нима билан ювади отин буви, дийдиё билан. Дийдиёни эшитганмисизлар, ўғилларим?

— Қанақа дийдиёни?— қизиқиб сўради Оқил жўрам.

Шовла есам ботмайди,

Томоғимдан ўтмайди.

Ҳиммат билан палов қилсанг,

Савоб бўлур дийдиё...

Ҳув-а, ҳув-а, ҳув! Ҳув! Ҳув-а, ҳув-а, ҳув! Ҳув!

Амаки дийдиёга ўзича куй тўқиб, икки қўлини кўкрагига уриб, дарвишлар сингари гир-гир айлана бошладди.

Биз гоҳ кулиб, гоҳ ҳанг-манг томоша қилардик амакининг ўйинини.

— Амакиларингизга худо ўзи бас келмаса, бандаси бас келолмайди. Бу эркаккининг оналари азалдан мас-харабоз қилиб туққан!

Амаки тикиб бўлган бўйинчасини устундаги миҳга илди. Қўлини қўлига ишқалаб, «анчагина совуқ-а!» деб бир нарса кўргандек осмонга қараб қотиб қолди. Сўнг икки қўли билан ёқасини ушлаб:

— Эй қудратингдан ўргилай, парвардигор... Ҳой, бу ёққа-бу ёққа,— деди ҳамон осмондан кўзини узмасдан, қўли билан бизни ўзи томон чорлаб... Мен шоша-пиша ўрнимдан турдим-да, амакимнинг қаватига бориб осмонга тикилдим. Шошганда лаббай топилмас дегандек, Оқил жўрам ҳадеганда муккисини киёлмасдан ҳовлиқар эди.

— Кўряпсанми?

— Нимани?— ҳайрон бўлиб бир амакига, бир осмонга қарардим мен.

— Нимани бўларди, холанг айтган фаришталарни-да!

Оқил жўрам бизнинг қаватимизга кириб ҳаяжонини босолмасдан дер эди:

— Қани, кўрмайпман-ку, фаришталарни, сан кўряпсанми, Назирқул жўра?..— «Иўқ» деган маънода бошимни тебратдим мен.

— Эй бу кўзми, пўстакни йиртигимини!— деди қоши устига бармоғини қўйиб амаки,— ҳар бири лайлакдек келадиган фаришталарни наҳотки кўрмаётган бўлсаларинг!

— Ула қолай кўряпган бўлсам.— Кўзини жавдира-тиб менга қарарди Оқил жўрам.

— Ҳа,— деди айёрона бизга боқиб амаки,— дарвоқе, фаришталар таҳорати бор кишига кўриниш берадилар. Сизларнинг таҳоратларинг бўлмаса керак... холангни чақир-чи,— деди секин қулоғимга шипшитиб амаки,—

таҳорати бўлса, балки унга кўринар, сўра-чи, таҳорати бормикин?

Мен унамадим. Жайноқ амаки Оқил жўрамни қистай бошлади:— Сўра-чи ўғлим, холаңгни таҳорати бормикин?

— Хола, таҳоратингиз борми?— сўради Оқил жўрам.

Хола жавоб бериш у ёқда турсин, қайрилиб ҳам қарамади. Амаки яна Оқилнинг қулоғига шивирлаб:

— Сўра, холаңдан сўра, ҳар бир қорга бир фаришта банд бўлса, худонинг неча лак фариштаси бор экан? Шунни айтиб беринг, жон хола дегин!

Оқил жўрам ҳам амаки айтган сўзни тўтиқушдек так-рор қилаверди. Хола ҳам ҳеч пинагини бузмай:

— Неча лак фаришта борлиги ёлғиз эгасига аён,— деб жавоб қилди.

— Эгаси ким, деб сўрамайсанми,— Оқилнинг қулоғига шивирлади амаки.

— Эгаси ким, хола?

— Эгаси сани, мани, ер-кўкни, майнабоз амакиңгни яратган худойим бўлади. Фариштанинг сон-саногини ёлғиз оллонинг ўзига аён.

— Дийдиёларга-чи?—яна хотинининг гашига тегди Жайноқ амаки.

— Қалака қилмай қўя қолинг. Дийдиёлар ҳам яратганга банда. Худо билганини ҳеч қачон бандаси билмайди.

— Дийдиёчи буви Чоршанба отинлар-чи?—жилмайиб, бизга кўзини қисди амаки.

— Қаранг-а, кошкийди, мен бу гапларни гўё ичимдан чиқарган бўлсам. Китобда бор, табаррук китобларда ёзилган гапларни айтяпман.

— Тўғри,— деди жиддий бир оҳангда амаки,— киши ақли бовар қилмайдиган бундай гаплар дийдиёчилардан

чиқмаса, бизга ўхшаган оми, алифни таёқ дейдиган ақли порасолардан чиқармиди!.. Модомики, дийдиёчиларнинг шундай нарсаларга ақллари етар экан, «сочи узун, ақли калта», деб аёлларни камситадиган шаккокларнинг ўзлари балки ақлсиздирлар.

— Гапларингиз бирам заҳарли! Тикани бор!— деди зарда қилиб хола.

— Ботдими?— пичинг қилди амаки.

— Пичоқни ўзингга ур, оғримаса ўзгага, дейдилар. Аёллардан кулманг.

— Йўқ-йўқ, тушунмабсиз, онаси, аёллардан кулиб ўлибманми, қизишманг!.. Бизга ўхшаган авомларга амри маъруф ўргатмоқчи бўлсангиз оғир бўлинг! Ахир, ҳазрати Алишер Навоий пирим нима деганларини била-сизми?

— Навоийни ўқиганим йўқ.

— Ана, ўқимагансиз-да! Биз ўқимаган бўлсак ҳам уққанлардан. Ҳазрати Навоий айтганларки, сўраб билган олим, сўрамаган ўзига золим, деб. Мен ақлим етмаган нарсамни билиб олгим келади. Ана шу феълим баъзан одамларга ёқмайди,— деди мийиғида кулар экан, хотинига шама қилиб амаки.

Оқил иккимиз бир-биримизга қараб жилмайишдик.

— Эркак зоти димоғдор бўлади. Ҳаммани қўйиб улар хотинлардан ақл ўрганармишми?— Хола ҳам эрига пичинг отган бўлди.

— Бошқа эркакларни билмайман, илло мен ўзим ақли расо хотинларни ҳурмат қиламан. Сиздан ўргансам бўлади.

— Тилингизнинг учида. Дилингиз бўлса бошқа нарсани деб турибди.— Синовчан بازار билан эрига қаради хола.

— Худо ҳаққи, сидқидил гапим шу,— деди мулоиймлик билан амаки.— Худони ҳеч ким кўзи билан кўрган

эмас, ақл билан таийди, дейди уламо-фузалолар. Бу ёғини ўзингиз тушуниб олаверинг. Кўрнинг муроди ёруғ дунёни бир дақиқа бўлса ҳам, очиқ кўз билан кўриш. Шунга ўхшаш, сиз айтган лак-лак фаришталардан кўп эмас, беш-олтитаси менга ўхшаган фақир деҳқонларнинг дала ишларига боқишиб оғирини енгил қилсалар, асакалари кетармиди?

— Сиз ҳам, энди дадаси одам бўлиб курақда турадиганроқ гап гапирсангиз бўларди. Ҳеч вақт фаришталар келиб сизнинг ишингизга қарашармишларми?

— Орзуга айб йўқ. Яхши гапга ҳам фаришталар «омин» дейишар экан, ёмон гапга ҳам. Нечун отин буви сизга бу китобдан дарс бермадилар экан?

— Худо таоло ва таборак...

— Тўхтанг-тўхтанг! Айбга қўшмайсиз, онаси, гапингизни бўламан, худо таоло... буни биз ҳам тушунамиз, аммо «ва таборак» деганингизга тушунмадим. Маъноси нима?

— Маъносини мен қайдан билай. Домла-эшонлар шундай дейишадилар. Биз ҳам азиэллар айтганларини айтамыз-да. Яхшиси, гапни бўлманг!

— Хўп бўлади, қулоғим сизда,— икки қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди амаки.— Қулоғим сизда.

Хола жим қолди. Амаки эса қўли кўксида бош эгганча қимир этмай турарди.

— Гапиринг, қулоғим сизда, онаси.

— Гапимдан ҳам адаштириб қўйдингиз.

— Бундан чиқди, гапингиз ёлгон экан,— мийиғида кулиб, қошини учуриб қўйди амаки.

— Бекоргинани айтибсиз!— жиддий оҳангда жавоб қилди хола. Сўнг бир оз ўйлаб тургач, деди:

— Ҳа, эшитинг, мана: Худо таоло лак-лак фаришталарини ёлғиз сиз учун ишлатса яхши эканда-а! Йўқ, худо таоло ва таборак кўпнинг раҳмини ейди. Сизга ўхшаган

лак-лак деҳқонларнинг гамхўри у. Осмондан ёғётган қор эмас, нон деб тўғри айтдингиз. Элда бўлса тезаги тегади, дейдилар. Эл тўйса, сиз-биз тўямиз, тушундингизми?

— Тушундим, мана энди тушундим, онаси. Қойилман сизга, хотинжон, камдан-кам аёлдан бундай ақл чиқади, акангни хотини,— деди холанинг елкасига қоқиб амаки,— авлиё бўлай-бўлай деган экансизу, қайнанам тушмагур янглишиб қиз туғиб қўйиптилар, чакки бўлган экан-да.

— Бу ерда ҳам қайнана шўрлик айбдор, қайната бегуноҳ. Хотинлардан авлиё чиқмаган эканми?.. Биби Марям, биби Фотма-Зухролар авлиё бўлмай, ким улар? Қани айтинг-чи, Момо Ҳаво бўлмаганларида ўзлари қаёқдан пайдо бўлардилар?

— Ҳа, мана энди қўлга тушдилар!— деди жилпаглаб амаки,— қани менга айтинг: Момо Ҳаво бўлиб Одам Ато бўлмаганларида ўзлари қаёқдан бино бўлардилар?

— Кўрдиларингми, ўғилларим, қандай сўзамол холаларинг бор! Тавбамга таяптирди холанг тушмагур,— деди кулгидан ёшга тўлган кўзларини артар экап, амаки...— Ҳар қалай, эр-хотин қўш ҳўкиз деганларича бор. Одам Ато, яъни мен, Момо Ҳаво, масалан, сиз бўлмаганингизда кўзимизнинг оқу қоралари Тоҳиржон ва Зухро бувилар бўлармиди, онаси... Тоҳиржон! Ҳо тайлоқчам, қаёқдасиз?— дея чақирди амаки.

— Лаббай, мана мен, сандалда ётибман,— бир тоқа эшикли уйдан бола овози эшитилди.

— Ҳузурингизга ҳозир меҳмон олиб кираман... кутиб оласиз. Тузукми, ўғлим... Қани, бу ер совуқ, уйга кирамиз!— деди амаки.

Оқил жўрам энди ёрилди. У дадасига ваъда қилинган қовун тухум учун келгани, ҳозир уйга етиб бормаса онаси хавотир олишини важ қилиб уйга кирмади.

— Ҳа, дарвоқе, дадангга ваъда қилган эдим. Отанг тадбиркор деҳқон, болам. Ҳозир-ҳозир,— деди-да, амаки эшиги ланг очиқ бостирмага кириб кетди. Бир оздан сўнг қовун пўчоқ косасига солиб қуритилган уруғ олиб чиқиб Оқил жўрамга тутқазди.— Утган йили даданг билан Туятортар ариғи ҳашарида бирга бўлгандик. Азага борган аёл ўз дардини айтиб йиғлар, деганларидек, тўртта деҳқон бирга бўлса нима ҳақда гап бўлиши маълум. Деҳқонни мадорга киритиб, омборига барака киритадиган тоза уруғ бўлади. Даданг ўша бўриқалла қовунингиз уруғидан бизга ҳам озроқ берсангиз бўларди, деб қолди. Баҳор келаверсин, бир гап бўлар деган эдим. Яхши деҳқон баҳор ғамини куздан ейди. Насиб бўлса бу уруғнинг қовунидан татиб кўрарсизлар. Мазаси оғизларингизда қолади.

— Оти нима бу қовунингизни?— қизиқиб сўради жўрам.

— Бўриқалла! Бундан бир тилимини еган киши маза-хўрак бўлади, Маккадан ҳам сўроқлаб келади. Ҳа, беҳазил, таърифи кетган қовунимни... Даданг миришкор деҳқон. Аммо қўли қисқа бечоранинг, ер-суви, от-улови йўқ! Бир парча-ярим парча ери бўлганда ҳам, от-улови бўлмаса, қанотсиз қушдек гап. Парвози бўлмайди. Чоракорлик—тўртдан бирга шерик бўлиш, бу иш эмас. Йил—ўн икки ой ишлаб яғрини яғир бўлади чоракор халқнинг. Кун ўтяпти-ю, кунимиз тонг отмаяпти, ўғилларим. Хайр, шунисига ҳам шукур, ҳарқалай бутимиздан шамол ўтиб турибди. Тупроқдан ташқаридамиз. Ноумид шайтон. От босмаган ерни тойчоқ босади, дейдилар. Бизларга кулиб боқмаган замон шояд сизларга жилмаяр, кулар... Ҳа, амаким роса эзма экан, деб масхара қилманглар яна мени. Деҳқоннинг номини чиқазадиган унинг тоза уруги-ю, беминнат меҳнати. Мен ҳар қандай уруғни тикиб ерининг умрини ўтказмайман. Ғалладан тортиб чигитгача,

ҳандалакдан тортиб сабзавот уруғигача тайёрлайман. Ҳар навидан, қўлбола уруғдан ғамлаб қўйганман. Қазибилан қартадир, ахир зотига тортадир. Ҳамма гап зоти зурётда. Мен баъзи бир деҳқонларга ўхшаб қовун-тарвузимни от-арава, бут овора қилиб бозорга ортиб юрмайман. Қовун-тарвузим пишдими, худди пайкални ўзида савдо бўлади. Фуршандаларнинг ўзлари келиб пул санаб берадилар. Менинг пайкалимда битган умрбоқий, шакарпалак, қизилмағиз, бўрикалла, кўккалла пиш, дониёрий, гурвай, амирий қовун ёки қўзивой тарвузларимнинг харидорлари ҳар қачон йўлда бўлади.

— Мен ҳам деҳқончиликни яхши кўраман,— деди Оқил жўрам. У амакининг гапларидан беҳад руҳланган кўринарди. Тўғриси айтсам, деҳқон бўлганга яраша амакидек бўлиш керак-да.

Мана, ўша сўзамол, миришкор амакини бугун яна кўчада учратдим. У бир тўда одамларни ўз оғзига қаратиб гап бериб боряпти. Кўрдиму унинг ёнига бориб, гап-сўзини эшитгим келди. Тез-тез юриб, унинг тўдасига етиб олдим. Ҳатто унга кўриниш бериб, «ассалому алайкум» ҳам деб қўйдим. У ўз хаёли ва гапи билан овора бўлибми, мени пайқамади. Бошқа кишилар саломимга алиқ олганини пайқади шекилли, «ваалайкум ассалом» деб сўзида давом этаверди. Мен ўзимда йўқ қувониб, гап тинглаб қадам-бақадам боравардим. Амаки амалдор-бойлардан инсоф-диёнат кўтарилгани, фақир-фуқароларнинг оғир аҳволи, уруш туфайли рўй бераётган фалокатлар тўғрисида ёниб гапирарди.

Кун иссиқ, мачитга оқиб келаётган халойиқнинг кети узилмасди. Кексалар ҳорғин қадам ташлаб, баъзилари

камалакдек букилиб, ёш-яланглар эса гурунглашиб келишарди. Бир неча паранжилик аёллар мачит қаршисидаги азамат тут остида соядек тик турарди. Мен мачитнинг катта дарвозасидан киришга журъат қилолмай, ҳужра орқасидаги девордан ошиб, ариқ лабидаги садақайрағоч тагига ўтдим. У ерда маҳалла болалари, мактабдош ўртоқларимдан Эрмат, Соат, Миркарим ва бошқалар ўтирарди. Биз домламиндан ҳайнқиб мачит саҳнига ўтишдан қўрқардик. Мачит супаси, саҳни, ҳовуз бўйи одамлар билан тўлиб тошган. Ҳар жума куни намози жума ўқилган кунларда ҳам бу ерга бунчалик кўп одам йиғилмасди. Бунинг устига тўпланганларнинг кўпчилиги бизга нотаниш, афтидан, бир эмас, бир неча эл йиғилганга ўхшарди. Бундай катта йигинни биринчи кўриб, ҳайратда қолган болалар ўзларича бичиб-тўқишар, гал талашарди:

— Мингбоши сайлови бўлса керак. Мирзаёр мингбошини амалдан туширармиш-ку!

— Ҳа, элликбоши ҳам бойларга сотилган, деди кеча катта амаким.

— Мардикорга дадамизни олиб кетса, биз нима қиламиз?

— Нима қилардик. Бизнинг дадамиз Абдулаҳаднинг дадасига ўхшаб бой бўлмаса!.. Бойваччаларники ҳузур экан!...

Шу вақт ариқнинг нариги қиргоғида ўтирган одамлар «келди-келди» дейнишиб, бўйинларини чўзишиб қолишди. Биз ўрнимиздан туриб мачит томонга қарадик. Мирзаёр мингбоши ўртада, полициячи ва элликбошилар ёнида, мачит ҳовлисига кириб келишди. Одатда мингбоши тугул элликбоши кириб келса фуқаро унинг ҳурмати учун ўрнидан турарди. Қизиқ, бу гал мингбоши полициячи йигитлари билан савлат тўкиб кириб келганда якка-ярим одам ўрнидан турса ҳам, кўпчилик қи-

мир этмасдан ўтираверди. Мингбоши билан бирга Абулқосим элликбоши, Қосимхўжа оқсоқол, Ориф оқсоқол ва Содиқ полициячи мачит зинасидан одам бўйи баланд айвонга кўтарилишди. Домла, мулла Ҳафизбой ва бошқа казо-казолар ўринларидан туриб, уларни қарши олишди. Мингбоши билан кўришиб, саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрашишди.

Орадан кўп ўтмай Абулқосим элликбоши мачит супаси лабига келиб жамоатга рўбарў бўлди. Элликбоши ўз одати бўйича чинқириб, зарда билан гапирарди. Бу гал ҳам шундай қилди. Ўзи чайир, жуссаси кичик, дойим қовоғидан қор ёғар, сарғиш чиён башара юзидан заҳар томаётгандек эди. Биз уни кўришимиз билан ўзимизни четга олардик. Қўққисдан тўғри келиб қолганда кўрқиб салом берганимизда алик ҳам олмасди. Тулкиники сингари чўзиқ юзи, чуқур тушиб кетган кўзларининг қорачиғи мурданики сингари совуқ кўринарди.

— Намози жумага вақт оз қолди... Ҳой... ариқ лабида ўтирганлар! Берироқ келинлар! Мардикор тўғрисида мингбошимиз уч-тўрт оғиз гап қилар эканлар... Эшитинлар!— деди чинқириб Абулқосим элликбоши.

Мирзаёр мингбоши гапга нўноқроқ бўлгани учунми, ҳар тугур гапни қисқа қилди, у:

— Ортиқча гап эшакка юк. Юртга келган тўй бўлди бу. Рўйхат тайёр. Ҳозир Мирза ўқиб эшиттиради. Оти чиққан одамларга келаси жума кунини худди шу ерда пул, кийим-кечак топширилади. Урусия иқлими бизнинг юртимизга қараганда салқинроқ дейишяпти. Мардикор борадиганларнинг гамини еб пошшолик иссиқ уст-бош ва оёқ кийим ҳозирлаган. Қани, тақсир, мардикор борадиганларнинг ҳаққига бир дуо ўқиб юборинг!— деди мачит имомига юз ўгириб мингбоши.

Домла ҳам худди шундай фармонни кутиб тургандек, баланд овоз билан «Омин!» дея қўл кўтарди. У қуръон

оятларидан гоҳ овоз чиқариб, гоҳ пичирлаб ниманидир ўқирди. Ниҳоят, баланд овоз билан бир қатор авлиё-анбиёларнинг номларини тилга олди, йиғламсираб дуо қилди: «Пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо ҳаққи, эй қодир ламязал, уммати пайғамбарингни рози, душманларини зоб-забар, оқпошшо ҳазрат олийларига музаффариятни ҳар қачон, ҳар ерда ҳамроҳ қил. Мардикорга отланган мусулмон бандаларингнинг камарини йигитлар пири, ҳазрат Али шери худо боғласинлар.

— Омин! — дейишди мухлислар, — лофато илло Али, лосайфа илло зулфиқор. Ҳар бало-ю, ҳар қазо, пеши ояд даф кунад парвардигор. Мардикорлар ой бориб, омон қайтсинлар! Оллонинг ердаги сояси оқпошшо олийлари паноҳларида бола-чақаларига яна бош бўлсинлар. Яқин кун, яхши соатда дийдор кўришиш насиб рўзи қилсин. Омин раббил оламин!

Домла юзига фотиҳа тортди. Лекин жамоатнинг «Оминиди» одатдагидек жўшқинлик эшитилмади. Домла дуога қўл кўтарганда кўпчиликнинг энсаси қотиб, таъби хира бўлди. Қандайдир норозилик ифодаси уларнинг юз-кўзларида кўриниб турарди.

Мингбоши амри билан унинг мирзаси мардикорга сафарбар қилинганлар рўйхатини ўқиб, эълон қила бошлади. Жамоат «ғиқ» этмай қулоқ бериб ўтирди, ора-чўра одамларнинг оҳ-воҳлари эшитилиб турса-да, ҳеч ким гап қотмади. Рўйхат ўқилиб бўлинган эдики, бирданга ҳар ер-ҳар ердан овозлар чиқа бошлади. Якка-ярим овозлар қўшилиб, бир зумнинг ўзида олағовурга айланиб кетди, ким нима деяётганини англаш қийин эди. Мингбоши домла, полициячилар «ҳай-ҳай»лашиб ҳам оломонни тинчитолмади. Одамлар қўлини пахса қилишиб шовқин-сурон кўтаришарди.

Шу пайт бизга таниш Жайноқ амаки одамлар орасини ёриб ўтиб, зинапояга чиқди-да, қўлини кўтарди. Шунда

одамларнинг ўзи бир-бирини жим бўлишга ундаб бақира бошлашди.

— Биродарлар! Тинчланинг. Дардимизни айтиб, гаплашиб олайлик.

— Гапни эшитайлик.

— Утиринглар!— деган хитоблар ҳар томондан эшитилди. Баъзиларнинг жаҳли чиққанидан ранги оқариб, қалтираб, ўзини босолмас, бошқалар уларнинг этагидан тортиб ўтиришга, оғир бўлишга ундарди.

Денгиздек тўлқинланиб турган оломон амаки даъвати билан жимиб қолди. Жайноқ амаки бошидаги салласини қўлига олиб, юз-кўзидаги терини артди-да, секин сўз бошлади:

— Тутга қўнган чуғурчиқ сингари ҳамма бирдан чуғурласа, бирон фойдали иш чиқмайди. Мана мард-майдон, ҳар ким ўз юрагидаги дардини очиқ-ойдин баён қилишга ҳақ-ҳуқуқи бор. Шундай эмасми, тақсир?— дея домлага юзланди ва саволига жавоб кутиб жим тураверди.

Домла нима дейишини билмай шошиб қолди. Мингбоши гапиринг!— дегандек унга имо қилди. Шунда домла:

— Амр подшо вожибдир. Худо ўз каломида: бандаларининг бурчи мени ердаги соям бўлмиш подшо амрини бажо келтириш деган илло...

— Тақсир! Тақсир!— дея домланинг сўзини бўлди Жайноқ амаки.

— Илло... гапга қулоқ беринг! Осий бўлманг!

— Гапингизни тушундик, тақсир. Амр подшо вожиб дедингиз. Биз бундай фатвони биринчи марта эшитаётганимиз йўқ.

Мингбоши жим қотиб турган оломонга синовчан кўз югуртириб чиққач, ғайри табиий бир мулоимлик билан:

— Тушунибсиз, бу жуда саз! Ҳаммамизнинг ҳам муд-

даомиз шу эди. Жума намозини ўқишга ҳам вақт бўлиб қолди шекилли, тақсир,— деди домлага қараб.

Домла худди шуни кутиб тургандек, «дарвоқе, ё бис-милло», деб ўрнидан турди. Оломон яна сурон кўтарди. Қўрқиб кетганидан бўлса керак, домланинг кўзи алап-жалап, орқа-олдига қараб олди. Афтидан, фурсат топса қочгудек эди.

Амаки домлага қараб деди:

— Тақсир. Сиз амри подшо вожиб дедингиз. Подшо амри сизга ҳам вожибми-йўқми?

— Худонинг бандасини бор, унга амри подшо вожиб,— дея таъкидлади домла.

— Ундай бўлса, нега ўзингиз ёки ўглингиз мардикор рўйхатида кўринмадингиз. Балки мирза янглишиб ўқимасдан кетгандирлар.

— Йўқ,— деди мирза.— Мен рўйхатда борини ўқидим.

— Ҳар бир худонинг бандасига подшонинг амри вожиб экан, нега мирза ўқиган мардикор рўйхатида биронта бўлсин бой, бойвачча, қози ёки амалдорнинг оти йўқ? Биз ана шу сўроқларга аниқроқ жавоб талаб қиламиз, тақсир. Шундайми биродарлар?

Оломон: «Жавоб берсин!» деб қичқирди. Мингбоши ўрнидан туриб оломонга «жим!.. жим!» деб хитоб қилди. Мирзаёр жаҳл отига мингандан ўзини босолмас, қизариб, бўғилиб, титраб-қақшаб гапирарди. У Туркистон губернаторлиги амри билан подшо ва халқ хизматида бўлган мансабдорлар, қози, домла, мударрис, мулла ва полициячилар мардикор сафарбарлигидан озод қилинганлиги ҳақида эзмалик қилиб тушунтирди. «Бой, бой болалари нега мардикор рўйхатида йўқ?» деган саволга келганимизда,— деб уқтирди у,— бу кундан ҳам равшан маълумки, ҳар тўрт оиладан бир мардикор сафарбар қилинади. Тўрт оила бирлашиб бир мардикор ёллашади.

Шундай бўлгандан сўнг қурби етганлар пул тўлайди, ихтиёрий равишда одам ёллагудек бўлса, хўш, бунинг нимаси вожиб эмас экан?.. Узига қодир одамлар подшо амрига зид сўз айтаётганлари йўқ-ку! Бунинг нимаси тушунилмайди, сизга?

— Менгами?— сўради Жайноқ амаки.

— Ҳа, сизга!— деди дағаллик билан мингбоши.

— Бир менга бўлса унча алам қилмас эди-я! Бутун камбағал, бева-бечораларга оғир юк бўлди бу мардикор ва мардикор пули. Давлатмандлар бу ишда ҳам подшоллик олдида қадрли ва қодир, камбағал шўрлик бўлса ҳар қачонгидек қадрсиз ва қурбсиз! Шўри қурсин камбағални. Замон шундай кетаверар экан, пон гадоси қиласизлар камбағалларни!

— Бузуқбош! Битган ишни бузаяпти, одамларни чалғитиб, тўғри йўлдан оздираяпти бу нокас!— деди домла томонга қараб мингбоши.

— Бузуқбошнинг таъзирини бермоқ керак,— деди тасбеҳини силкитиб домла.

Мингбошининг кўзида гўё ўт чақнарди. У Содиқ миршабга: «Ол, уни!» дегандек ишора қилди. Содиқ «ҳозир» дегандек йўғон мўйловини силаб, қиличи дастасини ушлаб, Жайноқ амаки томон қадам ташлади. Оломондан ҳайиқибми, зинапояга тушмасдан, «бу ёққа чиқинг», деб фармон берди. Одамлар: «У ёққа чиқманг! Супага чиқманг!»— деб қичқира бошладилар. Зинага яқин турган Қурбонбой Жайноқ амакининг қўлидан ушлаб пастга тортди. Содиқ миршаб супадан пастга тушишга, амакини оломон орасидан олиб чиқишга журъат қилолмади. «Содиқ йигит» номи билан жиззахликларга таниш миршаб Содиқ укки кўз, бўрсикқа ўхшаш семиз, соқоли дукортланган, йўғон мўйловли одам эди. Содиқ йигитнинг журъатсизлигидан газабланиб Мирзаёр мингбоши «нега қараб турибсан!» деган маънода унга ўқрайиб қаради.

Саросимада қолган миришаб нима қилишини билмай елкасини қисиб, иккиланганича қиличининг дастасини тутиб қотиб қолди.

— Мардикорга бойлар борсин!.. Қамбағал бўлсанг мардикор беришдан бош торт!.. Қимда-ким бой пулига ёллакса, ундай помарднинг додини берамиз,— деган овозлар янгради.

Одамларнинг олағовурига қарамай сўфи азон айта бошлади. Оломон унга эътибор ҳам бермади. Одатда азон товуши эшитилиши билан йўлдами, уйдами тик турган одамлар ўтириб, гап-сўз тўхтаб қоларди. Бу гал бундай бўлмади. Одамлар гала-гала бўлиб мачит дарво-возасидан кўчага чиқа бошладилар...

Домла нонхўрак эълон қилди. Қоронғи ҳужрада юраги сиқилиб ўтирган мактаббаччалар чувурлашиб ташқарига отилишди. Саратон. Ҳаво иссиқ. Рўза. Менинг ёшимда бўлган тўққиз-ўн ёшдаги болалар ҳам рўза туттишарди. Тўғрироғи, рўза туттишга мажбур қилишарди.

Ёши етти-саккизда бўлган болалар рўза тутмас, нонхўрак вақтида суви қочиб қолган нонларини ивитишиб кавшанар, рўза оғизлар силласи қуриб, ҳовуз атрофидаги садақайрағочлар соясида чўзилишиб ётар эдилар. Туш пайти кун қизиб ўзимизни қўйгани жой тополмасдик. Юрагимиз куйиб, оғзимиз қуриб, бағримиз ўртанарди. Мактабдош ўртоқларимдан баъзилари ўзларини четга олиб, қораларини кўрсатмай гойиб бўлишарди. Ким билсин, улар орасида пинҳона нон кавшаётганлари ҳам бордир. Айтишга осон, бирон боланинг рўзасини очгани ошкор бўлгудек бўлса, боши балога қоларди, териси шиллингунча калтакланиб, сазойи қилинарди.

Ҳовуз бўйида сулайиб ётар эканман, чанқоқликка бардош беришга ҳаракат қилардим. Қани, эрким ўзимда бўлса-ю, ҳовуз сувидан қонганимча шимирсам. Йўқ, бун-

дай қилиш гуноҳ... Лекин бир йўли бор, танглай қуриган вақтда, рўза тутган одам оғзини чайқашни жонизлигини билман. Аммо оғиз чайқаш билан чанқоқлик қонармиди?.. Ҳарқалай оғиз чайқаш жониз экан-ку, майли-да, ўзимни азобга қўйиб ётганимдан кўра... Шу фикр хаёлимдан ўтди-ю, бирдан ваҳима босиб, шайтон васваса қилиб, йўлдан оздирмаяпганимкин мени, деб қўрқиб кетардим. Гуноҳни эслаб қанчалик ваҳимага тушмай, ҳовузга тушиб, оғзимни сувга чайқасим келаверди. Шу ўй-хаёлларга фарқ бўлиб сувнинг олдига борганимни ўзим ҳам сезмасдан қолибман. Кўзим аланг-жалам. Биронта болами, каттами сезиб қолиб шарманда бўлишдан чўчирдим.

Ҳовузда қалқиб турган сувга тикилсам юрагим гукуради. Қуёш шуъласи тушиб турган сув юзида лак-лак қизил бош қуртчалар тўпланиб, ғамирлайди. Уларни ҳайдаб сувни тозалаш керак. Қўлим билан сувни чайқатаман. Қуртчалар думчаларини қимиралатиб, балиқ сингари қочишади. Лекин қўлимни сувдан олиш билан дарҳол яна тўпланиб олишади. Қанча уринмайин, сувни қуртдан тозалаш қийин. Одатда ҳовуздан олиб борилган сув, уйда докадан сузилиб тозаланади. Ишонинг-ишонманг, бир пақир сувдан бемалол бир пиёла қурт ажратган вақтларимиз кўп бўларди. Ноилож қуртли сувни ҳовучимда олиб оғиз чайқай бошладим. Дам-бадам оғзимни сувга тўлдириб, юзимни осмонга қилиб томоғимни ҳўлламан. Ҳар гал «фарғара» қилганимда томоғимдан қулт-қулт сув ўтиб туради. Атала ялаб қорни тўймагандек, оғиз чайқаганда ичга кетган сув билан ҳам ташналигим қонмасди. Начора, қониб-қониб шимиришнинг иложи йўқ. Шу сабабдан оғзимга олган сувнинг ярмини ютиб, ярмини қайтариб ташлай бердим.

Наврўз деган чақимчи бола бўларди. У менинг ишимдан хабардор бўлиб домлага етказибди. Домла амри би-

лан унинг югурдаклари бало-қазодек келиб мени таппа босишди. Дод-войимга қарамасдан оёқ-қўлимдан олиб, кўтара-кўтар қилиб домлам ҳузурига элтишди. Домлам ўзининг хос ҳужрасида ёнбошида лўла, кўрпача устида ёстаниб ётарди. У ҳали сўроққа тутгани ҳам йўқ эди, мачит сўфиси эшикдан ҳовлиқиб кириб келди. У терга пишган, ҳансираб гапирарди:

— Тақсир, фалокат! Мингбошини ўлдириб қўйишипти...

— Наузанбилло,— деди ўз ёқасини ушлаб домла.

— Ким ўлдирибди?

— Халқ, тақсир! Мардикорга боршдан бош тортганлар, тақсир!

— Худо паноҳ берсин,— ўрнидан турди домла.

— Гап шундақа, кўчага чиқай-чи, тақсир!— деди-да, сўфи югурганича ҳужрадан чиқиб кетди.

— Падар лаънат, йўқол кўзимдан!— тарсаки билан тортиб юборди мени домла. Кўзимдан «лип» этиб учқун чақнади. Чаппа бўлиб ерга йиқилдим. Калтак зарбидан ўзимдан кетибми, анча вақтгача ўзимни билмай ётиб қолибман. Бир вақт ҳушимга келиб, секин кўзимни очсам домла йўқ. Чап бетим, чаккам, кўзим аралаш зирқираб оғрийди. Қўлим билан бетимни, кўзимни ушлаб, қўрқа-писа ҳужра эшигидан ташқарига мўраладим. Ҳужра қаршисидаги айвон олдида болалар қатор турардилар... ҳар кун овоз бўлиш олдида қоида бўйича болалар икки қатор бўлиб сафга тизилардик. Домла ишораси билан: «Ассалому алайкум» деб баланд овоз билан товушимиз борича қичқирардик. Эллик-олтмиш боланинг овози узоқ-узоқларга кетарди. Домламинг расм қилган бу одатда маъно бор эди, албатта. «Эшитингиз, фарзандларингиз овозини, ҳой ота-оналар! Мактаббаччалар овоз қилиндилар. Кўча-кўйда санқиб юришмасин, ҳар ким ўз боласини тергаб олсин!» деган гап эди бу Шунинг учун

ҳам она-отасидан танбеҳ эшитишни истамаган болалар озод бўлиши билан ҳеч ёққа қарамасдан салом бериб уйларига кириб боришарди. Уйинқароқ болалар озод бўлиши билан уйларига бориш ўрнига кўчада қолиб кетишарди. Ана шундай болаларнинг ота-оналари домлага шикоят қилгудек бўлса, жазосиз қолмасди. Ҳар куни ўқиш тугаб, озод қўйиш учун болалар сафга тизилганида ундай тарбиясиз болалар саф олдида тургазиб қўйилиб сазойи қилинарди. Бу жазо етмагандек, бошқа болалар озод бўлиб уй-уйларига кетганларида, гуноҳкор болалар қолдирилиб, сўфи ихтиёрига топшириларди. Сўфи эса мачит ва ҳужраларни супуртириб, сув септириб намозшомгача ишлатарди.

Мен ҳамон ҳужра эшигидан мўрjalaб шундай жазони кутардим. Йўқ, йиллар мобайнида бирон кун тарк этилмаган бу қоида бугун бажо келтирилмади. Болалар айвон олдида қатор турсалар-да, одатдагича, «ассалому алайкум» деб қичқирмадилар. домланинг: «Ҳеч ёққа қарамасдан тўғри уйлариингизга боринглар... Шовқин-сурон қилмасдан тарқалинглари!» дейиши билан ҳамма дарвоза томон йўл олди. Ҳужрада тураверсам, домланинг қўлига тушиб қолишдан қўрқиб, секин хонадан чиқдим-да, китобимни ҳам олмасдан болаларга қўшилиб кўчага йўл олдим. Кўчада мактабдошларимдан бўлак ҳеч ким кўринмади. Болалар ҳам чурқ этмай ҳовлилари томон кўча чангитиб югуриб борар эдилар.

Ер мисдек қизиган. Оёқ босиб бўлмайдди. Жиз-жиз куяди. Катта кўчада гоҳо югуриб, гоҳо сакраб-сакраб борардим. Энди тор кўчага буриладиган муюлишга етганимда қўшнимиз уста Жалол амакига дуч келдим. Бу одам қирқ-қирқ беш ёшлар ўртасида бўлиб, башараси офтобда куйган, тўрва соқол, қўй кўз, ўрта бўй, миқтидан келган хуштабиат одам эди. Бошида салла, кўйлагини устидан белбоғ ўраб, устидан оқ якак кийган. Қўлида

араванинг кегайи. Уста Жалол амаки мени кўриши билан тўхтади-да, мактабдошим, ўгли Аҳмадни сўради. Мен кўча чангитиб келаётган болаларга назар ташлаб, Аҳмадни кўрмагач, «билмадим, мактабда кўрган эдим», деб зўрға жавоб қилдим. Кишининг оғзи қуриб, танглайи қақраб қолса, овози яхши чиқмас экан. Уста Жалол амаки:

— Кўр бўлмагур ўртоғинг бозор бошига кетиб қолмаган бўлса яхши эди. Мингбошини ўлдирганмишлар, эшитдингми?— деди-да, жавоб кутмасдан сарпойчанг кавушини судраб, тез-тез қадам ташлаб юриб кетди.

Мен уйимизга қараб чопдим. Бахтимга дарвозамиз олдида онам кўринди... «Келдинг, яхши бўлди, болам», дея мени қарши олди. Мен ўзимни онам қучоғига отдим. Онам мени қучоғида боғ ҳовлимизга олиб кирди. Мен бўлсам: «Онажон, юрагим куйиб кетди, рўза тутмайман, сув беринг», деб зорланардим.

Онам авайлаб мени ерга қўяр экан, «шундай кунда рўза тутмасанг тутмассан», деди-да, кўзадан косага сув қуйиб менга тутди... «Бечора болам, нима зарур эди сенга, шундай аросат кунда рўза тутиб... куйиб кетибсан-а», дея этаги бари билан елпир эди мени. Қўшни аёллар бирин-кетин ҳовлиқишиб кела бошлашди. Кўчада учратганим уста Жалолнинг хотини мени кўриб ўгли Аҳмадни сўради. Эрига берган жавобимни эшитгач: «Кўзингга ўқ тегмагур, мактабдан чиқиб қаёққа йўқолди экан?»— деди-да, шошилганча боғига ўтиб кетди. Бошқа аёлларнинг жағлари очилиб, ҳар қайсиси ўзича гапира бошлади. Бири:

— Ажаб бўпти, хўб бўпти, тўнғиз қавмида кетгур мингбоши шаҳид ўлгани бекор бўпти-да,— деса, бошқаси:

— Гуноҳсиз бўлганда шаҳид кетарди. Гўрингда тўнғиз қўпгур Мирзаер бева-бечораларга озмунча зулм кўрсатганмиди!— дер эди. Онам бўлса:

— Мирзаёр мингбоши ўлиб қутилдику-я. Бунга ҳо-ким нима дер экан? Нима бўлса ҳам мингбоши оқпош-шонинг одами эди, бирники мингга, мингники туманга бўлиб кетмаса кошкийди. Ҳурмат опа,— дер эди. Шу гап устига дадам кириб келди. Аёллар дарҳол уни са-волга тутди. Лекин дадамнинг ҳам гапиришга ҳоли йўқ кўринарди. У тўнини ечиб ерга ташлади. Бошидаги сал-ласини онамга тутқазиб, «сув бер!»— деб хитоб қилди... «Вой ўлмасам, рўза нима бўлади?»— деб токчадан коса олди онам ва кўзадан сув қуйиб дадамга тутди. «Худо-нинг ўзи кечирар, рўза тутадиган кун бўлмади», деб бир кўтаришда косани бўшатди дадам. Унинг юз-кўзидан тер қуйиларди. Онам чипта елпиғич билан дадамни елпир экан, «мингбошининг ўлдирилгани ростми?» деб сўради. «Ўлмай ўлсин Мирзаёр, унинг мурдор жасади маҳкама-си олдида мўматалоқ бўлиб ётибди,— деб жавоб берди дадам.— Мирзаёр ўлиб, шу билан халқ тинганида бош-қа гап эди. Оқ калтак, қора калтак бўлишиб бутун Жиз-зах халқи Бешқувирга чопмоқда. Худо паноҳ берсин, кал ҳокимга бирон шикаст етадиган бўлса, юртнинг боши ба-лога қолади деявер».

— Отингиз қани?— дадамнинг гапини бўлди онам.

— Отни мурдашўйнинг ўғли Урдуш миниб кетди. «Қўй, ўғлим, отимга тегма», деб увола ёлвордим унама-ди. «Мингбоши, кал ҳокимнинг тарафини олсангиз, май-ли, отингизни берманг», деди. Қарасам, кўзига қон тўл-ган. Хафа қилишдан тоймайди. Отдан тушиб жиловини унга тутқаздим... Бўлар иш бўлди, бозорга бориш ке-рак.

— Ўзингизни тегга уриб бозорда нима қиласиз?

— Дўкон худонинг паноҳида қолаверса майлими! Тала-талага тушиб кетмасдан дўкондаги молларни олиб келсак бўларди. Ўғлинг Мансур, Жўра, Миразимларни дўконлари ланг очик. Ўзлари бўлса йўқ... ким билсин,

кал ҳоким ҳам анойи эмас. Қалтак бардор оломонни таъзим билан кутиб олмас. Оқпошо амалдори мингбошини оломон ўлдирармишу, юрт ҳокими қўл қовуштириб ўтирармишми?

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман,— онам дадамнинг гапини маъқуллаб деди.

— Ҳўкизни шохига урса туёғи зирқирармиш. Бу тўполоннинг охири бахайр бўлмас, тур, хуржунни олиб чиқ. Бир-иккита қопчиқ ҳам бер. Назирқул! Сен ҳам мен билан юр, ўғлим.

— Хўп,— дедим ўрнидан туриб. Дадам худди менинг кўнглимдаги гапни айтгандилар. Айни муддао бўлди. Кўча томон йўл олар эканмиз: «Мол-дунё қурсин. Эҳтиёт бўлинг. Дўконингиз талонда бўлса бора кўрманг. Бош омон бўлсин. Мол топилар»,— деб жавраб қолди онам.

Катта кўча серқатнов. Одамларнинг қўлларида таёқ, кетмон, теша, ўроқ, болта, бир-бирларига гап уқтириб бозор томон шошиладилар.

Мен Мирзаёр мингбоши тўғрисида ўйлардим. Унинг маҳкамаси қаерда эканини биламан. Қайси куни мачитда Жайноқ амаки унинг билан хўпам тортишган эди. Халқ уни ҳимоя қилиб ўз бағрига тортиб олмаганда Содиқ миршаб уни ушлаб қамаган бўларди. Лекин ўша куни Мирзаёр ҳам, Содиқ миршаб ҳам халқдан чўчиганини сезгандим. Агар мингбоши ёки Содиқ миршаб яна Жайноқ амакига текканда, халқ уларни ур калтак қилиб юборишдан тоймасди...

Муюлишдаги аравакашлик устахонасидан ўтиб, ҳиндининг саройи олдига етганимда, тош йўлда қора бир нарса дўппайиб кўринди. Мирзаёр мингбоши маҳкамасининг олдида йиртилган қоғоз, дафтарлар сочилиб, қора-қизил майиз, ҳар хил шираворлар тўкилиб ётипти. Ариқнинг ичида кигиз, кўрпача, ёстиқ лойга қоришган.

Биздан олдинда бораётган икки киши ҳалиги қора нарсага тош отди ва оёғи билан тепиб: «Ула! Ҳолинг шу экан-ку, золим!» деб ўтиб кетди. Тош йўлда бора туриб мен ҳам унга назар ташладим. Узоқдан муштдек бўлиб кўринган қора нарса одам танаси экан. Агар унинг икки оёқ ва қўли бўлмаганда қора тулумдан фарқи йўқ эди. Боши мажақланиб ерга қапишган. Пашшалар учиб-қўниб, уймалашиб юрипти. Қорин-кўкраги яланғоч, кўп калтакланганидан аъзойи бадани мўматалоқ, шишиб кетган...

Уни кўриб қўрқиб кетдим. Чопиб дадамга етиб олдим. Қаршисида келаётган ҳар бир йўловчидан: «У ёқда нима гап?» деб сўрарди дадам. Бироқ ҳеч ким аниқ жавоб бермасди. Биз акамнинг мискарлик дўконидан ўтган эдикки, гарб томонда бир неча суворийлар кўринди. Улар отларини тасур-тусур чопдириб, кўча чангитиб олдимиздан ўтиб кетди.

— Бирон фалокат рўй берганга ўхшайди, бу отлиқлар кал ҳокимдан шатта еб қочиб келмаяптимикиан?— дер эди дадам ҳайрон бўлиб. Оз вақт ўтмай каппон томонда сон-сановқисиз одам кўринди. Уларнинг қўлларида қалтак, болта, паншаха, теша, кетмон... ёв қувлагандек биз томонга чопиб келишарди. Қўрқувдан ранглари қув ўчган. Чопа-чопа иссиқда ўлкалари шишган, ҳансираб, терга пишиб, тумтарақай қочиб келишарди. Кўча тўла оломон. Улар орасида Мансур акамни кўриб: «Дада! Ана акам!» дея бақирдим.

— Мансур!— деб қўлини кўтариб қичқирди дадам.

Акам оломондан ажралиб четга чиқди. Қўлида ковия, бошини чайқаб биз томон юрди. Қоч-қочдан дармони қуриганидан бўлса керак, дадамнинг сўроқларига жавоб ҳам бермасдан, ўзини супага ташлади. Қочиб ўтаётган одамларнинг кети кўринмайди. Мени ваҳима босиб, кўрққанымдан безгак тутгандек қалтирардим.

— Дада! Ҳамма қочяпти. Биз бу ерда нима қиламиз, кетайлик,— дедим.

— Дўкондаги молларни кимга қолдираамиз. Сабр қил, мен растадан хабар олай-чи,— деди-да, вофурушлик растасига қараб кетди.

— Назирқул, укажон, юрагим куйиб кетди, нима қилдим энди, ташналик ёмон бўлар экан, сира чидаб бўлмайди,— деб менга термилди акам.

Мен «ҳозир» дедим-да, югуриб бориб ариқдаги сувдан дўппимни тўлдириб келиб акамга тутдим.

— Эсингни едингни, рўзаман-ку!— деди сувдан ўзини тортиб акам.

— Ичаверинг. Рўза қолибдими, менам, дадам ҳам кўзалар, боя ҳовлида бир коса сувни ичиб олдилар,— дедим.

— Қўйсанг-чи, ёлгон гапни!— иршайди акам.

— Ёлгон айтсам ёрилиб ўлай. Ишонмайсизми, мана кўринг,— дедим дўппи тагида қолган сувни ичиб.

— Ростдан дадамлар сув ичдиларми?

— Ишонмайсизми?.. Ёлгон айтсам каломулло урсин.

— Ишондим, ишондим. Бор, секин олиб кел. Одамлар кўрса яхши бўлмас,— деди акам.

Мен дўппимни сувга тўлдириб, акамга тутдим. У тескари қараб ичар экан, «худонинг ўзи кечирсин», деб қўйди.

— Сен дадам келгунларича қимирламай тур. Дўконим очиқ қолган эди, бориб хабар олай. Бекитиб ҳозир қайтаман,— деди-да, ковиясини олиб мискарлик ишхонаси томон кетди.

Дадам келиб, дўкон қулфини калит солиб очди. Бу вақт акам ҳам дўконини беркитиб келганди. Учаламиз бир бўлиб қутига териблиб қўйилган кўк ва фамил чойларни хуржуннинг икки кўзига тўлдирдик. Калла қанд, новвот, парвардани бир қопчиққа, калава ип ва гу-

гуртни бошқа қопчиққа солиб, дўконни яна қулфлаб, ҳовлимизга қараб йўл олдик.

* * *

Кеч кириб, кун ботди. Одатда бу вақтда маҳалла муаззини Аширмат сўфининг азони биринчи бўлиб эшитиларди. Бунинг сабаби бор эди, яқин қўшни маҳаллаларда соатли киши бўлмаганидан бизнинг Абдулла Махсумнинг соатига қараб азон айтиларди. Аширмат сўфининг «Оллоҳу акбар, оллоҳу акбар»и эшитилмагунча бошқа мачит муаззинлари жим тураверарди. Қўзғолон бошланган кун шом ўтиб тун қора пардасини ёпинди, на азон айтилди ва на дастурхон тузалиб ифторлик қилинди. Кеча бу вақтда дадам-онам қаватида биз ака-укалар тўкин дастурхон атрофида, муаззин азонини кутиб, қўл қовуштириб ўтиргандик.

Рўза кунлари ифторлик дастурхонида нималар бўлмасди денг, кунуззукуш оғзи боғланиб юрган кишининг кўзига ҳар қандай емиш ҳам лаззатли кўринаверади. Ифтор маҳалида тановул қилмоқ учун кўнгли тусаган нарсдан озми-кўпми дастурхонга муҳайё қилинади. Ноннинг ўзидан бир неча хил дастурхонда мунтазир. Қиз юзидек қирмизи ширмоӣ кулчалар, кунжут ва седана сепилган хушбўй, хуштаъм чап-чап нонлар, нишолда, мурabbo, тандирда пиширилган хонаки ёғлиқ патир, гўшт гижда, хурмо, хилма-хил узум, шафтоли, қовун-тарвуз, ниҳоят пировардида манти-чучварами, ёки мошхўрда, атала-умочми, ҳарқалай «бор борица, йўқ ҳолича» деганларидек, ҳар хил иссиқ-совуқ, қуюқ-сууқ таомлар албатта ҳозирланарди. Мана, энди, қўзғолон туфайли бир куннинг ўзиде ифторлик ҳам, намоз-ибодат ҳам, тўкин дастурхон ҳам барҳам топиб, хавф-хатар катта-кичикнинг

йўллоши бўлиб олди. Қандайдир фалокат рўй беришини кутиб, одамлар мол холларини беркитишарди. Дадам хуржундаги қадоқланган чойни катта чой сандиққа солди. Оғзига қопқоқ ёпиб михлади. Уртанча амаким ҳовлисидаги қудуққа шох ташлаб, шох устига чой сандиқ билан онамнинг бир бўҳча ва «singit» маркали тикиш машинасини ташлади. Сўнг устидан барги шиллииб олинган гут новдасини босиб қўйди.

Ҳар ким ўзи билан овора. Қўлга илинадиган, пулга ярайдиган асбоб-анжомларини юриб-югуриб яширмоқдалар. Кимнинг ақли билан, билмайман, томга китиз, кўрпа тўшаб қўйилди. Биз болалар аввал оқшомданоқ томга чиқиб олгандик. Ердаги ишни саранжом қилиб, амаки, тоға, опаларим, дадам билан онам томга чиқишиб, қўзғолон ҳақида қизғин мунозара қилишарди. Шу чоқ қўшнимиз уста Жалолнинг хотини йиғлаб келиб қолди. Томдагилар: «Нима гап?.. Тинчликми?» дейишиб ундан аҳвол сўрашдилар. Маълум бўлишича, Бешқувир йўлида солдатлар билан бўлган тўқнашувда, ўлган-ярадор бўлганлар орасида уста Жалол ҳам бор экан. Хотинининг айтишига қараганда, эри ҳали тирикмиш, Равотлик маҳалласидан аллаким келиб, «эрингиз Тошлоққа яқин ариқ ичида «сув-сув» деб чирқираб ётибди» деганмиш. Аёл бечоранинг дод-фарёдига йиғламаган одам қолмади. Дадамнинг буйруғи билан Мансур акам ва Жўра тоғам замбил кўтариб Тошлоққа қараб жўнадилар. Шундай хавф-хатарли чоқда дадамнинг гапини икки қилмай солдат ўқидан яраланган уста Жалол амакини олиб келишга кетаётган акам билан тоғамнинг юрагига, мардлигига қойил қолгандик биз болалар. Мен кўрпада ағанаб ётган болалар ўртасида ўтириб олиб, домламдан тарсаки еб ҳушимдан кетиб йиқилганим, ҳушимга келиб, озод бўлган мактабдошларим орасида ҳужрадан қочиб, тор кўчамиз муюлишида арава кегайини кўтариб, бозор

боши томонга ҳаллослаб кетаётган Уста Жалолни кўрганим тўғрисида ҳикоя қилардим. Бир вақт дадам «жим бўласанларми-йўқми!» деб жеркиб бердилар. Мен ўзимни ёстиққа ташладим. Бошқа болалар ҳам жим қолишди. Ҳозиргина Жўра тоғам билан Мансур акамнинг даҳшатли ҳикояси қулогимдан кетмас, ўз кўзим билан кўрганим Мирзаёр мингбошининг қорайиб кетган мурдаси кўз олдимда эди. Қўрққанимданми кўзимга сира уйқу келмас, кўз олдимдан сира нари кетмаётган қора мурдани кўрмаслик учун кўзимни чирт юмуб, қўзғолон тўғрисида Жўра тоғам ҳикоясини қайта-қайта эслашга ўзимни мажбур қилардим.

«Мингбоши, ҳокимларни ўлдиринч ҳеч кимнинг тушига ҳам кирмаганди. Тўғри, кеча кечаси маҳалла йигитлари қаландархонага тўпланишгандик. Равотлик, Оққўрғонлик, Уратепалик, ҳатто Жиззахлик ва Совунгарлик маҳаллалардан ҳам таштакхўр йигитларни ўз жўрабошлари бошлаб келганди. Йигитлар ўртасида кўп тортишувлардан сўнг: «Ўлсак ўламизки, мардикорга бормаимиз! Бирон пулдорнинг пулига учиб кимда-ким мардикор бўлиб ёлланадиган бўлса, ҳаммамиз ўшандай номарднинг бошида бўламиз. Шундай қилмаган ўғил боланинг она сути ҳаром бўлсин деб!» сўз айтиб, аҳдпаймон қилгандик... Тонг отиб бозор жўнадим. Одатдагидек дўконимни очиб, кўрага олов қилдим. Уроқ пешлаб турсам, йўлда ўтиб бораётган одамлар қовун бозор томон югуришиб қолди. Нима гап деган хаёл билан дўкондан чиқдим. Катта-кичик маҳкама томон чопарди. Мансурнинг ҳам қўлида ковияси, эгнида жомакори билан жадал юриб кетмоқда, маҳкама олди одамга тўлган. Мингбоши билан Дамир кулол айтишиб турибди. Дамир кулол ҳам бизга ўхшаб ишхонадан келган бўлса керак, устида кир жомакори, қўл-оёғи лой, иштон почаси тиззасигача шимарилган.

— Ҳаммани ўгли бормаса ҳам сен имонсизнинг ўглиниг мардикорга боради!— деди мингбоши.

Дамин кулол мингбошидан баланд келди:— Узинг имонсиз!

— Йўқол бу ердан хотини талоқ!

— Хотини талоқ ўзинг, хотини беқадр!

— Бу қизиғарни нима қилсам бўлади, энди,— деб оломонга қарайди мингбоши.

— Хотинталоқ! Мардикор рўйхатини бер, бу ёққа!— деди безгак хуруш қилган одамдек қалтираб кулол. У мингбоши қўлидаги дафтарга чангал солади. Дафтар икки ўртада торт-торт бўлиб турганда, Қурбонбойнинг ёрдами билан дафтар Дамин кулолнинг қўлига ўтади. Кулол шу заҳотиёқ дафтарни парча-парча қилиб йиртиб ташлайди. Мингбоши қаҳр-ғазаб билан Дамин кулолнинг бошига қамчи солади. Урдушмат мингбоши қўлидаги қамчини тортиб олади. Шундай қилиб, Дамин кулол Мирзаёрнинг ёқасидан олиб тош йўлга қараб судрайди.

— Юр бу ёққа! Мард бўлсанг майдонга чиқ!— дея кулол мингбошининг ҳиқилдоғидан гиппа бўғиб судрайди.

Атрофдаги оломон бақиршиб:

— Қон чиқмас ерига сол, қизи талоқни,— дейишади.

— Бўғ. Қаттиқроқ бўғ!

— Дорга осилгурни бўғиб ўлдир!

— Жон ерига солсанг-чи!

Дамин кулол чўнтагидан тош олиб, рақибининг бошига туширди. Мирзаёр бўшашиб йиқилди. Халойиқ худди шу фурсатни кутиб тургандек, ҳаш-паш дегунча золимни дўпласлаб уриб ўлдириб қўйишди. Аламзада одамлар маҳкамадаги бутун анжомни кўчага улоқтириб, қоғоз-дафтарларга ўт қўйишди...

Ҳаял ўтмай қовун бозор одамга тўлди.

— Оғайнилар! Бўлар иш бўлади, энди ишни охирига откашиш керак. Мулла Хидир мингбоши маҳкамасига дайданглар!— деб қичқирди аллаким. Оглиқлар от қўйиб, пиёдалар чопа-чопа Ем қишлоқлик катта мингбоши маҳкамасига етиб боришди. Хидир мингбошининг куни битмаган экан — қочиб улгурипти. Лекин маҳкамасидати бутун анжом кўчага иргитилиб, ўт қўйилди.

Жиззах кўчаларида, бозор бошида, ҳатто ҳайит кунларида ҳам шунчалик кўп одам кўрмагандим. Қўлида калтакми, болтами, ҳарқалай бирон яроқ бўлмаган одам йўқ.

— Оғайнилар! Мингбоши ўлиб, кал ҳоким тирик қолса бизга кун берармиди! Бешқувирга юринглар!— деб бақирди яна ҳалиги одам.

Суворилар «хайхайлашиб» Бешқувирга от суриб кетдилар. Пиёда оломон бир-бирларига, «юр тезроқ, юрсанг-чи!» дейишиб отлиқлар изидан жўнадилар. Оломоннинг боши сайил жойи кўчасига етганда, Тошлоқ томондан извош билан отлиқ миршаблар кўринди. Оломон уларнинг йўлини тўсди. Кал ҳоким билан ноийб ҳоким извошдан тушди. Бошларидан шапкаларини олиб, оломонга мурожаат қилди. Тилмоч Мирзаҳамдам:— Халойиқ, тинчланинглар! Ҳоким жаноблари, фуқароларим не сабабдан бундай тартибсизлик қилиб юришибди. Мақсадлари нима, айтишсин, деяптилар,— деди...

Халойиқ «ғиқ» этмай туравергач, Мирзаҳамдам: «Нега жим қолдиларинг, бирон киши ўртага чиқиб халқ муддаосини айтсин!»— деди.

Исёнчилар тартибсиз равишда:

— Мардикор бермаймиз!

— Арз-додимизни ҳеч ким эшитмади.

— Мирзаёр мингбошингни ўлдирдик. Қофир ҳокимнинг ажали энди бизнинг қўлимизда!— деб қичқира бошлашди.

Уезд ҳокими билан ҳамроҳларига Мирзаёрниинг ўлдирилиши янгилик бўлди. Улар Жиззах боёнлари ва маҳалла оқсоқоллари билан мардикор олиш хусусида мадрасада бўладиган кенгашга тушиб келаётган экан. Уезд ҳокими халқнинг асл муддаосини англагач, ўзини қуршовда кўриб, тулкидек товлана бошлади.

— Майли, ҳукумат билан фуқаро ўртасида баъзан жанжаллар бўлиб туради. Агар амалдорлар фуқаросига қайншмаса, Мирзаёр сингари ўзига зарар етказди, фуқаро қўлида беш-тўрт ҳукумат кишилари ўлган экан, ҳечқиси йўқ.

Оломон ўртасидан кимдир бақирди:

— Ҳали беш-тўртта бўлгани йўқ. Мирзаёрга сени қўшмозор қилганимизда беш-тўртта бўлади!

Оломон яна шовқин кўтарди, бирови: «Жим!» деса, бирови: «Олдин гапни эшитайлик», дер эди.

— Биз кўп алдандик. Энди ортиқ алданмаймиз, ҳой мусулмонлар! Бу бизга почча бўлмайди-ку! — деб отига бир қамчи босиб, уезд ҳокимига қараб от солди Муҳаммади. Комил йигит унга қараб ўқ узди. Лекин ўқ Муҳаммадга тегмай, бошқа кишини йиқитди. Шу пайт эски шаҳар томонидан уезд ҳокими маҳкамасига юриш қилган оломон янги шаҳар томонидан келган оломон билан қўшилиб мансабдорларни қуршаб олишди. Ҳоким тулкилик қилиб тилғғламалик билан халқ ғазабини босолмагач, қуролни ишга солди. Мансабдорлар оломонни ўққа тутди. Лекин милтиқ-тўппонча исёнчиларни аҳдидан қайтаролмади. Оломон муштан уезд ҳокими (Рукин), пристав (Штабс-капитан Зотоглавов), тилмоч Мирзаҳамдам, миршаб Комил йигитларнинг бошига тушди. Собир йигитнинг учқур оти унинг жонига ора кирди, исёнчилар қуршовидан олиб чиқиб, ўлимдан қутқазди. Мулла Хидир мийгбошини оломон ичндаги кўнгилчан Азизхон Дўст ўғли қучоғига олиб: «Бу одам мусофир, ёмонлигини кўр-

ган эмасмиз. Қўйинглар», деб орага тушди, уни ўлимдан қутқазиб қолди...

Оломон нима қилишини билмай саросимага тушиб турганда саман отлик янги бир киши от суриб ўртага чиқди ва унинг «халойиқ!» деб қичқириши билан оломон шовқини тинди:

— Биродарлар! Золимлардан қасос олиб хўб иш қилдиларинг! Мана уларнинг мурдор жасадлари ўз қонларига бўялди. Золимларни қатл этган ғозиларга тасанно. Лекин биродарлар, бошлаган ишларингизни охирига етказишларингиз керак. Пашшадек душмanning борлигини сезсанг, хотиржам бўлма. Янги шаҳарга юриш қиламиз, у ерда ҳам қиладиган ишларимиз бор! Қани, кетдикми, омин, оллоҳу акбар!— деб отига қамчи урди, яланғоч қиличини бошидан айлантириб, от жиловини Бешқувир томон бурди.

Сон-саноги номаълум бўлган, маҳаллалардан бозор жойигача, бозор жойидан яқин Тошлоққача чўзилган пиёда, отлик оломон, подшо амалдорлари ўлигини босиб-янчиб, янги шаҳар томон гуриллаб йўл олишди. Лекин оломон йўлда қуролли душманга дуч келди. Подполковник Афанасьев қўли остида, ҳар эҳтимолга қарши ҳоким орқасидан эски шаҳар томон келаётган солдатлар исёнчилар йўлига гов бўлди. Икки томон юзма-юз бўлиб уруш қилди. Биринчи бўлиб солдатлар устига от қўйган Ғойиб ўққа учиб умбалоқ ошди. Булутга сакрайдиган қоратўриқ оти типирчилаб жон берди Қурол-яроғсиз оломон милтиқ-пулемёт ўқиға дуч келиб, у-бу ерда таппа-таппа йиқилаверди. Ажали етмай ўқдан омон қолганлари қочиб қутулишди.

Бу воқеалар қўзғолонга бевосита қатнашган Жўра тоғам билан акамнинг айтиб берган ва менинг қулоғимга қўрғошиндек қуюлиб қолган ҳикояларидан фақат бир шингилли эди, холос.

Тонг юлдузи самода чарақлаб турибди. Мен унга тикиламам. Лекин кўз олдимда ҳамон ўша мудҳиш боши пачақланган қора жасад, мингбоши мурдаси...

Онам дам-бадам бошини кўтариб «кеча мунча узайиб кетди-я?.. Мансур билан Жўра нега ҳаяллаб қолди экан?» деб ташвишланарди. Дадам ҳам уйғоқ экан:

— Тонг отишга ҳали вақт бор. Уғлинг келиб қолар. Тошлоқ оз йўл эмас. Боғма-боғ, ҳовлима-ҳовли девор ошиб, бутун-бошли одамни замбилда кўтариб келиш онсон эмас-да. Бу ҳали қолваси, тонг отса қандай ҳанга-малар рўй беради, худо билсин, тошкентлик...

— Бўлмағур нарсаларни ўйлаб, бошингизни оғритманг. Тақдир нима ёзган бўлса кўраверамиз,— деб қўйди онам.

— Йўқ, тошкентлик, хом хаёл бўлма,— деди чўзиб дадам,— Тупроққўрғондаги (казармани жиззахликлар шундай атарди) аскарлар қўзғолончиларни отиб, тарқатиб юбориш билан қаноатланса яхши бўлардику-я! Бу шўриш-ғавғо губернаторга, ундан оқпошшо қулоғига етмайди деб ўйлайсанми?.. Хайр, фараз қилайлик. Мирзаёр, Мирзаҳамдам, Комил йиғитга ўхшаган уч-тўрт сарғ ўлса-ўлибди-да, шунга ҳам ота гўри қозихонами, деб ўйлаши мумкин эди, оқпошшо. Лекин Жиззах музофотини сўраб турган бир эмас, икки устунни қулатди ҳамшаҳарларинг. Бунинг учун жиззахликларга оқпошшо раҳмат айтмас, албатта.

Бундай шўриш-ғавғо Янгиқўрғонда, Боғдонда, Фориш билан Зомин ва бошқа ерларда ҳам рўй берган бўлиши мумкин.

Тонг бўзара бошлаганда акамнинг товуши эшитилди. Унинг гапидан маълум бўлишича, уста Жалол қовуғидан ўқ еган. Булар борганда рамақижон бўлиб «сув-сув» деб ётган. Яқин орада сув бўлмагани учун ярадорни замбилга солиб йўлга тушганлар. Ярадорнинг хотини

акамлар билан бирга борган. Булар Хўжамозор қабристонини орқали қаландархонага ўтмоқчи бўлганлар. Қабристонга кирганларида уста Жалол узилган. Тошлоқ жангида қурбон бўлганлардан беш-олти ўликни кечалаб Хўжамозор қабристонига олиб келиб кўмаётган эканлар. Қабристонда учраган бир домланинг фатвосига кўра «газавотда» ҳалок бўлган шаҳид ҳисобланар экан. Шаҳидларга кафан буюрмасмиш. Мурдашўйга ҳам эҳтиёж йўқмиш. Шаҳид қандай ҳолатда жон берган бўлса, ўша ҳолатда дафн қилиш савоб эмиш. Домланинг фатвосига марҳумнинг хотини ҳам ризолик бериб, ўликни уйига олиб боришни лозим кўрмаган. Маҳалла-кўй, қариндош-уруғларига хабар қилиш учун акам бу ерга келган экан.

Дадам, поччам, амакиларим қабристонга жўнашди. Акам бўлса марҳумнинг қариндош-уруғларига хабар қилиш учун йўл олди...

ОНА МЕҲРИ

Жазо отряди бало-қазодек етиб келди. Гўё ўрмонга ўт кетди-ю, ҳўл-қуруқ баб-баравар ёна бошлади. «Ҳамма бало амалдорларда. Мингбоши, миршаб, ўрис амалдорларни ўлдирсак, адолатсизлик барҳам топади», деб ўйлаган эди жабрдийда мазлумлар. Улар бу ҳаракат оқибатида халқ бошига фалокатлар келишини ўйлаб ҳам ўтирмагандилар. Зулм тиғи суяк-суякка етиб, сабр косаси тўлгач, халқ ғалаёнга келган эди. Касб-кори таловчилик, сиёсати мустамлакачиликка асосланган чор ҳукумати халқнинг игнадек ғазабига туюдек жазо билан жавоб қилди.

Жиззаж қўзғолончиларининг кучи Мирзаёр мингбоши, Комил миршаб, таржимон Мирзаҳамдам, уезд ҳокими полковник Рукин, пристав штабс-капитан Зотоглавовларни ўлдиришдан нарига ўтолмади. Тиш-тирноғигача қуролланган жазо отряди ҳужумига оломон бардош беролмади. Солдатлар итдек изғишиб уйма-уй, чорбоғ-ма-чорбоғ кезиб юрар, халқ мулкини талаб, асбоб-анжомларини араваларга ортар, туёқли молларини ҳайдаб, ўйларига ўт қўйиб кетар, қулай келиб қолган ерда аёлларни зўрлаб, эркакларни отиб ўлдираб эдилар. «Подшога қарши бош кўтарганларга ана шунақа жазо бера-

миз!»— дейишиб ўз вахшийликларини кўз-кўз қилишарди жаллодлар!

Шуниси аниқ эдики, подшо нақадар шафқатсиз, жазо отряди нақадар зулмкор бўлмасин, исёнкор халқ ҳали бутунлай таслим бўлган эмас, каттадан-кичик қасосга ташна эди. Қора калтак билан оқпошшога қарши бош кўтариб панд еган халқ, энди ўз хатосини фаҳмлаб, бармоқ тишлаб қолган бўлса-да, унинг юрагидаги ғазаб ва қасос ўти унга тинчлик бермасди. Хор-зор, маҳкум ва мазлум бўлиб яшашдан кўра, олишиб армондан чиқишга, халқ озодлиги учун ўлимга тайёр шер юрак мардлар эл ичида оз эмасди. Болта-теша, пичоқ, шашпар, калтаклар билан қуролланиб, пистирмада туриб солдатларни гумдон қилаётган йигитлар тўғрисида миш-миш гаплар юрарди.

Саратон. Қуёш аланга пуркаётгандек. Кун беҳад иссиқ. Чирилдоқ ва чигирткалар жиғибийрон чирқиллашарди. Исёнкорлар ўзларига пана жой қидириб уйлари-дан чиқиб кетишган. Чакалакзорга туташ баланд пахса девор тагида бир тўда хотин-халаж ўз болалари билан биқиниб ётишарди. Худди шу ерда мен, укам, онам, опаларим, жиянларим билан бирга эдик.

Ёз кунлари жуда узун. Пана-пастқам ерларда биқинишиб, номуслари, ҳаётлари хавф-хатар остида қолган мазлума оналарнинг аҳволи айниқса ачинарли. Ёш гўдаклар, эмизик болалар қафасга тушиб қолган қушчалар сингари чирқиллашиб, талпинганлари талпинган. Улар солдат — жазо отряди нима, қўрқиш нима, билмас эдилар. Бу тил билмас гуноҳсиз гуноҳкорлардан ҳатто безит, вақтсиз туққандан ўкинган оналар сўзини ҳам эшитганман. Одоғи йўқ бу бахтсиз кунлар беҳад оғир ва имиллаб ўтарди.

Оналарнинг тоқатлари тоқ. Улар ўзларини, болаларини қаерга яширишни билмай доим ташвишда. Баъзи бир-

лари ёруғ кун орзусида келажакдан умид кутса, бошқалари умидсизликка тушиб қолган.

— Ёруғ кунлар келади, яна бурунгидек яшаймиз, деб умид қилмай қўя қол! Ёруғ кунимиз қайтмайди. Кунимиз битган. Бяхтсиз бўлмасанг, шу золим замонасида бино бўлиб нима қилардинг!— дея йиғлаётган боласини жеркиб, елкасига урарди ёшгина бир она.

— Ношукур бўлма, болам. Болани сен туққансан. Болада гуноҳ йўқ. Боланинг ўзи бино бўлиптими-а! Болани бино қилган сен ва унинг отаси бўлса-ю, яна бино бўлмасанг нима бўларди, деб беғуноҳ болага зарда қиласан! Ундан кўра болани дадасига топшир!

— Дадаси! Дадаси!— дер эди кўзига ёш олиб она.— Дада она бўлармиди!

— Тинчлик кунларида сен оналик қилдинг. Энди қоча-қочда ота ҳам бир бола боқиб кўрса, эрларинг қадрларингга етадиган бўларди!

Кетма-кет милтиқ отилди. Кампирнинг гапи оғзида қолди. Тепамиздан ўқ физ-физ ўтаверди.

— Қочавер, ўлдинг!

Қасққа қочиб бўлади? Олд томонимиз чакалакзор, орқада баланд пахса девор.

— Деворга чиқ, мен болангни узатаман!— деб онам пахса тагига чўнқайди. Опам онамнинг елкасига чиқиб деворга тирмаша бошлади. Мен опамдан олдинроқ деворга чиқиб олгандим. Солдат «қарс-қарс» милтиқ отиб, биз томон келарди. Мен девор устида туриб солдатни кўрдим. У милтиқни бизга қараб эмас, осмонга отарди. Узимни ташлаб қочмоқчи бўлдим, яна тўхтадим. Девор тагида чўнқайиб, елкасига опамни чиқарган онамнинг оёғига тармашиб дод солаётган укамни кўриб қочгим келмади.

— Назирқул! Қўлимдан тортсанг-чи!— деди деворга тармашиб опам.

Мен улоқ тортишаётган чавандозлардек ўзимни деворнинг бир томонига ташлаб, опамнинг қўлидан торта бошладим. Опам тирмаша-тирмаша юқорига чиқиб олди. Онам гўдакларни опамга узатарди.

— Девордан туш, укаларингни ол!— қичқирди опам. Мен иргиб буғдойзорга тушдим. Опам бирин-кетин қизларини менга узатар, қўрққанидан чир-чир йиғлаётган болаларнинг оёғидан тутиб, гуваладек ерга иргитардим. Ниҳоят, опам онамни тортиб деворга чиқарди, иккаласи ҳам девордан ўзини буғдойзорга отди, умболоқ ошиб йиқилди. Онам укамни, опам иккала қизининг қўлидан ушлаб судраганча қоча бошлашди. Ҳамма ўзи билан андармон, золим солдатдан жонларини, номусларини қутқариш пайида қочиб боришарди. Девор орқасида аёл кишининг «дод, қутқаринглар!» деган овози эшитилди. Ўпкаси оғзига тиқилиб, қора терга чўмиб қочиб бораётган онам:

— О... шўри қуриди, саллот қўлига тушди бечора,— деб қўшни аёлнинг помини тилга олди... Буғдойпояда яланг оёқ қочиб борардим. Ғиж-ғиж чақиртикан, янтоқ ва бошқа дағал ўтлар ништардек оёққа қадаларди. Ўнг оёғим панжаси «чим» этиб кетди. Тарс-турс милтиқ отилмоқда. Оғриқ эмас, жон кўзга кўринарди. Оёғимга чақиртиканлар кириб, оғритса ҳам қочишдан тўхтамасдим. Чопа-чопа мевазор майдонга бориб йиқилдим. Онам, опам, уларнинг болалари тўғрисида ўйлардим. Ўзим билан ўзим овора бўлиб, уларни йўқотиб қўйгандим. Юрагим «гурс-гурс» ураётгани ўзимга эшитиларди. Нафасим қисилиб, оғзим қақраб, тилим танглайимга ёпишиб қолди. Оёғим зирқираб оғрир, панжамдан қон оқарди. Майдонга кимдир қочиб кирди. Секин бошимни кўтариб қарардим. Кимни кўрай? Дадам... Бечора ҳам биздек солдатлар қувғинига учраган. У ўзига пана жой қидирарди, қинидан чиқиб кетган кўзлари аланг-жаламг. «Дада!..»

деб чақирсам, солдатлар эшитиб қолади, деб қўрқдим. Урнимдан туриб оқсоқланиб дадам томон юрдим... Оёғимга шунча кўп тикан кирганки, оғриғига чидаб бўлмасди. Оёғимни босолмайман. Дадам мени кўрмади шекилли, бир сакраб девордан ошиб ғойиб бўлди. Орқасидан чопай десам, чопиш у ёқда турсин, оёққа босиб туролмайман. Узала тушиб ётиб олдим. Майдонга яна бир одам қочиб кирди. У олазарак атрофга қараб ўзини чуқурга отди. Мени кўрмасдан дадамнинг қочиб кетиши алам қиларди. Онамни йўқотиб довдираб қолгандим... Ётган ерим пана жой эмасди. Чуқурга тушсам бўлар экан, деб ўйладим. Секин тиззамда эмаклаб бориб чуқурга етдим. Чол мени кўриб:

«Кет-кет! Бу ерга тушма!»— деб қўлини силкитди.

Мен чолнинг гапига заррача эътибор бермасдан чуқурга сидирилиб тушдим. Чол таниш, маҳалла кексаларидан Шерназар сўфи эди. Қуволиб уни қучоқлаб олдим. «Боважон, дадамни топиб бering?» деб ёлвориб «пиқ-пиқ» йиғлардим. Ваҳимадан сўфининг кўзлари бежо, у қандай қилиб бўлса-да, мендан қутулиш пайида. Мен бўлсам ундан ажралгим йўқ. Чол менинг қучоғимдан ўзини қутқазиш учун уриниб кўрди, бўлмади. Сўнг яллиб-ёлворди: «Бованг ўргилсин, Назирқулжон, қўйиб юбор, солдатлар келиб қолади, қочайлик... бўлмаса иккимизни ҳам отиб ташлашади».

Мен эса: «Дадамни топиб берасиз!»— деб тармашиб олдим.

— Овозингни ўчир!.. Қайси гўрдан ёпишди менга бу ҳўл балол!— деб кўкрагимдан итара бошлади. Чол озғин, эти бориб суягига ёпишган, кўзлари киртайиб рамақижон бўлиб қолган. Унинг бўйни тошбақаники сингари қават-қават ажин билан қопланган. Сув тўлдирилган аччиқ ичак сингари бўртиб чиққан шакар томири «лиқ-лиқ» қимирлаб турарди. Оқ соқолига хашаклар ёпишган,

қовоғини ўраб тушган қоши тагида нурсиз ярим юмуқ кўм-кўк кўзи аранг кўринарди.

— Қўйиб юбор... қўй дейман сенга оқпадар!— этагини силтаб торта бошлади чол. Қўйвормадим. У мени судраб лойхона лабига чиқиб олди. Мен этагини бўшатмасдан ўликдек осилиб олгандим. Бир вақт қарасам, сўфининг яктаги менинг қўлимда, ўзи йўқ. Бир амаллаб лойхонадан чиқдим. Эғнида фақат иштон, яланғоч ҳолда қочиб бориб, дадам ошган деворга тармашди... Яктаги менда қолди.

Тикан азоб бермоқда. Оёқ босай десам юрагим зир-қирайди. Онам қаерда бўлса экан?.. Улар солдатлар қўлига тушмаган бўлса яхши эди. Солдат отган ўқдан ҳеч ким ўлмадимикан?.. Девордан ошолмай қолган қўшнимиз додлаган эди, бечорани солдат тутиб олган бўлса ҳоли нима кечди! Она!.. Онагинам. Дадамдан кўра менга онам меҳрибон экан. Солдатлар милтиқ отиб турганда ҳам оналар болаларини ташлаб қочмадилар-ку!.. Оналарга қийин бўлди. Хавф-хатарга дуч келадиган бўлсалар, оталар солдатларга чап бериб кета олади. Аёллар — она бечоралар-чи?.. Болам деб ўзларини минг балога гирифтор қилган оналар кўзғолон туфайли туғилган огирликни ҳам ўз елкаларида кўтаряптилар. Сабр-тоқат қиялптилар, «дод!» демаяптилар. Болам деб йиртқичга ем бўлган оҳу сингари, оналаримиз оёғига болалари кишан! Эркакларга ҳам кун йўқ. Солдатлар улардан ўқни аямас эди!

Лойхона ёнида биқиниб ётиб шулар тўғрисида ўйлаб кетибман. Кун ботиб қоронғи тушиш билан эркаклар ҳам, болаларини кўтариб, эргаштириб оналар ҳам тунаш учун ўйларига йўл олишади. Дайдиб юрган солдатлар ҳам даф бўлишади. Улар эски шаҳарда эмас, янги шаҳарда, казармада туришармиш. Солдатлар кечалари эски шаҳарда дайдиб юришдан қўрқишар экан, деган

гапни дадамдан эшитиб шердилланиб кетдим. Ҳа, милтиги бўлиб ҳам солдат қуролсиз қўзғолончилардан қўрқар экан-ку!

Қоронғи тушиб қолди. Уйга энди қандай қилиб етиб оламан, деган ваҳима юрагимни кемирарди. Онам мени йўқотиб тинч ўтирганмикин? Қўзғолондан бурун кўча-кўйда узоқроқ ўйнаб қолгудек бўлсам, ҳеч кимдан ҳайиқмасдан: «Назирқул!.. Назирқул ҳууу!..» деб чақираверарди. Ҳозир ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетган, кундуз у ёқда турсин, ҳатто кечалари пичирлашиб гаплашадилар...

Кетишим керак. Секин ўрнимдан туриб, оёқ босдим, тиканлар қадалиб таппа йиқилдим. Боядан бери оёғимдаги тиканларни обдон титкилаб, юзадагиларини тирногим билан суғуриб-суғуриб олиб ташлагандим. Гўшт орасига кириб кетган тиканлар оёқ боссам михдек қадалиб, панжамдаги яра ачишар, қони оқиб турарди. Қоронгилик қуюқлаша борган сари юрагимни ваҳима боса бошлади. Юрай десам оёққа туролмайман, нима қилиш керак? «Оёқсизлар ўрмалашиб юришади-ку», деган фикр бошимга келди. Тиззам билан ўрмалай бошладим. Чақир-чуқур қолган дағал ўт-ўлан томирлари тиззамнинг кўзига, иккала кафтимга қадалиб, ўрмалашга халақит берарди... Теварак-атроф жимжит, ит ҳам ҳурмайди, хўроз ҳам қичқирмайди. Фақат ҳар замон-ҳар замонда милтиқ овози эшитилади. Қоронғи кечада отилган ўқ осмонда қип-қизил олов бўлиб чўзилиб, кўздан ғойиб бўлади.

Эмаклаб, тиззам билан қанча йўл босишим мумкин?.. Фақат Лутфулло бованинг чарбоғидан эмаклаб ўтгунимча тиззамнинг кўзи, икки кафтим гўшт бўлиб қолди. Ариқ марзасига чиқиб йиғлаб ўтирдим. Оналаб қичқирай, қаттиқроқ йиғлай десам қўрқаман. Бахтимга дарахтлар орасида қизариб баркашдек ой кўринди. Юрагим

бир қадар тасалли топгандек бўлди. Девор орқасида шарпа эшитилди. Юрагим «шиғ» этиб кетди. Хас-хазонлар шитирлайди. Ким бўлса экан?.. «Кимсиз?» деб овоз чиқазай дейману, ботинолмайман.

— Назир... Назирқул... қаёқдасан, қўзим, болам...

Қулогимга ишонмасдим. Худди онамнинг, онажонимнинг овози. Беихтиёр:

— Онажон!— деб юбордим.

— Тошкентлик! Уғлинг топилди. Бу ёққа кел!

Бу дадамнинг овози эди.

— Дадажон!.. Онажон!..

Дадам олдинда, онам орқада аланг-жаланг мени қидириб келишарди:

— Қаёқдасан, болагинам?

— Мапа маң, онажон.

Мен ўрмалардим. Бу ҳолни кўрган онам қўрқиб кетди. Менинг учун онамнинг азоб чекишини истамасдим.— Қўрқманг онажон! Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ. Фақат оёғимга тикан кириб босолмай қолдим,— деб тасалли бердим. Онам оёғим тагини силаб кўрди. Оёғимдаги тиканлар унинг қўлига қадалиб оғритган бўлса ҳам «ғинг» демадим. Унг оёғимни кўрсатмасликка ҳаракат қилиб:

— Кета қолайлик!— дедим.

Дадам мени опичлаб олди.

ОҚ ЯЛОВ

Жазо отряди терроридан жонларини ҳовучлаб юрган, ҳаётлари хавф-хатар остида қолган исёнчилар учун «Оқ ялов» гўё дахлсизлик бағишлади. Казаклар шу кунгача дуч келган аёл-эркакни отиб, чавақлаб ўлдириш ҳуқуқига эга бўлсалар, «Оқ ялов» эълон қилиниши билан аҳвол ўзгарди. Ҳар бир одам хоҳ аёл, хоҳ эркак, узунлиги бир қарич чўпга оқ латта тақиб яловча ясаб олса бас. Казак, солдат дуч келиб қолгудек бўлса, оқ яловни кўрсатиб жонини сақлаб қолиши мумкин... Лекин бу расм жорий қилингандан кейин ҳам казакларнинг бебошлиги давом этаверди. «Оқ ялов» кетидан «Жон омон, мсл талон» деган гап чиқди. Солдатлар халқнинг мол-мулкини талаб, аёл зотига ит пашшадек ёпишиб оларди. Бу ваҳшийликдан юрак олдириб қўйган аёллар тўда-тўда бўлишиб қоронғи уйларда, пана-пастқам ер, ҳатто қабристонларда кун ўтказишарди...

Узун айвонга туташ бир хонали уйимизнинг бир эшиги боғ томонга, иккинчи эшиги айвондан очиларди. Боғ томондаги эшик доим ичидан занжир. Айвон эшиги олдида кампирлар ўтириб олишган. Қиз-жувонлар, ёш гўдаклар қоронғи уйнинг тўрида «миқ» этмай ўтиришарди.

Мен оқ яловчани кўтариб дам-бадам кўча эшиги билан қўшниларимиз боғини кузатиб турардим. Солдат-

лар қораси кўрингудек бўлса, дарҳол оналарга хабар қилардим. Кунларнинг бирида шундай кузатиш билан андармон бўлиб юрган чоғимда қўшнимиз томонда, деворимиз орқасида дукур эшитилди. Бу худди менинг сигиримнинг юришига ўхшарди. Одатда сигиримни подага ҳайдаб бораётганимда унинг туёғи шиқиллар эди. Сигиримни эса бундан бир неча кун бурун казаклар олиб кетганди. Шиқирлаган товушни эшитиб, казаклар сигиримни қўйиб юборган бўлса қўшнимизникига кирибди-да, деган хаёл билан ариқдан сакраб, эшикчадан қўшнимизникига ўтмайманми... Мен кутган сигир ўрнида бир эмас, уч солдатни кўрдим. Юрагим қинидан чиқаёзди. Орқамга тисарилган эдим, ариққа юмалаб тушдим. Шунда солдатлардан бири қўлимдан ушлаб ариқдан тортиб олди-да, қўрқма-қўрқма болакай, деб бошимни силади. Солдатлар орасида ҳам одамсиёқ раҳмдилли бор экан-ку, деб хаёл суриб турганимда «Қоратой» деган қопағон итим қаёқдан-дур пайдо бўлиб, ҳура бошлади. Иккинчи солдат милтиғини «шақир-шуқур» қилиб итга тўғрилаганда, менинг бошимни силаган солдат: «Отма! Отма!» деб бўлса керак, бақирди. Лекин солдат отиб қўйди. Итим олдинги икки оёғини баланд кўтариб чаппа бўлиб йиқилди. Типирчилаб, бир оз гингшиди-да, жимиб қолди. Итни отган солдат йнгирма ёшнинг нари-берисидаги ўспирин йнгит эди. Солдатлар ўзаро вужурлашиб ит қотилини койишаётганини, рус тилидан бирон калима билмасам ҳам тушуниб турардим. Бўридек олғир, қопағон зўр кучугим кўз-очиб юмгунча дунёдан ўтди. Мен бўлсам қўрққанимдан ҳайкал бўлиб қолгандим. Солдат менга томон юрди. Милтиғини ҳасса қилиб, қўндоғини ҳар гал ерга қўйиб қадам ташлаганда сигиримнинг туёғидек шиқирлар эди. Солдат яна бошимни силаб:

— Балакай, қўрқма. Но ит жалко,— деб мени юпатган бўлди. Бу эркалашдан бир оз ўзимга келдим.

Еш солдат айвон томон йўл олди. Мен оналарга хабар етказа олмаганимдан қаттиқ ташвишда эдим. Бизнинг тилимизга тушунадиган солдатга ялина бошладим:

— Амакижон! Унга айтинг, оналарни қўрқитмасин. Жон амаки, айтинг, у ёққа бормасин.

Солдат мени қўлимдан ушлаб айвон томон юрар экан:

— Балакай, қўрқма, тегмайди,— дер эди.

Биз айвонга кириб борганимизда, итимни отиб ўлдирган солдат эшик олдида ўтирган кампирларни босиб ўтиб, уй ичига киришга интиларди. Остона тагида ёстаниб олган кампирлар қўлларида оқ ялов тутиб, титраб-қақшаб солдат оёғига юз-кўзларини суртиб, оқ сочларини кўрсатиб:

— Тўражон, баранчук қўрқади... Ичкарида ҳеч ким йўқ...— дейишарди.

Кекса ва мўғтабар оналарнинг оқ-зорлари ҳар қандай тош юракни ҳам эритарди. Ҳар иккала солдат ўспирин шерикларига нималарнидир уқдирди. Ўспирин заҳарханда қилиб:—О... мама, мама,— деди-да, секин шошилмасдан милтиғини судраб орқасига қайтди. Шу вақт дарвоза томонда Тожи пари кўринди. Унинг бир қўлида оқ ялов, бир қўлида узун ҳасса, елкасида хуржун... Тожи парини кўрдиму ваҳима босди мени. Қазаклар эрини отиб ўлдиргандан бери, айниқса Тожи парининг авзойи бежо. Икки гапни бирида: «Эримнинг хунини олмасам, Тожи тентак эмас эканман!» деб қўярди. Аёллар унга тасалли беришиб:

— Қўй, Тожи, кофир бўлма. Кек сақлашдан фойда йўқ. У эмас-бу эмас, пешанага битгани бўлди. Чолингни пешанасига: «Сенинг ажалинг Некалай золим аскари қўлида», деб худойим битиб қўйган бўлса, у кимнинг умри билан юрсин. Золим билан ўчакишгандан кўра инсофини тила!

— Тўғри-да,— дер эди онам,— шундай Жиззахни сўраб қелган кал ҳокими (жиззахликлар уезд бошлиғи Руқияни «кал ҳоким» деб юритардилар) ўлдириб муродлари ҳосил бўлмади-ку! Энди сан ҳам Тожи опа, тақдирга тағ бергин-да, аскарга тега кўрма!— деса, Тожи пари ўт олиб кетарди:

— Танаси бошқа дард билмас. Сенларга нима, кўр, шол бўлса ҳам эр эди. Менга ҳамдам, ҳамдард эди, шўрлик чол! Алами ҳеч-ҳеч юрагимдан чиқмаяпти! Аскар ўлгурни кўрсам ражиб ўлдиргим келади!— деб йнғларди...

— Мени эрим хотишларингнинг қўйнига киргаимиди! Тили-жағи тегмаган, қўл-оёқсиз шол чолни нима учун отиб ўлдирдиларинг, золим! Бир тулки пўстин бир одамдан азиз бўлдими, сен очкўзларга!— деб дод солди. Бемора парининг кўзидан маржон-маржон ёш оқарди. Туппа-тузук гапириб турган Тожи пари бирдан жини тутиб кўзлари чақчайиб, оғзи кўпириб, «ҳув! ҳув!» деб гир-гир айлана бошлади...

Ёш солдат ҳиринг-ҳиринг кулар, бошқалари бир-бирига қараб елкасини қисарди.

Тожи пари бирпасда қора терга тушди. У ҳансираб-ҳансираб елкасидаги хуржун, қўлидаги ҳассасини ерга қўйди. Шошилмасдан енгларини шимарди. У човут солишга ҳозирланган йўлбарсдек ярим букилиб оҳиста, лекин шахдам-шахдам қадам ташлаб солдатлар томон юрди. Ёш солдат елкасидаги милтиғини қўлига олиб, тескари суқилган найзани ўнглаб милтиғига тикди-да, ўзини бир-икки қадам орқага ташлади. Шунда мен беихтиёр:

— Тожи хола! Қайтнинг! Орқангизга қайтинг! Ҳозир итимдек сизни ҳам отиб ўлдиради,— дедим.

Тожи пари бўлса:

— Отолмайсан! Қани, отиб кўр-чи! Буни ким расм қилди?— деб қўлидаги оқ байроқчани силкитди.— Била-

ман, буни расм қилган ўша жувон ўлғир оқпошшонгни ўзи! Ман уни ёмон кўраман. Жон омон, мол талон эмиш! Ҳа, мени молим йўқ-ку, талаб олсанг! Отолмайсан! Отиб кўр-чи, золим!— пари кўкрагини очиб солдатга рўпара бўлди.— Айтасан, чолимни қайси биринг отгансан, ҳозир айтасан, бўлмаса, ҳа...— деди орқасига қараб, у югуриб бориб ҳассасини олди-да, ҳавода силкитди.

Иккала солдат ёш ҳамроҳига «милтигингни ол!» дегандек ишора қилди шекилли, у нохушлик билан секин милтигини елкасига осди.

— Опай, опай!— деди меннинг бошимни силаган солдат,— кел мунда, мунда кел!.. Утир-ўтир, гапир... Эринг ким?.. Кел мунда...

Тожи пари ҳассасига суяниб ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади. Солдатнинг раҳми келди. Аёлнинг бошини силаб юпата бошлади.

Тожи пари хуржунини елкасига олиб, аёллар бекиниб ўтирган уй томон юрди. Солдатлар унинг орқасидан эргашиди.

Тожи пари елкасидаги хуржунни яна ерга қўйди-да, ундан бурда-бурда қоқ нон олиб кампирларга берди. Хуржунни кўтариб ичкари хонага кириб кетди.

Солдат ерга ўтирди, тиззасига милтигини қўйиб, ҳамроҳларини ҳам ўтиришга таклиф қилди. Иккала солдат қийналиб-қийналиб ерга ўтирди. Ҳамма ҳайрон. Қўзғолон пайтида, умуман бизнинг ҳаётимизда бегона эркак билан аёллар бир ерда, юзма-юз бўлиб ўтириши ғайри табиий ҳодиса эди. Шунга қарамасдан онамнинг бир ишига тасанно ўқийман. Онам ҳеч тортинмасдан солдатнинг олдига эски қуроқ дастурхон ёзди, Тожи пари олиб келган қоқ нон ва ўрик қоқи аралаш майиз билан уларни зиёфат қилди. Меннинг бошимни силаган солдат «Бисмилло раҳим» деб қўлини дастурхонга чўзаётганида аёллар: «Вой мусулмонга ўхшайди», деб юборишди. Қизиги шуи-

даки, ўт билан сув, қўзғолончилар билан жазоловчилар «эт-тирноқ» бўлишиб қолди. Агар ўрис солдати чаларим бўлса ҳам ўзбек тилини билмаганда Азроил ролини ўйнаган бу солдатлар билан мазлума мусулмон аёллари шушчалик тез иноқлашиб қолмаган бўлар эди. Яхши гап билан илон ишидан чиқиши, тил орқали инсон инсон дилига кира олишини ўша фожиали дақиқаларда жуда аниқ ҳис қилгандим. Солдат дастурхонга аёлларни чорлади ва ичкариги хонада ўтирган қиз-жувонларни айвонга чақиришларини сўради. Лекин аёллар ташқари чиқишга журъат қилолмадилар. Солдат икки гапнинг бирида:

— Қўрқма. Меники мусулмонни яхши кўради. Казак жуда ёмон.. Биз ўрис, яхши ўрис. Ўрис одам, мусулмон одам — бари бир одам. Ўрис мамашка, мусулмон мамашка бари бир.. Жанжал-муклаш йўқ. Жанжал ёмон.

— Мамашкалар жанжал йўқ,— деди онам жасорат билан, аёллар жанжални хоҳламайдилар, деган маънода. Сўнг самимият билан сўради:

— Сеники маржанка бор?

— Бирта маржа бор,— деди кўрсаткич бармогини кўрсатиб солдат. Ўрис закон бирта маржа. Мусулмон закон бир-икки, уч... кўп маржа,— деди бармоқларини буюкиб солдат.— Мусулмон закон яхши йўқ. Шу пайт елкасида бўш хуржун, қўлида сопол кўза, ҳасса ва байроқча кўтариб ичкари хонадан Тожи пари чиқиб қолди. Солдат Тожи парини дастурхонга таклиф қилди. Бироқ у ҳассасига суяниб, солдатлар қаршисида хўмрайиб тик туриб олди. Солдат уни гапга солиш учун ҳаракат қилар. Тожи пари бўлса ғазабноқ, солдатни еб қўйгудек хўмраярди. Унинг важоҳатидан аёллар безовта бўлиб:

— Тожи, бу нима туриш! Булар сен ўйлаганлардан эмас, ўтир, меҳмон қил!— дедилар.

— Гўрга тиқиб келай меҳмонингни! Эримни ўлдиргани меҳмон қилармишман!.. Ҳо... Эрим ёнига борсин улар!

— Алжирама, гапга тушунади,— деди огоҳлантирган бўлиб онам.

— Тил-жағи тегмаган, қўл-оёғи шол, иккала кўзи ногирон чолимни ўлдирди булар! Йўқ! Мен худонинг ожиз баъдаси учун хун оламан!— деди ҳассасини «тақ-тақ» ерга уриб. Унинг кўзлари қинидан чиққудек, авзойи бежо эди.

Иккала солдат ўрнидан турди, парвойи фалак ўтирган йўлдошларига зарда қилиб нималарнидир деди. Учинчи солдат уларни сабрга чақириб, билишимча, «огир бўлинглар, огир бўлинглар» деяётгандек эди.

— Тожини уйга киритинглар!

— Бирон касофат рўй беради.

— Роҳат опа, нега томоша қилиб ўтирибсизлар? Тортмайсизларми ичкарига у жинни ўлгурни!— дея чирқирай бошлади аёллар. Тожи пари онамнинг гапига қулоқ соларди. Шунинг учун ҳам онам жинни қўзиб турганини писанд қилмай, унинг ҳовурини босиб, солдатлар олдидан олиб чиқиб кетишга ҳаракат қилди.

— Гўдаклар сув деб чирқиллашяпти. Юр, кўзангини мен кўтара қолай... Қаердан сув олиб келардинг, заргар эшоннинг қудуғиданми? Юра қол,— деб хонага эмас, бор томонга тортди. Тожи пари бир силкиниб онамнинг қўлидан ўзини қутқазди-да, ҳўнграб йиғлаганча кўчага қараб чопди. Еш солдат унинг бу ҳаракатидан чўчибми, ток сўриси тагига бориб қаққайиб туриб олди. Менинг бошимни силаган солдат Тожи парига қизиқиб қолди. «У ким, эри ким, қачон отилди, нега отди»,— деган саволларни ёғдирди. Аёллар ўртасидаги энг кекса оқ соч Ҳурмат кампир: «Тожи пари, Қодир бобо қиссаси жуда дароз, уни бир кеча-кундуз ҳикоя қилса ҳам тугамайди»,— деган эди, солдат кампирга ёпишиб олди, Тожи пари ва солдат отиб ўлдирган эри қиссасини айтиб беришни сўради.

Ҳазо отряди исковучларидан юраклари безиллаб:

«Худое худовандо, қозоқ ўрис ва саллотнинг юзини тескари қил!» деб ўтирган аёллар, бундай дилкаш, беозор ўрисга дуч келишларидан ўзлари ҳам ҳайратда қолган эдилар. Емон куннинг бир соати ҳам тинч ўтганига шукур қилиб, хушмуомала солдатни мумкин қадар тутиб туришга майллари бор эди. Шунинг учун бўлса керак: «Ҳурмат опа! Бир ҳисобда ўтиргани маъқул, яхши ўрис экан. Емонлари келиб қолса жонимизга ора киради», дейишди аёллар, Ҳурмат кампир Тожи пари қиссасини жуда дўндириб ҳикоя қилди. Гарчи у саргузаштнинг ярми рост, ярми ёлгон бўлса-да, ўз замонаси учун типик бўлган ўша ҳикоя шундан иборат.

...Тожи пари... Эл уни Тожи тентак, Тожи лашкар ҳам деб атарди. Уят-айб нима, тубдан билмасди. Истаса эркакчасига болохонадор қилиб сўкинар, хотинчасига «дўндириб» қарғар, тентак бўлиб тентак эмас, соғ бўлиб соғ... Бсвақт учраб қолгудек бўлса киши важоҳатидан сескандарди. Агар бир қулоғида туя тўғасидек исирга, пахмоқ сочи бўлмаса, иккиланмасдан уни эркак дейиш мумкин.

Бўйи бениҳоят дароз. Қадди-қомати бесўнақай. Қалласи гўё ошқовоқнинг думалоқ томони-ю, юзи, ияги — ингичка томони. Яъни боши беҳад катта, юзи чўзиқ, ияги ингичка. Бурни бўлса юзига нисбатан катта. Одатдаги бурунларга сира ўхшамайди. Гўё юзининг ўртасига муштумдек жигар чаплаб қўйган. Қоши одам қошига ўхшамас, гўё атайлаб пўстакдан икки парча йиртиб олиб ёпиштирган, қошининг ўсиқ жунлари бадқовоқлари устида осилиб, селкиллаб турарди. Бетининг ўнг томонида кулдиргичи ўрнида ҳар бири Аштархон гилосидек икки қўш хол осилиб туради. Ияги ингичка бўлишига қарамасдан, оғзи бесўнақай катта, курак тишлари қалин лабларидан ирғиб чиққан...

Ёғочга либос ярашса ярашадик, Тожи парига ярашмайди.

Кийим-кечаги доим иркит, қуроқлардан тикилган. Жандасимон ола-була. Қуроқ бўлса ҳам йигитлар сингари кўкраги очиқ кўйлақ киярди. Лозими қисқа, болдир доим очиқ. Уйда ҳам, кўчада ҳам яланг оёқ юрарди. Оёқ ҳам ҳамин қадар, бўйи, эни баб-баравар, одамнинг оёғидан кўра, туянинг пайпишига ўхшаброқ кетарди.

Тожи пари иссиқ-совуқнинг фарқига бормасди. Саратон кунларида ер чўяндек қизиб, кўча тупроғи ҳаммомнинг қўрига айланган пайтларда, ҳатто кўчанинг у юзидан-бу юзига яланг оёқ ўтиш сира мумкин бўлмай қолган кунларда ҳам Тожи пари яланг оёқ кўча кезиб юраверарди. Унинг товони, оёқ панжаси атрофлари тарам-тарам ёрилган, тирноқ ва бармоқлари қинғир-қийшиқ, хуллас оёғининг юзи, панжаси тимсоҳ териси сингари бадбуруш.

Тожи пари паранжи ёпинмас, юзига чачвон тутмасди. Эркак зотидан қочмас, амалдорлардан оз бўлса-да ҳайиқмасди.

Бу аёлни Тожи шабгир ҳам дейишардилар. Унинг қоронғи зим-зиё кечаларда, бутун қишлоқ уйқу оғушида ором олаётган пайтларда кўчаларда дайдиб юрадиган одати бор эди. Хотин-халажлар Тожи парининг бу юриш-туришини кўриб, ўзларича жин-парилари билан мазоратларда «чилтон базминни қурармиш» деб бичиб-тўқишарди.

Кунлардан бир кун Тожи пари кечаси эшоннинг чакалакзоридан ўта туриб, у ерда йиқилиб ётган ҳушсиз бир эркакка дуч келибди. У қўшни маҳаллалик таниш бир йигит экан. Пари кўрса йигитнинг бирон ерида жароҳат йўқ, ҳушига келтириш учун қилинган ҳаракат фойда бермагач, йигитни даст кўтариб елкасига олибди-да, уйига келтириб:

— Ол бу дардисарингни! Яхшики, бахтига мен дуч

келиб қолдим, бўлмаса эшоннинг чакалагиди базм қуриб ётган девларга ем бўларди!— дебди.

Шу воқеадан сўнг хотин-халажлар шундай гап тарқатганлар:

Эмиш, Тожи пари шу йигитга хуштор бўлган. Кўп уринса ҳам йигитни ўз раъйига сололмагач, ундан ўч олиш пайига тушган. Ниҳоят кунлардан бир кун уни қизлар базмига таклиф қилиб: «Кел, сенга бир опалик қилай, эркак нафаси доримаган қизлар базмига олиб бориб димоғингни чоғ қилай», деб йигитнинг юрагига ўт ёқиб қўйган. Киши ақли бовар қилмас жамшид базми тенглашолмайдиган қизлар йиғилишига олиб борган. Қип-қизил гилам, бахмал-духоба кўрпачалар тўшалган пақшинкор меҳмонхона лиқ тўла, бири биридан гўзал, сулув қизлар ноз-карашма қилиб сузилишиб ўтиришганмиш...

— Опанг айлансин, парилар сени ўз базмларига лоийқ кўрибди, энди йигитликни бой берма. Қизлар сенга ялинмагунча, сен қизларга асло ялина кўрма. Айтганимни қилмасанг, пушаймонинг ўзинг билан!— деганмиш йигитга Тожи пари.

Ҳанг-манг бўлиб қолган йигит ер тагидан қизларга разм солармиш. Бири биридан чиройли ҳурилиқолар... Бодомқовоқ, пистадаҳан, мўрчамиён, сутга чайиб олгандек оқ бадан, оқ бадан эмас, гул бадан, қоши қора, жон офати оҳу кўзлар... Ана латофату, мана малоҳат! Бу соҳибжамолларнинг ҳар бири бир мамлакат хирожидан қиммат, наволари бўлса жонга роҳатмиш...

— Пари опаси айлансин, бўз бола жондан. Билиб қўйсанг ёмон бўлмас, қиз бола деган шўх бўлади, йигит ёқиб қолса кўнгли тез оқар сой бўлади, гирдобига ўраб олса ҳолинг вой! Комдил ҳосил қилишга муштоқ қизлар жонон пиёларларда шароб тутиб бошингни айлантиришди. Шунда худо бериб қолди менга деб яна майга қўл чў-

за кўрма. Нафсини тийган киши султон бўлур! Панднасихатларимни қулоғингга олмагудек бўлсанг, пушаймонинг ўзинг билан!— деб яна қайта такрор уқдирганмиш Тожи пари.

Базм айни авжига минган. Созанда-навозандалар фигони фалакка уриб, товус қомат қизлар рақсга тушармишлар. Ноз-истиғно билан қош қоқишиб, кўз сузишиб, жазманига жилва қилиб юрагига ўт ёқишармиш. Чироққа андармон парвоналар сингари қизлар йигит атрофида гирдикапалак бўлишиб, қош ўйнатиб, кўкрак силкишиб, юз ноз-карашма билан сеҳрни ишга солиб жонон пиёлада йигитга май тутишиб қолганда, бўз боланинг ақли учиб, ихтиёри қўлдан қочиб, майл қилиб қўл чўзибди-ю, бирдан сесканиб: «Ҳой йигит! Нафсингни тий!.. Эшитмагансанми, бундай базмни одам эмас, жин-ажиналар тузадилар! Улар довьорак йигитларга ўч бўлишармишлар», дебди ўзига ва одамлардан эшитган гаплар эсига тушиб: «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. Ё ошпичоқ, қалампир!»— деб юборган экан, нақшкор меҳмонхона ўрнида қабристон хонақоси-ю, сўлим қизлар ўрнида қабрлар, қабр устида баҳайбат қўчқор шохлари, хомага уланган туғда қозон куядек қора отнинг думи осилиб турганмиш...

Ўз жойи хобида ҳушсиз ётган йигит нима бўлади-ю, ҳушига келади, кўзиши очиб атрофига назар солади... Ўз уйи... Айвон, тандир, якка тут... Ҳаммаси ўзига таниш. Йигит эсини йиғиб ўйлай бошлайди, ўз кўрган-кечирганлари ўнгими, тушими, аниқлай олмай мияси ғовлаб, юраги ўйнаб, ўрнидан турмоқчи бўлади, на қўли ва на оёғини қимирлата олади.

Ана шу эмиш, бора-бора сон-саноқсиз миш-мишларга қўшилиб, бир гапга икки гап, бир ёлгонга беш ёлгон қўшила бораверади. Бу ёлгонлар моҳир миш-мишчилар орқали ростга айланиб кетарди.

Шундай қилиб, йигитни жинлар «базмига» олиб борган ҳам, норғул йигитни қўл-оёқсиз қилиб, уйга олиб келиб ташлаган ҳам Тожи парининг ўзи, деган гаплар тарқалади. Ёлгон чинга айланиб, хурофот ботқоғига ботиб келган аёллар бу олди-қочдига ишонадилар. Тожи паряга ихлосманд бўлиб қоладилар. Оқибатда Тожи пари «муродига етади». Қўл-оёқсиз шол, икки кўзи ногирон йигитнинг хотини бўлиб олади. Йигит қариб соч-соқоли қордек оқарди, лекин Тожи пари ҳамон девдек елиб-югуриб юрибди. Муҳаббат ҳусн танимас. Бунинг устига ёшда берган кўнгил эмасми, Қодир бобонинг фожиали ўлими Тожи пари юрагини ўртаб, доғига бардош беролмади. Унинг бирдан-бир овунчоғи мазлума ҳамжинслари ва ёш гўдакларни боқиш, тўйдириш бўлиб қолди. Қўзғолон авжига чиққан пайтларда ҳовлима-ҳовли кезиб, қалдирғоч боласини қандай тўйдирса, бу бахтсиз аёл қўшни аёл ва уларнинг болаларини қўлидан келганча боқиб, тўйдириб юарди.

Икки бахтсиз қиссасини эшитгач, менинг бошимни силаган солдат бошини чайқаб ўрнидан турди. Итимни отиб ўлдирган солдат аёлларга дахл қилмади, ҳатто Тожи парининг дағдағасини кўтариб «ғинг» демади. Оқпошонинг жазоловчи солдатлари орасида бундай меҳршафқатли ўрис борлигидан ҳайрон бўлган аёллар муноқаша қилиб турганларида, «Оби худойи!.. Оби худойи!» деб яна Тожи пари пайдо бўлди. У:

— Ё парийлар! Инс-жинслар мадад беринглар!— деб гир-гир айланди, кўза тўла сувни онамга бериб, елкасида хуржун, қўлида ҳасса ва яловчаси билан бир зумда яна кўздан ғойиб бўлди.

ҲАЙДА! ҲАЙДА!

Минг тўққиз юз ўн олтинчи йил. Июль ойининг охири кунлари. Қоронғи кеча. Ойсиз осмонда юлдузлар чарақлаб турарди. Қўзғолончилар кундузлари солдатлар таъқибидан ўзларини пана-пастқам ерларга олар, кеч киргач қўрқа-писа мўралашиб ўз кулбаи вайроналарига қайтар эдилар.

Ҳар вақтдагидек ўша кечаси ҳам қўшниларибиз бизнинг токимиз сўриси тагига ўтиришиб, гангир-гунгур гаплашиб кечани бедор ўтказмоқда эди. Шунча кўргиликлар камлик қилгандек исёнчилар бири биридан хунук миш-мишлар тарқатди... Эмиш тонг отиш олдида жазо отряди Жиззах эски шаҳрини тўлга тутармиш.. Ажали етиб, куни битганлар тўп ўқига учиб, умри боқийлар майиб-маслиқ бўлиб қолармиш... Қўзғолон бостирилгандан бери кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жазо ва ҳақоратларни ўз бошларидан кечирган «гуноҳсиз гуноҳкорлар» бу гал ногаҳоний ажал комидан қандай қилиб қутулиб қолиш тўғрисида бош қотиришар. Йўлдошлари хавфхатар бўлиб қолган нажотсиз халқ боши берк кўчада гаранг эди.

— Қирқ йил қирғин бўлса-да, ажали етган ўлади,— дер эди мудраб ўтирганларга далда бериб дадам.

Онам дадамнинг гапини қувватлаб:— Ҳа, нима бўл-

ганда ҳам қисматдагидан ортиқ бўлмайди, тонг отишига оз қолди, бир чимдим мизғишиб олсак бўларди, ухланглар!— деди.

Кўп ўтмай кимдир хуррак отди. Ўша кунларда негандир мен уйқусиз бўлиб қолгандим. Кўрган-кечирган даҳшатларим кўз олдимда қайта кўришиб, уйқу бермасди. Оёғим яраси газак олиб оғриғи миямга чиққан... Лекин онамнинг «ухланглар!» деган хитобидан кейин уйқуга кетганимни ўзим ҳам сезмай қолибман. Аллақандай телба-тескари тушлар кўриб ётган эканман, дадамнинг: «Тонг бўзариб қолди, туринглар!»— деган товушини эшитиб чўчиб уйғондим. Ҳадеганда ўрнимдан туролмадим. Кўзим осмонда... Оқшом фалак гумбазида чарақлаб турган юлдузлар қаёққадир ғойиб бўлишган, балки улар ҳам бизга ўхшаб чироқларини ўчириб, тун оғушида уйқуга бош қўйгандир... Ҳа, ана ҳали уйқуга бош қўймаган якка-ярим бедор юлдузчалар бор экан. Улар аранг кўзга чалиниб, нурсизланиб ғойиб бўлишарди.

Каттадан-кичикнинг юрагига ваҳима уя қўйиб олган. Тонг отиши билан шаҳар-қишлоқ тўпга тутилишини кутиб, қандай қилсалар тўп ўқидан жон сақлаб қолиш тўғрисида бош қотиришарди. Дадамнинг гапига қараганда, жон сақлаб қолиш учун энг мувофиқ ер қудуқ ёки ҳовуз эмиш. Кўпчиликка бу фикр маъқул тушди.

Аёллар болаларини кўтариб эргаштириб ҳовуз гомон йўл олишди, эркаклар бўлса солдатлар кўзидан ва тўп ўқидан сақлайдиган бирон пана ерга яшириниб, аёллар аҳволидан хабардор бўлиб туришга ваъда бериб, ғойиб бўлишди. Биз тўп отилишини кутиб ҳовуз ичида биқниб ётибмиз. Жимжитлик. Ҳали кун кўзи кўрингунча йўқ.

Тожи парининг шанғиллаган овози эшитилди:

— Ҳой худонинг бандалари! Қайси гўрга гумдон

бўлдиларинг? Ев босиб келяпти, овозларингни чиқарсаларинг-чи!

Бағриларини ерга бериб ётган аёллар қўрқа-писа:
— Бу ёқда, ҳовуз ичидамиз!— дейишди.

Тожи пари ҳовуз лабида пайдо бўлди. У ҳовлиқиб:

— Улдиларинг, жонинг бўлса қочиб қол! Мўр-малахдек саллот одамларни тутиб, пода қилиб ҳайдаб келяпти.— деди-да, кўздан ғойиб бўлди.

Ҳовуз ичида биқиниб ётганлар нима воқеа юз берганига тушунмасдан бир оз гангиб, сўнг биров ётган ўрнидан туриб чўнқайди, бировлар дув кўтарилиб оёққа туришди. Аллақайёқдан олағовур овозлар эшитилар. Мен ҳовуз лабига югуриб чиқиб боғ томонга қарадим. Нимани кўрай? Майдон тўла оломон. Улар йиқилиб-сурилиб биз томон келишарди. Оломоннинг олдида, ён томонда милтиқ тутган солдатлар:

— Жур! Но-но!— дейишиб бақирешарди. Улар алланималар деб бақириб, аёл, эркак, болаларни ҳайдаб келарди.

Ҳовуз ичидагилар чиқиб улгирмасданоқ солдатлар бостириб келиб қолишди. Хотинлар дод солди, болалар қий-чув кўтаришди. Икки солдат ҳовуз лабига келиб, милтигини бизга тўғрилади-да:

— Жур!. Айда!— деб тепина бошлади.

Аёллар болаларини кўтариб, етаклашиб йиқила-сурини, ҳовуздан ташқарига чиқишди. Солдатлар бизни ҳам оломонга қўшиб кўчага ҳайдади. Биз нима воқеа рўй бергани, қайёққа ҳайдаб боришаётганини англамасдик. Солдатлар шовқин-сурон кўтариб, орқада қолган кексаларни уриб, туртиб ҳайдарди. Бизнинг боғимиз билан катта кўча оралиги уч юз метр келар-келмас масофа. Кўпи билан беш минут ичида бизни катта кўчага ҳайдаб чиқишди. Кўчани кўриб бўлмасди. Чанг-тупроқ ер-кўкни тутган. Оломон тўзон ичидан аранг кўринарди. Ка-

заклар қилч ўйнатиб гоҳо олға, гоҳо орқага от чопишиб оломонни ҳайдамоқда. Ирмоқлар қўшилиб дарё ҳосил қилгани сингари, маҳалла-маҳаллалардан ҳайдалиб чиқиладиган одамлар йўл-йўлакай қўшилиб, денгиздек тўлқинланиб, дарё каби чайқалиб, кенг кўчанинг қир-роқларидан ошиб-тошиб оқиб борарди. Мен бўлсам бу оқимда суратим одам, ҳушсиз-ҳиссиз кетардим. Оломон бирданига тўхтади. Гангиб қолиб тезда ўзимга келолмадим. Атрофга назар ташлаб қаерда эканлигимизни пайқаб ололмай ҳайрон эдим.

Кенг майдон... Теварагимда нотаниш, сон-саноқсиз одамлар... Эркак, аёл, мункайиб қолган чол-кампирлар, ўспирин йигит ва ёш гўдаклар. Ҳамманинг қути ўчган. Афт-башараси тер-тупроқ, лойга беланган, фақат жавдираган кўзлари-ю, оқариб тишлари кўринади...

Кўзим пишиқ ғишдан ишланган баланд устунларга тушди. Ҳамон қаерга ҳайдаб келтирганларини билолмай бошим қотган. Кўзим Нуриддин ҳожининг мал-расасига тушди. Унг қанотидаги минораси турибди-ю, чап қанотидаги миноранинг қуббаси йўқ. Ҳайрон бўлдим. Ахир, бир вақтлар мен ўртоқларим билан шу минора тепасида туриб шаҳарни томоша қилардим-ку. Биз болалар шу минора тепасига чиқиб олиб чуғурчиқдек вижирлашиб, от бозор, қўй бозор, мол бозорлари, маҳалла ва боғ-роғларини кўздан кечириб, ҳордиқ чиқарардик.

Вокзал, янги шаҳар билан эски шаҳарни боғлайдиган кенг, катта йўлда гижинглаган отлар қўшилган извошларнинг кети узилмасди. Худди шу йўлда каппондан галла юклаган сон-саноқсиз аравалар турна қатор бўлиб станцияга йўл олишар, отлиқ, эшаклик, пиёдаларнинг чумолидек тинимсиз ҳаракати минора устидан туриб кузатганимизда бизга ажиб завқ бағишларди. Ажаб! Бутун бозор жойидаги юзлаб дўкон, ўнлаб раста, тимлар, қўр-

гон ичидаги неча юзлаб ҳовлилар, каппон бостирмалари куйиб кул тепа бўлибди-ю, мадраса билан оқ уйга¹ ўт кетмабди!.. Биз тўпланган ер каппон саҳни экан. Каппон деганим беш гектар кенгликдаги бир майдон. Майдоннинг шимол ва жануб томонидаги икки қанотида бўйи беш юз, эни эллик, баландлиги йигирма беш метрлар чамаси келадиган баҳайбат катта бостирмалар бор. Майдоннинг ғарб томонида мадраса ва оқ том, шарқ томонида эса, қатор раста, дўкон, чойхоналар бор. Каппоннинг шарқ-жануб томонида мингбоши маҳкамаси, зингир тикув машинаси фирмаси жойлашган икки қаватли бино алоҳида ажралиб турарди.

Каппон ва каппон саҳни ёз-қиш — тўрт фаслда ҳам одамлар билан гавжум, савдо-сотик тўхтаб қолган бирон кун ҳам бўлмасди. Қўзғолончилар ҳайдаб келтирилган шу каппоннинг бундан бир ойлар илгариги манзараси ҳеч кўз олдимдан кетмасди. Қоп-қанорлар тўла буғдой-арпа, гурунч, мош-ловия, зигир-кунжут, нўхат, жўхоридан тортиб унгача; ёнгоқ майиз, ўрик қоқи, олма қоқи, шафтоли қоқи, қовун қоқи, тут майиз, тут талқонидан тортиб, данак мағиз, бодом, пистагача шу каппонда муҳайё. Энди бўлса мадраса, оқ том ва каппон бостирмасининг баҳайбат ғишти устунларидан ўзга ҳеч нарса қолмабди. Саратон иссиғида қуюқ жизгин ҳидидан димоғ чатнаб, нафас бўғилиб киши кўнгли беҳузур бўларди...

Каппон саҳни исёнкор оломон билан тўлиб тошган. Мана мен онам ёнида ўтирибман. Ҳамшаҳарларим бошларидан кечирган фожнали бу дамларни тўла-тўқис қогозга тушириш беҳад оғир... Беш гектардан кенг майдонда ёш-қари тарашадек қалашиб ётибди. Теварак-ат-

¹ Оқ уй, оқ том — ерликлар учун очилган рус мактаби биноси.

роф қуролли солдатлар билан ҳалқа қилиб ўраб олинган. Зарварак погонли бошлиқлар тўдалашиб нима ҳақдадир сўзлашардилар... Ғазабнок солдатларнинг юзларидан ғазаб ёғилар, боқишлари кўзни тешгудек... Онам ўғилчасини бағрига босиб хомуш ўтирарди. Гўё у ҳеч нарса кўрмайди, атрофида бўлаётган воқеалардан хабарсиз... Мен бўлсам онамнинг тескариси. Саҳнада кўрсатилаётган «томоша» ни қолдирмасдан кўргим келади. Каппон саҳнида, офтоб тифасида кул-тупроққа қоришиб ётган минг-минглаб ҳамшаҳарларим ҳам менга ўхшаб ўз тақдирлари тўғрисида ҳеч нарса билмасди. Одамлар ўзи билан ўзи овора. Эс-ҳушини йўқотиб жинни бўлиб қолган аёл-эркаклар у ер-бу ерда кўришиб қоларди.

Солдатлар бирон бола ёки каттанинг ўрнидан туришга йўл қўймасди. Бирон киши ўрнидан турар экан, дарҳол унга милтиқ тўғриллар, ўтиришга ундарди. Ҳамма — ҳамма ерга қапишиб олган. Шундай кенг майдонда тангадек очиқ ер йўқ.

Вақт пешинга яқинлашиб қолди. Осмон гумбазининг қоқ белига минган қуёш одамлар устига аёвсиз алапга пурқарди. Сувсизликдан чанқаб, ҳолдан толган бечоралар ўзларини қўйгани жой тополмасди. Соатлар ўта борган сари заҳар танг қилиш табиий ҳодиса. Айниқса ҳоли танг бўлган қарияларнинг кўзлари аланг-жалапг. Улар ночорликдан ўз иродаларига қарши бориб бўлса ҳам солдатларга ялиниб-ёлворишарди...

— Заҳар танг қилган кишига ўтирган ўрнига ҳожат қилишга рухсат!— деб эълои қилди бир ноинсоф бошлиқ. Одамларнинг фиғони фалакка кўтарилди. Кўзларида ўт чақнади. Ғазабнок хитоблар эшитила бошлади:

— Ноинсоф! Худо беҳабарлар!

— Инсон эдик. Ҳайвонга айландик булар қўлида!

— Ялинманглар бу итларга!

— Лаънат буларга!

— Оқпошшоси билан қўшмозор бўлмасмикин булар!

Солдатлар қўйга дориган қашқир сингари оломонга ташланди. Оналар бағридаги ёш гўдакларни юлиб олиб, каппон саҳнидаги ҳожатхона ёнига тошдек улоқтира бошладилар. Оналар дод-фарёд кўтаришиб болаларига югуришар, бола она билан солдат қўлида улоқ... Солдатлар давра олиб турар, оналар бағридан юлиб олинган гўдаклар шу давра ичига улоқтириларди. Гўдаклар қуш боласидек чирқиллашар, бигиллаб, кўкариб қотиб-қотиб йиғлар, оналар зори, оломон ҳайқиригидан ер-кўжларзага келарди. Бир-бирига қалашиб, қуртдек ғимирлаб, жажжи қўл-оёқчаларини қимирлатиб чирқираётган гўдаклар... қуролли солдатлар она-оталарини даврага сира яқинлаштирмасди. Каппон саҳнида гўё қиёмат қойим юз берди.

Одамлар орасида бир неча ҳомиладор аёл бор эди. Буларнинг баъзиларининг шу ерда кўзи ёриган, баъзиларини тўлғоқ тутиб ётарди. Оналар ҳаётида эзгу воқеа ҳисобланиб келинган кўз ёриш пайтида жазо отрядининг офицерлари ва казаклар ваҳшийлик намуналарини кўрсатардилар. Тўлғоқ тутиб, чинқириб ётган оналарга ёрдам қилиш учун интилган кампирларни уриб-сўкиб ҳайдар, «Ўламан!.. Ёрдам қилинглар!» деб зор қақшаб ерда ағанаб, тўлганиб ётган оналар олдига уларни йўлатмасди.

— Ҳай, тўражон! Ута қолай, чақалоқнинг киндиги кесилмаса она-бола нобуд бўлади-я,— деб зорланарди, оппоқ сочи тўзиб кетган бош яланг кекса бир момо. Ҳомиладор онанинг тортаётган азоби, қомати камалақ момонинг ялиниб-ёлвориши ҳар қандай тош юракни ҳам эритарди. Шундай ҳам бўлди, ҳеч ким кутмаган бир воқеа рўй берди; кўзи ёриб, қизил қонга беланиб ётган она-болага ёрдам қилиш учун момолардан бир-иккитасини ўтказиб юборган солдатнинг боши балога қолди. Қўнғир

мўйлов, бароқ қош, юзи хўроз тожидек қип-қизил зар погонли бир бошлиққа ўрис солдатнинг мусулмон аёлига кўрсатган меҳрибончилиги ёқмабди Исёнкор «сартлар» кўзи олдида у солдат қуролсизлантирилди ва ҳайдаб олиб чиқиб кетилди. Оқпошшога тобе солдатнинг мутлақо бегуноҳ мазлума бир онага кўрсатган инсоий шафқати учун унга берилган бундай жазо, халойиқда бошқа бир таассурот қолдирди шекилли, ола-ғовур бошланди:

— Саллотлар орасида ҳам раҳмдиллар бор экан-ку...

— Саллот ҳам оқпошшога қул-да! Бўлмаса-ку, у ҳам...

— Тўғри. У подшонинг қули бўлса ҳамки, туғиб ётган аёлга раҳмдиллик кўрсатди. Боши балога қолишини билса ҳам шундай қилди. Шўрлик йигит!

— У ҳам сиз-бизга ўхшаган бечора онанинг фарзанди-да!

— Ўрисдир-чулчутдир, ўз жинсига тортади. Камбагал бўлса камбағалга қайишади.

— Сартларга шафқат қилаётган сенми ҳали, деб отиб ташламаса шўрликни?— деган гаплар эшитиларди. Бу ҳодиса рус солдати билан рус армияси бошлиқлари ўртасидаги тафовутни кўрсатиб берди оломонга. Жазоланган солдатга нисбатан уларнинг дилларида қандайдир хайрихоҳлик туйғулари пайдо бўлди. Ҳатто зарварақ погонли бошлиқни қарғаб, ҳақорат ҳам қила бошладилар. Солдатларнинг подшога бўлган садоқати зўравонлик, жазога асослангани маълум бўлиб қолди. Чунки подшога душман саналган аёлларга хайрихоҳлик кўрсатган солдат, подшо тузуми душманлари кўзи олдида жазоланди! Бу ҳол рус солдатлари орасида қўзғолончи мусулмонларнинг дўстлари борлигидан далолат берарди. Менинг бошимни силаган солдат шу бўлмаса эди, деб эмаклаб унга яқин бордим. Йўқ, у эмас экан. Мен ўйлаганимча раҳмдил солдат битта эмас экан...

Маҳаллалардан ҳайдаб келинаётган псёнчиларнинг кети узилмасди. Бора-бора кенг каппон саҳнига оломон сигмай қолди. Доира кенгая борса-да, одамлар қалашиб минди-минди бўлиб кетди. Кишилар ўзларича бичиб-тўқирди. Биров: «Бутун Жиззах халқини шу ерга тўплаб Сибирга бадарға қилармиш», деса, бошқа бирови: «Бўйнидан боғлаган ит овга ярамайди! Ўзига душман фуқарони подшо бсшига бало қилиб Сибирга олиб борармиши?! Бе, ҳаммамизни шу ернинг ўзида отиб гумдон қилади!»— дер эди. Шунда баъзи хотин-қизлар юм-юм йиғлар, эркаклар қандайдир дуо ўқишар, калима қайтариб золимга инсоф тилашарди. Меннинг қулогим овда. Теварак-атрофимдагиларнинг гап-сўзларини пайқаб олгим келарди.

Биз каппоннинг жануб томонида, қўрғон ичига яқин култела устида ўтирибмиз. Яқинда ўт қўйилган бу иморат култеласининг иссиқ ҳоври ҳали батамом совуганича йўқ. Бунинг устига қуёш ёниб бошимиздан аланга тўкмоқда.

Нима бўлди-ю жануб томондаги соқчи солдатлар иккига бўлинди-да, шарқ ва ғарб томонга ўтиб, ярим доира шаклида саф тортди. Жануб томонда бир нафар ҳам солдат қолмагач, халойиқ ичида ҳаяжон, говур-ғувур бошланди. Атрофимдаги эркаклардан бири:

— Ўзим айтганим келди, калима қайтаринглар, мусулмонлар! Ана, тўп-тўпхоналарини тўгрилади, ҳозир отади,— деди-да, овозининг борича: «Лоилоҳа иллоллоҳу муҳаммадир расулилло...» деб қичқирди.

Мен тўпни кўрмоқчи бўлиб чўкка тушиб мадраса томонга қарадим. Ҳа, бу одам бекорга бақирмаётган экан. От қўшилган аравалардаги қатор тўпларнинг оғзи биз томонга қаратилганини кўрдим. Энди оғзимни жуфтлаб бир гап айтмоқчи эдим, онам этагимдан тортиб ўтқазди.

— Қарама! Кўзингни юм! Калима қайтар!— дея укам

билан қўшиб мени ҳам бағрига босди. Мен юзимни онамнинг қўкрагига қўйиб бир оз жим ётдим. Бўлмади, нафасим қисиб, бўғилиб кетдим. Зўрлик билан онам бағридан бошимни чиқариб олдим. Укам иссиқда уриниб, кўзини очишга ҳам дармони йўқ, онамнинг тиззасида ўликдек шалпайган.

Жазо отряди ўз исмига муносиб машъум бир корбадга таёрланаётгандек... Халойиқни ўраб турган солдатлар сафи аввалгидан кўра қалинлашган.

Урда томон бутунлай соқчисиз қолганини ҳисобга олмаганда, кенг майдоннинг уч томони қават-қават солдатлар билан ўраб олинган...

Одамлар энди бутунлай ҳаётдан умидларини узиб, бир-бирлари билан видолашар, оналар болаларини қучоқлаб йиғлашар, дод-фарёд, йиғи-сиғи сурони каппонни бошига кўтарарди. Бир неча юзлаб солдат милтиқларини оломонга тўғрилаб команда кутаётгандек. Шунда одамлар: «Кунимиз битгани шу!» дейишиб бошларини эгиб, ўлимни кутиб ўтиравердилар.

Шу пайт йўқ ердан автомобиль овози эшитилди. Бу менга таниш овоз эди. Қулоғимга ишонмадим. Баҳор чоғи, жума куни бўлса керак, бир тўда болалар қўй бозор майдонида, шундайгина Тошкент йўли биқинида чиллак ўйнаб юрардик. Тош йўлдан автомобиль гувиллаб ўтиб қолди. Чувуллашиб машина орқасидан анча ергача қувлаб бордик. Кейин дадамдан эшитсам, бу автомобиль Туркистон генерал-губернаториники экан. Шу саргузашт эсимга тушиб автомобиль овози келаётган томонга бўйнимни чўздим. Нимани кўрайин, худди ўша биз қувлаган машинанинг ўзгинаси. Автомобиль устида бир одам тик турарди. Унинг қўлида конвертга ўхшаш бир қоғоз. У қўлини баланд кўтариб қоғозни ҳавода силкитарди. Бир зумда бир тўда погончилар автомобилни қуршаб олишди. Уст кийими тўпиғига тушган, ўсиқ сочи

елкасини босган, серсоқол, бўйдор бир киши машинадан узатилган қоғозни олди. Одамларнинг гапидан билишимча, у поп бўлса керак. Погонлилар тупланишиб новча поп билан нима ҳақдадир қизгин сўзлашарди. Қўзғолончиларнинг бутун эътибори уларга қаратилган. Мен кўрганларимни оқизмай-томизмай онамга айтиб турардим. Бошини эгиб, кўзини ерга қадаб олган онам бир оҳангда:

— У ёққа қарама! Золимларнинг юзи қурсин! Қалима қайтар!— деб қистар ва бошимдан ушлаб ўзи томон тортарди. Мен бўлсам саркашлик қилиб, майдонда содир бўлаётган ҳодисаларни қизиқиб кузатардим.

Орадан кўп ўтмай погонлилар тарқалишди. Оломонни ўраб олган солдатлар бўлақларга бўлиниб, тўда-тўда бўлишиб, гурс-гурс қадам ташлашиб халойиққа беш-ўн газ яқин келиб тўхташди. Соқчилар энди аввалгидан сийраклашиб қолганди.

Бир неча погонли ва погонсиз қуроли кишилар ўлим кутиб ўтирган қўзғолончилар орасини ёриб ўтиб, майдоннинг ўрта ерига келиб тўхташди ва у ердаги одамларни уриб-туртиб орқага суриб, ўзлари учун жой очиб олишди.

Зар погонли бошлиқ ўзига кўз тикиб турган мингларча ўзбекларга мағрур боқиб «жим!» деган маънода қўл силкиб, ёнида таъзим бажо келтириб турган лўппи юзли йигитга ниманидир уқтирди, сўнг қўлидаги қоғозни унга узатди. Йигит қоғозни олар экан, олдин уни ўпди, сўнг ўнг қўли панжасининг учини чаккасига тегизиб, оёғини оёғига уриб сакраб тушди-да, қоғозни кўздан кечиргач, бошлиққа эгилиб таъзим қилди. Кенг майдон сув сепгандек жимиб қолди. Халойиқ йигитнинг оғзига тикилиб турарди.

— Мусулмонлар!— деб хитоб қилди, икки буклаб ушлатган илон нусха қамчисини ҳавода силкитиб, лўппи юзли йигит,— қулоқ солинглар!.. Жиноятчи, нонкўр қўзғолончилар! Император олиймақом оқпошшо ҳазрат

олийлари шону шавкат ва салтанати муаззамларига гуноҳи кабир қилибсиёлар. Шундай гуноҳни азрўйи инсоф, ҳазрат олий мақом сан исёнчи нобакорларни отибқириб ташлаш жазосини умрбод сарсони Сибирь, яъни бадарға қилиш борасида фармони олий чиқазиб, ўз муборак имзоларини қўйиб, муҳри олийларини босибдилар. Тошкентлик частидаги фуқаро «Қили» чўлига, Уратепалик частидаги фуқаро — катта-кичик, ёш-қари, аёл-эркак оч даладаги «Учтепа» чўлига умрбод сарсони Сибирь, яъни шаҳар-қишлоқдан бадарға қилинибсанлар...

Халқ нафаси бўғзига тиқилгандек бир зум жим қолди... Сўнг дод-фарёд кўтариб ёппасига ўринларидан туришди. Солдатлар уларни қайта ўтқазиб учун кўп уриниб эплай олмагач, осмонга қараб милтиқ отдилар. Шундан сўнг одамлар «ўгир! ўтир!» қилишиб, ўтирмаганларини этакларидан тортишиб ўтқазибди.

Подшо фармонини ўқиб эшиттирган лўппи юзли йигит кўзғолончилар томонидан уриб ўлдирилган Мирза-ҳамдамнинг ўғли Анварбек эканлигини одамларнинг гап-сўзларидан билиб олдим.

Солдатларнинг зўри билан оломон яна жимиди.

— Эшитинглар! — дея хитоб қилди Анварбек, — менинг гапимни яхшилаб эшитиб олинглар! Тошкентлик частига (даҳасига) қарашли маҳаллаларда яшаб келган онлаларнинг боши ўз хотин, бола-чақаларини олиб мадраса орқасидаги Намозгоҳ саҳнига ўтишлари керак. Уратепалик частидаги маҳаллаларда яшаб келган одамларнинг ҳаммаси ўтирган еридан қимирламасин! Тушундиларингми?

У ердан-бу ердан савол туша бошлади. Лекин биров кишининг саволини эшитиб бўлмади. Одамлар ўринларидан туриб аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Болалар йиғлашар, қариндош-уруғлар чақириб бир-бирларини қидиришарди. Одатда бир эл иккинчи элга қиз берарди. Жиз-

захда ҳам Совунгарлик маҳалладан Равотликка, ёким Тошкентлик маҳалладан Уратепаликка келин бўлиб узатилган ёки унашиб қўйилган қизлар кўп эди. Одамлар эл-юртидан бадарға қилиниш муносабати билан Тошкентлик даҳасига Уратепаликдан келин бўлиб узатилган, ёки унашилган қизларни она ва қайнаналар ўзлари билан бирга олиб кетмоқчи ва бадарға кулфатини бирга тортмоқчи бўлишарди. Бечора қиз, келинлар икки ўртада талаш эди.

Тала-тўполон чўққисида. Оломонни тинчитишнинг ҳеч иложи йўқ. Бир она қизини «Қили» чўлига тортса, иккинчи томон келинни «Учтепа» чўлига тартади. Фармон зудлик билан бажарилиши керак. Бадарға қилинганларнинг томонларга ажратиб олиш мумкин бўлавермагач, қиличлар қинидан суғурилди, найза ва қамчилар ишга солинди, казаклар одамлар устига от сурди. Шундагина оломон тарвуз палласидек иккига бўлинди, дод-фарёдлар фалакни тутди. «Қили» ва «Учтепа» чўлларига мол сингари ҳайдалди Жиззах аҳолиси...

БАДАРҒА

Саратон. Жазирама офтоб. Кенг кўча. Тупроқ болдирга уради. Солдатлар дарғазаб. Одамлар подаси тошқин дарё сингари чайқалиб оқарди. Пиёда солдатлар оломонни уриб-суриб ҳайдар, отлиқ казаклар эса кўчанинг икки қанотида от чопишиб, яланғоч қиличларини одамларнинг бошида ўйнатиб даҳшат солиб югуришарди.

Минглаб оломон ҳаракатидан, отлар оёғидан кўтарилаётган тўзон орасида кишилар бир-бирларини кўролмасдилар. Солдатлар: «Жур! Айда!» дея бақиршар, ёш гўдаклар ҳолсизланиб: «сув-сув!» деб инграшар... Мен онамнинг этагидан маҳкам ушлаб оқсоқланиб борардим. Укам сув сўраб тинимсиз йиғлайверганидан товуши хирллаб қолди. Одамлар саратон қуёши иссиғида сув ўрнида чанг ютиб, томоқлари қақраб ҳолдан толган. Солдатларнинг ҳайқириғи, отлиқларнинг қамчи ва қиличлари зарбидан улар зўрға қадам ташлаб, бир-бирларига суянишиб боришарди. Қари-қартанг чол-кампирлар юриб бора туриб таппа-таппа йиқиларди.

Мана, муҳтарам ўқувчиларимга таниш «Хожа ғозён» хиёбони ёнидан оломон ўтиб бормоқда. Баҳор оғи мингминглаб қиз-жувонлар ясан-тусан билан худди шу кўчадан «Ер-ёр» айтишиб «Хожа ғозён» хиёбонида «навруз» байрамини ўтказганди. Барно қизлар тўда-тўда бўли-

шиб лапар айтганлари, чанг чалишиб, арғимчоқларда учишганлари, чилдирма, дутор чалишиб, базм қилишганлари, шодликлари дунёга сиғмай ўйин-кулгини авжига чиқарганлари ҳаммамизнинг хотиримизда. Мен ўша осуда дамларни эслаб борар эканман, бирдан бошимга отлиқ солдатнинг қамчиси тушиб қолди. Бошим айланиб йиқилдим. Оломон устимдан босиб ўтар, баъзилари менга тўқнашиб йиқилиб тушарди. Ҳарчанд уриниб ўрнимдан туролмагач, «Онажон» деб дод солдим. Солдатлар одамларни уриб молдек ҳайдар, ерга эгилиб ёрдам қилишга имкон бермасди. Мен қандай қилиб оёққа турганимни билмайман. Бўталоқдек бўзлаб, одамлар оқимида хасдек қалқиб, онамни излай бошладим. Ҳамма ўзи билан овора. Ота-онасини йўқотиб бўзлаб юрган бола бир мен эмасдим. Катталар бўлса бу сурон даҳшатидан эс-ҳушларини йўқотган. Энди ортиқ қадам ташлашга мажолим қолмади. Менинг бахтимга одамлар юришдан бош тортиб, тўхтаб қолишди. Пиёда солдатлар найза ўқталиб, отлиқлар қамчи билан савалаб ҳам одамларни юрғизолмади, ҳамма ўтириб олди. Дўқ-пўписа иш бермагач, солдатлар оломондан ўзини четга олишди. Баъзилари тамаки тутатиб, баъзилари милтиқларини оломонга тўғрилаб ҳайкалдек қотиб турарди. Отлиқ солдатлар кўчанинг у бошидан-бу бошига от суриб, ўтирган одамларга ниманидир уқтирмоқчи. Биз тилига тушунмасдик. Шунда бошқа бир отлиқ ўзбек тилида гапира бошлади:

— Худонинг осий бандалари! Полковник жаноблари ҳаммаларингни ётишга фармон бердилар. Молга ўхшаганлар! Қани, ётинглар!

Оломон орасида олаговур бошланди.

— Овозлар ўчирилсин!.. Йўқ, ундай эмас, юзни ерга бериб, кўкрак билан ётилсин!.. Тез! Тезроқ қимирласаларинг-чи, рўдаполар!

— Овозинг гўр тагидан келгур, ким ўзи?— ёнимда ётган бир аёл гўнғиллади.

— Анварбек эмасми?

— Уша!

— Гўрингда тўнғиз қўпгур Мирзаҳамдамнинг арзандаси!

Анварбек кўча бўйлаб от чолиб одамларни ётишга мажбур қиларди. Онасини йўқотган қўзичоқ сингари ёш болалар «Буви!», «Аяжон!» деб дод-фарёд қилар, Анварбек дағдағасини писанд ҳам қилишмасди. Оломон орасидан кимнингдир овози эшитилди:

— Анварбек! Ҳарна бўлса ҳам мусулмон фарзандисиз, мўминларга раҳм қилинг!

— Мусулмончилик қолдимиз!— дея ўшқирди Анварбек.

— Динингиздан қайтибсиз-да. Ҳай аттанг! Ҳайр, майлингиз... Аммо сиз ҳам отасиз. Ёш болангиз бордир, ахир. Бизга раҳм қилманг, гўдакларга раҳм қилинг, Анварбек!

Мен гарчи қорнимни ерга бериб ётган бўлсам ҳам, кўзимни Анварбекдан узмасдим. Анварбек одамларнинг гапига эътибор ҳам қилмади. У отининг жilовини буриб юзини тескари ўгирди. Илон нусха қамчинини икки буклаб этиги соғисига секин уриб, отлиқ офицерга ниманидир маъқулларди.

— Ташналикдан жонимиз ҳалқумга келди. Ҳаддан ошди зулмларинг.

— Оқпошшо дастидан дод-дод!

— Додлама!.. Додингизга қулоқ соладиган одам йўқ! Бу ҳали ҳолва! Зиёфатнинг қуёғини чўлга бориб кўрасанлар!

Анварбек ўлганнинг устига чиқиб тепгандек, атайлабми, билмадим, ҳар қалай оломоннинг яраланган юрагига туз сепар, қақшаган асаблар билан ўйнашарди. Тоқати тоқ бўлган одамлар яна гўлу кўтарди:

— Ноинсоф!

— Динсиз!

— Золим!

Солдатлар ер тепинар, суворилар одамлар устига от солиб ҳам уларнинг овозини ўчиролмади. Фулу борган сари кучая борди. Қарс-қурс милтиқ отилди. Уқлар тепадан чийиллаб учиб ўтди. Кун ёнарди. Қуёш гўё тепадан аланга сочаётгандек. Ер гўё қизитилган хумдошу, одамлар сопол асбоб!.. Анварбек тўхтовсиз жаврарди:

— Қимда-ким ердан бошини кўтарар экан, ёки ўрнидан турар экан, жойида отиб ташланади. Офицер жанобларининг буйруқлари шул!

— От!

— Бу хўрликдан ўлим афзал!— деган овозлар янгради.

Одамларнинг кўзига ўлим кўринмай қолганди. Мен кўзимни юмиб, юзимни тупроққа қўйиб ётавердим. Ер мисдек қизиган. Бирпасда қора терга ботдим. Оғзим куйиб, тилим танглаймга ёпишиб қолди. Устим юпин, кўйлакчангман. Қорним, тиззам тупроқда жиз-жиз куярди. Одамлар ўтиндек қалашиб, узала тушиб, ерга бағрини бериб ётишарди. Бошимдан юз-кўзимга тер қуйилиб, нафасим қиса бошлади. Юрагим «гурс-гурс» урарди. Онамни ўйлаб, хўрлигим келиб «пиқ-пиқ» йиғлардим.

— Қимнинг ўғли бўласан?— оғир-оғир нафас олиб сўради ёнимда ётган аёл.

— Роҳатойни.

— Қайси Роҳатой, Сафар амакиннинг ўғли Назирқул-мисан?

— Ҳа.

— Мен момонг бўламан.

— Момо!— дедим энтикиб. Гўё ўз онамни топиб олгандек қувондим. Турсуной момо менга доялик қилган.

Бир менга эмас, маҳалламиздаги ўғил-қизларнинг киндигини Турсун момо кесган. Кўзи ёриган ҳар бир онанинг оғзига ош тутиб дармонга киритган. Чақалоқларни ювиб тараган, баданига тупроқ, киндигига мой суртиб йўрғаклаган. Иссиқ бағрига босиб аллалаб ухлатган.

— Турсуной момонинг қўли енгил,— дер эди оналар, унга миннатдорчилик билдирган бўлиб. Ҳа, тўлғоқ тутиш билан «осон»гина кўзи ёриган оналар қаторида, бола тескари келиб беҳад қийналган оналар ҳам бўлар экан. Бола тескари келиб, ажал она бўғзига чангал солиб турган кезларда, бир эмас, икки жонни ўлим чангалидан қутқазиб келган, уларга ҳаёт бағишлаган нажоткор бу мўътабар момога маҳалла аҳлининг ҳурмати чексиз эди.

— Болагинам, худога нима ёзиғимиз бор экан,— момо қўл чўзиб елкани силай бошлади.— Онанг, данданлар қани?

Мен онамни йўқотиб қўйганим, дадам билан акам солдатлардан қўрқиб қаёқларгадир қочиб кетганини айтдим. Айтдим, кўнглим бузилиб йиғлаб юбордим.

Момом оқпошшони қарғаб, Анварбекдек бераҳм ўғилни ўстирган онадан койиб:

— Бундай дилозор, худобезор бола туққанингдаи тўнғиз тугсанг бўлмасмиди, шўрлик она!— дер эди.

Момомдан бу гапларни эшитиб, унга бўлган меҳр-муҳаббатим яна ҳам ортди. Мен эсимни танибманки, момонинг биронта катта ёки кичикка дағал муомала қилганини билмасдим. У болаларга жуда меҳрибон, болалар ҳам Турсуной момонинг жони-дили.

Ёз кунлари, айниқса пишиқчилик вақтида мен момонинг ҳовлисига тез-тез кириб турардим. Унинг ҳовлисида бир туп каттакон олмуруд дарахти бўларди. Олмуруд бўлганда ҳам нашватидан ширин эди. Деярли ҳар куни мактабдан қайтиш чоғимда йўл-йўлакай мо-

момникига кириб, дўппимни олмурудга тўлдириб чиқардим. У шундай тотли эдики, кишининг еган сари егиси келарди. Уйга етиб боргунимча бир дўппи олмурудни еб одош қилардим. Уша ўтган кунлар менга тушдек кўринарди.

Ҳозир момом ўзича худога ёлвориб, биз гўдакларга раҳм қилишини, золимларга инсоф бериб, жумла мўминни бу кўргуликдан қутқазини сўрар эди. У тақводор кампир, балки унинг доди худонинг қулоғига етар, деб ишонардим ва ўзимча хаёл сурардим... Анварбек: «Боринглар! Тўрт томонларинг қибла. Уй-уйларингга қайтишларинг мумкин. Оқпошшонинг ҳақиқа дуо қилинглар», деб юборса... ҳамма чуввос уриб шаҳарга йўл оларди. Мен онамни қидириб топардим. Албатта Мўлкалик ариғи кўпригидан ўтамиз. Шунда: «Онажон! Сиз ариқдан бет-қўлингизни ювинг, мен сувга бир-икки шўпфиб чиқай», десам, онам йўқ дермиди?

— Мусулмонлар!— деган овоз янграб кетди. Хаёлим узилди...— Мусулмонлар!— дея такрор қичқирди номаълум бир киши.— Ажалимиз етиб, кунимиз битганга ўхшаб қолди. Оқпошшо бизлардан қўрғошин ўқини ҳам ҳайф кўрганга ўхшайди. Сувсизликдан чанқатиб, танамизни офтобда қовуриб ўлдирмоқчи! Калима қайтаринглар, мусулмонлар! Лоилоҳа иллоллоҳу муҳаммадир расулилло, ашҳади анло илоҳа...» деб пайғамбар номини қайта-қайта тилга олганда, оломон ҳам чуввос кўтариб, «лоилоҳа иллоллоҳ»ни айтишиб, калима қайтара бошлади. Минг-минглаб аёл-эркакнинг ҳазин, мунгли овози бири-бирига уланиб, аллақандай ваҳимали бир садо касб этганди. Секин бошимни кўтариб атрофга назар ташладим. Анварбек оломонни жим қилишга уриниб, кўчанинг у бошидан-бу бошига от чопарди. Лекин у оломоннинг товушини ўчиролмади. Шундан сўнг тўрт томондан милтиқ отила бошлади. Суворилар одамлар устига от солиб, улар-

ни қамчилай кетди. Гўдаклардан бошқа ҳамманинг уни ўчди. Аммо ёш болаларнинг йиғлаш-юракларни эзарди. Анварбек энди ер бағирлаб ётганларни туриб ўтиришга мажбур қилди. Одамлар ердан бағриларини кўтарар эканлар: «Худога шукур», дейишиб ўзларини елпишарди.

Одам одамни таний олмайди, афт-башарага чанг ўтиравериб юзи, қош-қовоғига гўё лой чаплангандай. Фақат одамларнинг оқ тишлари, милтиллаб кўзлари кўришарди, холос. Анварбек оломоннинг оёққа туришини, аввалгидек солдатлар бошлаган томонга йўл олишимизни бақириб уқтирди. Одамлар чанг-тўзон кўтариб ўринларидан турдилар.

— Юриб бора туриб бирон одам тўдасидан четга чиқса, ёки орқада судралиб қолса, отиб ташланади. «Учтепа» чўлига кўп қолмади. Тез-тез юриб манзилларингга етиб олишларинг керак, қани, кетдик!— дея отига қамчи урди Анварбек.

Отлиқ ва пиёда солдатларининг яна жазавалари тутди.

«Айда!.. Айда!» дея бақиршиб, отлиқлар оломонни пода сингари ҳайдай бошлади... Ит азобида, кун ботиш чоғида «Учтепа» чўлига етиб олдик. Суворилар оломон тўдасини гир айланишиб, одамларни ўтиришга ундарди. Холдан толиб, дармони қуриган одамлар ўзларини таппа-таппа ерга ташлашди. Анварбек яна эски қўшиғини такрорлади:

— Юракларинг ёрилмаса ҳам бўларди, қириб ташлаш тўғрисида берган фармони олий, яна оқпошшо ҳазратлари томонидан ўзгартирилди. Бу, сиз нонкўрлар учун кутилмаган шафқат бўлди. Мана энди, «Қили» ва «Учтепа» чўлида ўз кунларингизни кўраверасизлар. Бундан катта марҳамат бўлиши мумкин эмас! Бунинг учун аввало худога шукур, сўнг худонинг ердаги сояси оқпошшо ҳазрат олийлари ва ўғил-қизлари, завжайи мухтарамаларининг ҳақларига дуо қилинглар. Сиз му-

сулмонлар учун бу ҳам фарз, ҳам қарз! Қани, яқдил бўлиб ҳаммаларинг бир дуога қўл кўтаринглар-чи?— дея Анварбек фотиҳага қўл очди. Оломон ўртасидан кимнингдир овози эшитилди:

— Мусулмонлар!.. Бахтсизликда ғамгузор биродарларим! Қўлларингизни очиб омин денглар. Дуой хайр бор, дуой бад бор. Омин денглар, мусулмонлар!

— Омин!!!— оломоннинг газабнок овози янграб, кенг чўлда акс-садо берди.

— Омин денглар, мусулмонлар! Оқпошшо ҳазратларининг бизга кўрсатаётган марҳаматлари ўн ҳисса бўлиб худодан ўзларига қайтсин!

— Илоҳи омин!— дейишди гуриллашиб одамлар. Чўлдан акс-садо эшитилди.

— Омин денглар, мусулмонлар! Худоё худовандо, оқпошшо ҳазратлари йиқилсин — турмасин, йиғласин — кулмасин!

— Илоҳи омин!— дейишди гуриллаб одамлар. Чўлдан, «йиғласин — кулмасин» дея акс-садо эшитилди.

Оқпошшо ҳазрат олийлари билан тўралар қўшмозор бўлсинлар!

— Ё раббано, илоҳи омин!.. Қўшмозор бўлсинлар!..

— Жим бўл! Овозинг гўрдан келгурлар!— дея бақирди Анварбек. Аёллар қарздор бўлиб қолишмади, бир қарғишига ўн қарғиш билан жавоб қилишди. Хотин-қизлар юм-юм йиғлашиб:

— Оқпошшонинг дастидан дод!

— Оқпошшонинг даврига тўполон келсин, худо!

— Бошпаянасиз бу чўл-биёбонда қандай кун кечираниз энди!

— Сувсиз, нонсиз тирикчилик қандай ўтади!.. Бу азобдан отиб ўлдиргани яхши эмасмиди, мусулмонлар!— дея чуввос кўтариб, фиғон қилишарди одамлар.

Мени «ҳа» дегудек ҳолим йўқ. Гўё тирик мурдадек

чўзилиб ётардим. Олаговур ичида Анварбекнинг ёқим-
сиз овозини аранг эшитардим.

— Мана «Учтепа» чўли. Бир-икки чақирим нарида
«Тукир сой»... Қамишзор бор. Қапа тикиб олсаларинг...

Сўнг нима бўлганини билмайман...

...Баҳайбат арава устида сон-саноқсиз одамлар. Қуён-
дек хўтикча шу қадар катта арава билан шунча одамни
қир томон тортиб борарди. Қаршимизда осмон билан ту-
ташган ёнар тоғ... Хўтикча шундай югурардики, арава-
нинг филдираги баъзан ерга тегиб, баъзан тегмай
ёнбошига оғиб, яна тўғриланиб борарди. Хотин-халаж
қўрққанидан қичқиришар, гўдаклар оналарига ёпишиб
йиғлашарди. Мен араванинг орқасида зўрға илиниб ўти-
рардим. Онамни чақирай десам овозим чиқмайди.

Худонинг қудрати билан хўтикча қанот чиқазди.
Арава билан осмонга парвоз қилди. Одамлар бу ғайри-
табiiий ҳолдан ваҳимага тушиб дуо ўқирди. Аравамиз
қора булутлар орасида сузиб борарди. Осмону фалакда
туриб ерга қарасам, ёнар тоғдан бурқиб тутун чиқмоқда,
атрофига ловалар сочилмоқда. Аланга билан ўралиб
олинган кенг майдонда илон билан чаёнлар одамга ўх-
шаб ўйинга тушиб, бир-бирларига муқом қилишаётгани
яққол кўриниб турарди. Ақл бовар қилмайдиган бундай
манзаралар кўз олдимда намоеи бўлар экан, домлам-
дан эшитганим дўзах шу бўлсамикин, деб ўйлаб кетдим:
«У дунёда дўзах, беҳишт бўлади,— деб таъриф қилар-
ди домлам.— Бу дунё бевафо, кимда-ким бу дунёни деб,
у дунёни унутса, савоб иш турганда гуноҳ ишлар қилса,
ундай бадкирдор бандаларни худо дўзахида ёндиради.
Беҳишт юзини кўрмайди, абадий ҳамроҳи шайтон алай-
ҳу-лаънат бўлади, охирати куяди», дер эди.

Домламнинг шу гапларини эслар эканман: «Ҳа, ара-
вага қўшилган хўтикча худонинг ё фариштаси, ё шайтони
бўлса керак. Ўзимизнинг жайдари эшакнинг боласи

шундай баҳайбат аравани тортиб, қанот чиқариб осмонга учолармиди?.. Беҳиштга кирадиганлар дўзахнинг кўприги пулсиротдан ўтиб олиб, сўнг беҳиштга киради, дейишарди. Балким фаришта бизни пулсиротдан ўтказ-ятгандир»,— деган ваҳимали хаёлларга гарқ бўлиб турганимда: «Кўзларингни юминглари!» деган нидо эшитилди. Кўзимни очсам, ёнар тоғ ўрнида ям-яшил ўрмонзорни кўрдим. У ерда тушимда ҳам кўрмаган рангоранг қушлар сайрашарди, уларнинг ёқимли овозида киши маст бўлиб, аравадан ўзини ташлагуси келарди.

— Хўтикча! Аравангни шу ўрмоннинг бирон очиқ ерига тўхта! Жаннатдек жой экан. Томоша қилишайлик,— дейишди чувуллашиб одамлар. Аравамиз ўрмонга қўниш учун ерга шўнғий кетди. Осмонда бизнинг кўзимизга ўрмон бўлиб кўрнган нарса, тубсиз, қирғоқсиз денгиз бўлиб қолди. Аравамиз денгизга қўнди. Қўнди-ю, ҳамма гарқ бўлди... Мени денгиз ўз қаърига тортарди-ки, мен ўзимни эмас, онамни ўйлайман. Бир вақт онамнинг: «Болагинам, кўзичоғим... Бор экансан, топдим... минг қатла шукур»,— деган овози эшитилди.

Кўзимни очдим... Қоронғи тун. Гангиб, ҳеч нарсани пайқай олмасдим.

— Назирқулжон. Тузукмисан, ўғлим?.. Ҳа, нега индамайсан?..

Эсимни йиғиб, эслай бошладим. Онам қучоғида ўзимни кўргач, онажон!— деб юбордим.

— Кўзичоғим,— дея бошимни силарди онам.

— Укам қани?

— Укамг, мапа, ухлаб ётибди.

Мен бошимни кўтариб қарадим. Тун қоронғи бўлгани учун укамнинг юзини кўролмадим. Сўнг пайпаслаб юзларини силадим.

— Ухлаб ётибди. Уйғонмасин,— деб мени ўзига гортди онам.

— Она, биз ҳозир қаердамиз?— қоп-қоронги чўлга назар ташлаб сўрадим мен.

— Қаерда бўлардик, Николай пошшонинг гулбоғидамиз, ўғлим!

— Қандақа гулбоғ?— деб сўрагим келди-ю, сўрамадим. Сўраб онамнинг ёниб гурган юрагига ўт қалашни истамасдим. Қаерда эканлигимизни ўзим яхши билардим. Фақат уйқунинг карахти билан шундай саволни бериб қўйиб, сўнг пушаймон қилдим. Ҳали ёш бўлсам ҳам оқпошшонинг бизга берган жазосининг қанчалик даҳшатли эканлигини тушуниб олгандим. Уй-жойингдан мосуво қилиб, ўз она шаҳрингдан чўл-биёбонга ҳайдаган бўлса! Бир қултум сув, бир бурда нонга зор, кўрпа-ёстиғинг қоқ ер бўлиб қолган бўлса!.. Онамнинг нима демоқчи эканини ёш бўлсам-да тушуниб олгандим. Гапнинг тўғрисиини айтсам, онамнинг бу гапи менинг кўзимни очганди; зулмга, золимларга қаршн газабимни қўзгатган эди.

— Биласизми, онажон, қандақа тушлар кўрдим?..

— Қандақа туш?— қизиқиб сўради онам. Мен батафсил айтиб бердим. Онам тушимни хайриятликка жўйди: «Сен кўрган ёнар тоғ биз сургун қилинган чўл. Аланга ичида базм қуриб юрган илон-чаёнлар Анварбек билан саллотлар... Дўзахдан омон-эсон ўтиб, яшил ўрмонзорга дуч келишинг, бу халқ бошидаги фалокатнинг аригани. Денгизга тушиб кетганда уйғонибсан, сув ёруғлиқ бўлади. Худо хоҳласа ёруғлиқ кунга чиқар эканмиз, ўғлим.

Онамдан бу сўзларни эшитиб кўнглим ёришиб кетди.

Тонг отиши билан гўё шаҳарга қайтаётгандекмизу, осойишта ҳаёт яна бошланадигандек...

Тун қоронғисида юлдузлар шундай чарақлаб кўрилар эдики, мен ўн ёшга кириб осмонда шунча кўп юлдуз борлигини биринчи марта пайқадим. Мен юлдузларга эмас, миллион-миллион юлдузлар гўё бизга тикилиб, ҳо-

лимизга қайғуриб, кўзларидан милт-милт ёш тўкаётган-дек... Одамларнинг йўталиши, басма-басига хуррак тортишлари, чигирткаларнинг чирқиллашиши ҳисобга олмаганда, тун сокин, фақат мен ва юлдузлар бедор эдик... Гарчи онам тушимни яхшиликка жўйиб дилимга тасалли берган бўлса-да, тушда кўрганларим қайта-қайта кўз олдимга келавериб, ухлай олмадим. Очликдан юрагим гумуриб, оғзимдан қора сув келарди. Шу аҳволда дадам билан акамни ўйлардим. Улар солдатларнинг қўлига тушган бўлса, уларсиз бизнинг кунимиз нима кечади? деган ваҳималар билан хаёлим қочиб турган пайтда, ёнимда ётган одамлар дув ўринларидан туришди. Буларнинг шарпаси билан онам ҳам чўчиб уйғонди ва босинқирабми, алланима деб гапирди. Укам чириллаб йиглади, кимдир унинг оёғини босиб олган бўлса керак. Онам укамни бағрига босиб овутишга ҳаракат қиларди. Одамлар бир-бирларидан «нима гап?.. Нима гап?» дейишиб сўрашар, лекин бирон одам қандай воқеа юз бергани тўғрисида ҳеч нарса айтолмасди. Шу аснода ҳар томондан эркак кишиларнинг овозлари эшитилди.

— Халойиқ! Тинчланинглар! Шаҳарда яшириниб қолганлардан уч-тўрт киши етиб келибди.

— Кимлар экан улар?

— Шаҳардан келганларнинг бири Шокир ака,— деган овоз эшитилди.

— Қайси Шокир?— чувуллашиб сўрашди одамлар.

— Ҳа, лақабини қўшиб айтмагунча бўлмайди чамаси; Шокир ялама оиласидан ким бўлса бу ёққа келаверсин!..

Аёл ва болалар чувуллашиб қолишди. Кимдир: «Шокир ака, бу ёққа келинг. Хотин болаларингиз шу ерда»,— дер эди.

— Халойиқ! Сурон кўтармасаларингиз-чи! Салим хўрознинг ўғли Оқил, Дўсматнинг боласи Соатлар кели-

шибди. Ота-онаси шу ерда бўлса бу ёққа келиш!— Оқил, Соат менинг мактабдош ўртоқларим. У ерга учиб боргим келди. Лекин онам этагимдан тутиб: «Борма! Яна йўқолиб қоласан. Қулоқ сол-чи, зора даданг билан аканг ҳам келган бўлса»,— деди.

— Шерназарнинг хотини, укалари бўлса овоз берсин!

— Қайси Шерназар?— чувуллашиб сўрашди одамлар.

— Шерназар-чи, Кенжавойнинг акаси, лақаби билан айтсам Шерназар боди!

Оломон орасидан кимдир кулди. Онам қўлимдан маҳкам ушлади-да:

— Юра қол! Шерназар поччанг келибди. Мақсад аммангни эри. Зора даданглардан дарак олиб келган бўлса,— деди-да, укамни кўтариб, мени етаклаб йўл олди.

Ой уфқдан мўралаб, аста кўтарилмоқда. Унинг шуъласи қоронгиликни ютиб, бепоён чўлни сутдек нур билан тўлдира бошлади. Онам мени етаклаб, оломон орасини ёриб ўтиб, Шерназар почча ёнига етиб олди. Поччанинг қариндош-уруғлари ўраб олган. Одамлар шаҳарда қолиб кетган жон-жигарларини йўқлашиб, унга саволлар беришарди. Онам ҳам антика-антика дадам билан акамдан дарак сўради. Шерназар почча:

— Эрингизни, ўғлингизни кўрдим. Оймат сўфининг девори тагидан чуқур қазиб, ота-болани кўмиб, чўлга йўл олдим,— деди.

Онам қўрқинчли овоз билан бақирди-да, нафаси ичига тушиб, қўлидаги боласи билан ерга гурс этиб йиқилди. Мен бу машъум хабардан гангиб қолгандим. Хушсиз йиқилиб ётган онамни бир неча аёллар кўтариб, суяшиб ўтқазди. Укам қўрқувдан даҳшатга келиб йиғларди. Мен уни кўтариб олдим. Қаёқдан Турсуной момом стиб келди. Укамни қўлимдан олиб, унга бир дона парварда берди. Онамнинг юз-кўзини силаб:

— Узингни тетик тут, Роҳат. Болаларинг қўрқяпти. Нима бўлса худодан. Банда бўлганингдан сўнг тақдирга тан берасан-да. Мана, мен ҳам чолимдан ажралиб қолдим. Тиги парронига учрагур саллот, ақалли эримнинг оппоқ соқолини ҳурмат қилмади. Кўзимизни бақрайтириб оёғидан отди. Етган ажали, шаҳид кетди чолим раҳматли. Сен ҳам энди ўлганларга имон, қолганларга умр тила. Ҳали бизнинг ўзимиз нима бўламыз, худо билсин...

Мен онамнинг пинжига кириб, уни суяб ўтирдим. Укам Турсуной момонни қўйнида ухлаб қолди. Онам пиқ-пиқ йиғларди. Яқингида икки азамат акам Носир, Қосимлар вафот этганди. Ҳали онамнинг эғидан мотам либоси тушмасдан, дадам билан акам тўғрисидаги фожиали хабар онамни тириклай ўлдирган эди...

Ой кўк юзида сузар. Пода сингари ёйилиб, тўда-тўда бўлиб ётган одамлар ойдинда ғира-шира кўзга ташланарди. Биз энди одамлар тўдаси ичида эмас, энг четда, «Учтепа» чўлининг шимол томонида ўтирардик. Нечтанинг аёл-эркак гўдаклари билан бир оиланинг аъзолари сингари, гўё бир ҳовлида яшардилар. Кемага тушганининг жони бир, деган мақол сургун қилинган жазоликлар тақдирида ўз ифодасини топганди. Ҳа, қаватимдаги аёлларнинг бири: «Бундан сўнг ҳолимиз нима кечади?» деса, бошқа бирови: «Бошга гушганни кўз кўрар, ҳа, бундан сўнг кўрган кунимиз нима бўларди, дунё тамом, эгачи», дер, яна бошқа бирови: «Тирик бўлсак бир тепада, ўлик бўлсак бир чуқурда бўламыз. Ноумид шайтон. Худо подшоҳи карим. Узи яратган бандаларини хўрлаб қўймас, ахир. Боболаримиз, зулм қиличи қайралган подшоннинг боши ўз қиличи билан кесилади, деганлар. Оқлошонинг зулми фуқаронинг суяк-суягидан ўтиб кетди»,— дер эди.

Мен ўз қайғум билан ўртаниб ўтирсам-да, теваарак-атрофдан эшигилиб турган гап-сўзларга бепарво бўлолмасдим. Чунки биз улоқтирилиб ташланган жарликнинг туби кўринмаса ҳамки, оналар айтмоқчи, киши дунёдан умидини узолмас экан. Мен оқпошшо халқ жонига қасд қилиб қайраган қиличи қандай қилиб ўз бошини кесар экан, деб ўйлардим. Дадам қўзғолоп бошланган куни амаким билан сўз талашиб, сен-манга бориб қолгани эсимда:

— Оқпошшо билан беллашиндан олдин ўйлаш керак эди! Оқпошшонинг чумолидан кўп асқари, Жиззахдан туриб отса Самарқанд минорасини қулата оладиган тўп-тўпхонаси бор! Э-ҳа, ур-калтак билан Николайни тахтидан қўзғатиб бўлармишми!— деган эди... Дадам ҳақ, амаким ноҳақ бўлиб чиқди. Қаяёққа кетди ўзини подшоҳ эълон қилмоқчи бўлган Назирхўжа билан Боғдондан ялов тортиб келган Жевачи?! Бўлмади, қайтага икки орада эл давосиз дардга, ногаҳоний балога гирифтор бўлди. Бу балодан қутулишнинг иложи бормикин?.. Фақат биргина йўл бор... Қани эди, энди тушим ўнгидан келса-ю, хўтикча билан учар арава шу топда «Учтепа» чўлида ҳозир бўлса. Дамин кулол билан Муҳаммади бучча қулоқдек ботирни қаватимга солсам, учар аравага миниб тўппа тўғри оқпошшо саройига қўнсак. Гафлат уйқусида ётган оқпошшонинг калласини шартта кесиб, хуржунга солиб, учар аравага ортиб яна «Учтепа» чўлига равона бўлсак... Оҳ, қани эди, шу хаёлни ҳақиқатга айлантиришнинг ҳисоби бўлса! Ҳисоби йўқ-да! Шунинг учун ҳам одамлар баъзан хаёлпарастлардан кулиб: «Орзуга айб йўқ», дер эканлар-да...

Кеча сўтдек ойдин. Саратонда кундузлари беҳад нesiқ бўлишига қарамасдан, чўл туни салқин бўлар экан. Устимда бир қават кўйлак, баданим жумушиб онаминг ишикига тиқилардим. Уйқум қочиб кетди. Самода сайр

этаётган ой. сон-саноқсиз юлдузлар кўзни қамаштирарди. Кампирлардан эшитган афсоналар эсимга тушиб кетди.

— Осмонда ҳам, ерининг тагида ҳам одамлар яшармиш. Ерининг тагидаги одамлар белбоғи тиззасидан, ерда яшовчи одамлар белидан, осмонда яшовчи одамлар кўкрагидан белбоғ боғлармиш... Осмондаги одамлар ердагиларга юлдуз бўлиб кўрингандек, ердаги одамлар — сиз билан биз осмондагиларга юлдуз бўлиб кўринар эканмиш...

Кампирларнинг афсонавий бу гапини эслаб, ўзимча ўйлардим:

— Осмондаги юлдузлар одам бўладиган бўлса, уларнинг ҳам подшолари бордир... Ҳа, дарвоқе Зухро юлдузи ер подшосининг қизи бўлганмиш.. Отасининг адолатсизлигига қарши исён кўтариб осмонга учиб кетганмиш... Ўзи адолатпарвар бўлган Зухро, фуқароларига зулм қилмаса керак. Шунинг учун ҳам доим унинг юзи ёруғ, юлдузлар ичида энг кўркем, равшани ёлғиз Зухродир. Осмон одамлари Зухродек маликаси билан бахтиёрлар... Бу афсонани эслар эканман, осмондан, Зухро юлдузидан кўзимни узолмасдим. Гўё у осмонда туриб бизнинг азоб-уқубатимизни кузатиб тургандек.

Ўз хаёлпарастлигимдан хижолат тортгандек кўзимни юмдим. Яна ўйга толдим. Теварак-атрофимда одамлар хуррак тортишар. Катта-кичик чарчаб, шалайим бўлиб уйқуга кетган...

Ўйқум келмади. Яна кўзимни очиб, бошимни кўтариб теварак-атрофга қарадим. Гўё бир қабристонни кўргандек бўлдим. Одамлар оила-оила бўлиб қалашиб ётарди. Бу эса, ойдин кеча, чўл сукунатида дўппайиб турган гўрларни эслатарди.

Тап-тақир чўл. Баланд-паст тепаликлар. Ким билсин, бу тепалар қачон пайдо бўлган, бошидан не савдолар ўт-

казган?.. Бу тепалар ҳам сургун қилинганлар сингари уйқуда... Жоқсиз, ҳаракатсиз чўл қўйида, абадий уйқуда!.. Мен эса, ваҳимали бу тунда узоқ-узоқларга боқаман. Олисда, жуда ҳам олисда қандайдир қора нуқта кўрингандек. Қора нуқта диққатимни ўзига жалб қилди. Мен ундан кўзимни узолмадим. Қора нуқта борган сари каттайиб, яқинлашиб келарди.... Ниҳоят, нуқта одам шаклига кирди. Икки одам ва бир от... Ҳа, ҳа, иккита одам. Иккита одам икки томондан отнинг жиловини ушлаб, секин қадам ташлаб, биз томон келмоқда. Ойдинда юзлари яхши кўринмайди. Улар биздан уч-тўрт қадамгина нарида тўхтади. Отнинг ўнг томонидаги бола акам Мансурга ўхшайди. Юрагим жигиллаб кетди-ю, беихтиёр «Ака!» деб юбордим. Акам менга отилди. Дадам бўлса хўрсина-хўрсина, «болам-болаларим», дер эди. Улдига чиқарилган дадам билан акамнинг пайдо бўлиши ҳаммани ҳайратга солганди. Ҳа, отиб ўлдирлиб, Оймат сўфининг девори тагига кўмилган одамларнинг тирилиб келиши худди тушга ўхшарди. Онам шўрлик нима қилиш ва нима дейишини билмай акамни қучоғига босиб йиғлар, мен бўлсам, дадамнинг бўйига осилиб олиб соқол-мўйлови-дан ўпиб: «Дадажон! Тирик экансиз», деб жаввардим.

Бизнинг шовқинимизга атрофдагилар уйғониб кетишди. Улар кўзларини уқалашиб: «Нима шовқин?.. Нима гап?..» дейишарди. Мен товушим борича бақириб:

— Нима гап бўларди, дадам билан акам тирилиб келдилар,— дер эдим.

Оломон бизни ўраб олди. Улар дадамдан ҳол-аҳвол сўрашар эканлар, Шерназарнинг «ҳазилидан» хафа бўлишиб, унинг шаънига ҳақоратомуз сўзлар айтишарди.

— Шерназар бодини энди билиясизларми? Елғон гапирмаган кунни хотини талоқ бўлади! Бировнинг дилини огритмаса етиб уйқуси келмайди. Яхши одам бировга ўлим тиламайди!— дер эди дадам.

Биз бутун кечани уйқусиз ўтказдик. Дадамнинг гапига қараганда, шаҳарда одам қолмаган. Якка-ярим қочиб қолганлар бола-чақасига озиқ-овқат ҳамлаб «Учтепа»га етказиш пайида юрганмишлар.

Дадам ҳам «Учтепа»га қуруқ келмабди, отга ярим қоп бугдой, учта кўрпа ортиб, қумғон, қозон, мис кўзада ёт, бир пақир узум олиб келибди. Онам кўрпанинг биттасини тўшаб укамни ётқизди-да, устига иккинчи кўрпани ёлиб қўйди.

Ҳали тонг отмасдан одамлар «уйқу»дан туриб олганди. Оч қорни билан қоқ ерда қанақа уйқу бўлсин! Очлик, ташналик ҳаммани гангитиб қўйган эди. «Нон!.. Сув!» деб нолиш қилаётган гўдакларнинг дод-фарёдига тоқат қилиш қийин эди. Ҳамма эртани ўйлаб боши қотган. Одамларнинг бири қўйиб, бири дадамни сўроққа тутарди. Кимдир:

— Сафар ака! Чўл чегарасида саллотга дуч келдингизми?— деб сўради.

Дадам бир эмас, тўрт саллотга дуч келганини айтди.

— Саллот индамадими?

— Фақат ёнимизни титкилаб, кўрпани ёзиб, қопни қовлаб кўрди. Кейин ўғлимни елкасига қоқиб: «Баранчук-баранчук» деди-да, қўйиб юборди.

— Саллотлар ичида раҳмдиллари ҳам бўлар экан. Офицери худонинг ғазаби.

— Саллотларнинг ўзи ҳам офицерларидан безиллаб турар экан.

— Сафар акамга тегмай чўлга ўтказиб юборибди. «Тўражон, баранчуклар очдан ўлиб қолади. Қишлоққа тушиб озиқ-овқат топиб чиқайлик» десак, ичимиздан вакил юбориб саллотларга арз қилсак, қалай бўлар экан?

— Ҳа, етиб қолгунча отиб қол, деган гап бор,— деб бошқаларнинг сўзини қувватлади дадам.— Бориш керак.

Арз ҳам қилиш керак. Очдан ўлмаслик учун нима зарур бўлса ҳаммасини қилиш керак...

Муаззиннинг, «Оллоҳу акбар-оллоҳу акбар» деган нидоси эшитилди. Гап тўхтаб, тикка турганлар ўтиришди. Утирганлар хомуш бўйин эгишди. Тепаликка чиққан муаззин, лоилоҳа иллолло!— деб азонини айтиб тугатди. Аёл-эркак юзига фотиҳа тортишди. Эркаклар ўришларидан туришиб бомдод намози ўқишга тайёрлик кўра бошладилар. Кимдир: «Сув йўқ, таҳорат нима бўлади?» деди. Бошқа бирови: «Пайғамбаримиз сув йўқ ерда таяммим жонз, деганлар», деб фатво берди. Шундан сўнг эркаклар енгларини билакларигача шимаришди. Панжаларини ерга уриб тупроқ билан қўллари, билакларини ва юзкўз, қулоқларини ювган бўлдилар. Бомдод намозини ўқиш учун муаззин азон айтган тепалик томон кетдилар...

Онам тонг отгач қўғирмоч қовуриб беришга ваъда бериб бизни қувонтирган эди. Тонг отиши билан дадам: «Бугдойни кўз-кўз қилмай тур! Намоз бомдодга жамоат жам бўлади. Элнинг бундан кейинги тирикчилиги тўғрисида бирон маслаҳат бўлса керак. Шунга қараб иш қилармиз», деб ўзи намоз ўқигани кетганди. Акам билан иккимиз қўғирмоч қовуриб бер, деб қанча хархаша қилмайик, онам дадамнинг гапини икки қилолмади. Қорним очиб, юрагим гумуриб кетди. Нафсимни тиёлмадим. Яна пақирдаги узумга човут солдим. Узумли пақир кўрпага ўроғлиқ турарди. Мен кўрпани очишга тутингандим, онам қўлимни ушлаб, кўрпа орасидан пақирни олди-да:

— Болам! Анави болаларни кўряпсанми? «Нон! Оч қолдик» дейишиб онаси шўрликни гангитиб қўйишди! Уларга ҳам бир шингил-бир шингил берайлик... Ўзимиз еганимиз билан шохимиз чиқмас,— деди.

Биз билан ёнма-ён ўтиришган аёлнинг бир ўғли, уч қизи «нон» деб гингширди. Онам уларга икки бош узум

узатиб: «Ургилай, курган ошни куйинги ёмон дейдилар. Болагиналарингизнинг оғзи тегсин. Очликдан эгиналари кетди. Эй, яратган эгам! Болагиналарнинг раҳмини есанг нима бўларди!» деди. Аёл узумни болаларига бўлиб берди. Болалар талашиб, бирига бири чанг солишиб, бирпасда узумни еб қўйишди. Аёлнинг кўз ёши тинмасди. У «мусичадек беозор эримнинг қўзғолонга бошчилик қилишда айбланиб қамалишдан беҳад хавотирдаман», деб йиғларди. Ўғли Ҳакимжон озгин, кўзи ғилайроқ, ёқимтой бола экан, мен у билан дарров ўртоқ бўлиб олдим. Онам берган бир бош узумдан бир шингилини олиб Ҳакимжонга бердим. У узумни банди билан оғзига тиқиб, ҳаш-паш дегунча еб қўйди. Онам билан аёлнинг гапи қўр олиб, Шерназар поччанинг номаъқул хулқи тўғрисида сўзлашарди. Онамнинг изоҳига қараганда, поччанинг дадамга адовати бўлган. Акам терлама касалидан вафот этди. Ёш хотини икки ўғли билан тул қолган эди. Ўзбекларнинг урф-одати бўйича тул қолган аёл эрининг йил ошини ўтказмасдан турмушга чиқмайди. Оиламизнинг келини бу одатга зид Шерназар деганга эрга чиқадиган бўлган. Дадам рўйхушлик бермаган. «Ақалли эрининг йил ошиси ўтсин. Эгнидан аза кийими тушиб, оқ кияр қилсин. Вафодор хотин эрининг арвоҳини чирқиллатмаслиги керак! Қирқ йигитнинг боши бўлган ўғлимнинг қадр-қиммати шу бўлдим!» деб хафа бўлган.

Бу гап «почча»нинг қулоғига етади. Икки орада адоват тугилади. Дадамдан ўч олишни кўнглига тугиб қўйган «почча» вақти келганда ана шу хилда найранг ишлатиб, бизга озор етказар эди.

Очлик азоби жон-жонимдан ўтиб кетди. Сабрнинг чегараси емирилган... Акам билан иккаламиз: «Қўғирмоч!.. Қўғирмоч!» деявериб онамнинг қулоқ-миясини қоматга келтиргандик. Онам бечора:

— Бурунчиларнинг боласи, экиб келдим. Бугдой пиш-

син. Тандир-тандир нон ёпиб бераман,— деганда, чидаган экан. Сенлар булсанг, даданг намоздан қайтгунча ҳам чидамайсан!— деб бизни сабр-қаноатга чақирарди.

Менинг бошимга, бугдойни қовурмасдан еса нима бўлади, деган фикр келиб қолди. Бу фикр акамга ҳам маъқул бўлди. Онамнинг кўзини шамғалат қилиб бугдой солинган қоп устига ёпиб қўйилган кўрпани кўтариб орасига кирдим. Қопнинг оғзи боғлоглиқ экан. Харчанд уриниб очолмадим. Сўнг қопнинг бирон йиртиқ жойи бордир деган умидда пайпаслаб кўрдим. Йўқ. Қоп мустаҳкам. Бутун. «Қани энди, шу топда пичоқ бўлармиди, қорнидан ёриб, дўппимни бугдойга тўлдириб чиқардим», деб ўйладим.

— Даданг ҳадемай келиб қоладилар. Қўғирмоч қовуриш учун ўтин керак бўлади. Укангни қаватингга олиб ўтин териб кел!— деди онам.

— Қандақа ўтин?— сўради акам.

— Қаранглар, янтоқлар орасида оққурай кўринади. Оққурайни биласанми?

— Нега билмай, палов пиширганингизда ёқардингизку,— деб очилиб жавоб берди акам.

Мен бу орада секин кўрпанинг орасидан чиқиб олдим. Биз ўтин теришга йўл олган эдик, онам:

— Назирқул! Ҳакимжон ўртоғинг ҳам бормоқчи,— деди. Ҳаким бизга эргашди.

— Уғирлаган бугдойинг қани?— сўради акам.

Жавобимдан акамнинг ҳафсаласи пир бўлди. Яқин орада бўлиқ оққурай кўринмади. Оққурай қидириб анча нарига кетиб қолибмиз.

Кун чиқиб, ҳаво исий бошлади. Тўрғайлар оёғимиз остидан чуғурлаб учиб чиқар, ҳавода пирилларди. Янтоқзор оралаб оққурай юла бошладик. Оққурайнинг танаси бақувват бўлар экан. Нимжон Ҳаким бир туп оққурайни синдиргунча қўл-оёғига тикан кириб йиғлай бош-

лади. Мен Ҳакимнинг олдига бордим-да: «Қўй. Кучинг етмаса, мен оққурайни сиңдириб беравераман, сен бир ерга тўплайверасан», дедим. Шундай қилдик. Биздан беш юз қадамлар нарида одамлар энгашиб ниманидир териб юрарди. Акамнинг даъвати билан учаламиз одамлар томон юрдик. Юрдигу, пушаймон қилдик. Янтоқ белга уради. Оққурайдан бўлса дарак йўқ. Қайтмоқчи бўлган эдим, акам:

— Назирқул! Борайлик. Бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ на қилур, деган экан тулки. У ерда бирон фойдали нарса бўлмаса шунча одам бекорга соврилиб юрмасди,— деди.

— Борамизу, тикани кўп экан. Болдирим, оёқ-қўлим тиканга тўлди,— дедим.

Ҳакимжон билан мен гаплашиб акамнинг орқасидан боравердик. Ҳакимжоннинг дадаси жуда машҳур қори экан. Рўза ойлари мачитларда қорликка ўтиб ҳаммани йиғлатар экан. Товуши қўнғироқдек, қуръонни кўшиқдек мақомга солиб ўқир экан. Ҳакимжон дадасидан таълим олиб қуръоннинг кўн сувраларини ёд олипти. Мен ҳам бир неча суврани ёддан билардим. Биз бир-биримизни имтиҳон қилдик. Қуръонни қироат билан ўқишда Ҳакимжон мендан кўра ўткир экан. Мен ўқиган нарсаларининг маъносини сўрадим. У: «Қуръоннинг маъносини худодан бўлак ҳеч ким билмайди»,— деб жавоб берди. Мен ортиқ савол бермадим. Лекин Ҳакимжон дадасининг қандайдир янгича мактаб очиш тараддудида юрганлиги, янги очган мактабда болалар тез савод чиқариб, бир-икки йил ичида ўқиб, ёзадиган бўлиб олиши мумкин, деган гапни дадаси оғзидан эшитганини сўзлаб берди. Дадасини эслаб гапирар экан, дам-бадам кўзига ғилтиллаб ёш келарди...

— Укажонларим! Назирқул! Худо бериб қолди, югуришлар! Ҳазиланинг устидан чиқиб қолдик. Кўряпсан-

ларми бошоқ, нақ буғдойнинг ўзгинаси!— дер эди, бошоқни қўлида силкитиб акам.

Мен акамнинг олдига югуриб эдим, оёғим ярасига тикан кириб ўтириб қолдим. Тиканни ола туриб, меннинг ҳам бошоққа кўзим тушди.

— Ака! Мана, менам бошоқ топдим,— деб қичқирдим.

— Бошоқ сероб экан. Териб дўпиларингга солаверинглар! Тур ўрнингдан!— дер эди кўзини алаиғ-жалаиғ ерга югуртириб акам. Мен бошоқни кафтимда янчдим-да, сомонини пуфлаб совурдим. Донини оғзимга солиб касир-кусур чайнадим, хамир ҳиди анқиб, қақраб ётган оғзим сув оча бошлади. Мазахўрай бўлиб, очкўзлик билан бошоқ қидирардим. Янтоқлар орасида «яшириниб» қолган бошоқларга кўзим тушиб шошиб қолдим. Қувончидан:

— Ҳакимжон! Оққурайни ташла! Бу ёққа кел! Бошоқ нималигини биласанми, ўзинг? Бошоқ буғдойнинг ўзгинаси. Есанг маза қиласан,— деб бошоқларни териб дўппимга солардим.

Ана-мана дегунча дўппим тўлди. Акам этаги тўла бошоқ билан олдимга келиб кўйлагимни ечирди. Кўйлакнинг ёқасини енги билан боғлаб халта қилдик-да, бошоқларни унга солдик. Оз фурсатда кўйлак-халтамиз ҳам тўлди.

Бир гала эркак-аёл ва болалар рўмол, белбоғ ва тўнларига бошоқ тугиб олиб, қўнган жойларига қайтишарди. Акам кўйлак-халтани кўтарди. Ҳакимжон билан мен йўловчилар атрофларида парвонадек елиб-югуриб оққурай териб борардик.

Бировнинг: «Назирмисан?» деган овози эшитилди. Қарасам, мактабдош ўртоғим Оқил, Салим хўрознинг ўғли.— Ҳа, жўражон!— деб қичқирдим мен ҳам.

— Сенларни ҳам чўлга ҳайдашганмиди?..

— Кўриб тўрибсан-ку!

- Даданг, бувинг қаердалар?
- Шу ерда, «Учтепа» чўлида. Сенинг даданг, бувинглар-чи?
- Улар ҳам шу ерда.
- Бошоқ тергани яна келасанми?
- Сен-чи?
- Сен хўп десанг бирга келамиз. Ейдиган бошқа нарсамиз йўқ-ку, ахир, жўражон.
- Бўпти. Нима қилиб оққурай кўтариб юрибсан?
- Онам бошоқдан қўғирмоч қовурадилар. Бизникига кел!
- Сизларники қаерда?
- «Учтепа»да дедим-ку.
- Биз «Учтепа»дан юқорига кўчдик. У ерда қудуқ бор. Сув бор...

Қудуқ-сув дарагини эшитиб акам гапга аралашди. Оқил биз билан бирга борадиган, қудуқ-сув тўғрисида, кўчиб борган жойлари ҳақида дадамга гапириб берадиган бўлди. «Биз ҳам кўчиб бориб, ҳаммамиз бир ерда яшаймиз», деб Оқил жўрамни қувонтирдим.

Дадам билан онам бизни тажанг бўлиб қарши олишди. Дадам:

— Болани ишга буюр, орқасидан ўзинг югур, деб бекор айтмаганлар-да!— деди.

— Талқон энгу болаларингизни сувга юборинг!— дея пичинг қилди онам. Бироқ бу кўнгил хиралик узоққа чўзилмади, кўйлак-халта тўла бошоққа кўзлари тушиши билан онам:

— Шукур қилинг, дадаси. Уғилларингиз нон топишиб келибди. Емон куннинг бир куни бўлса ҳам ўтганини айтмайсизми! Дунёдан бутунлай умидимни узиб қўйган эдим. Мана, донимиз йўқ эди, донлик, сувимиз йўқ эди, сувлик бўлдик. Қани, болаларим бери келинглар, дўппиларингни тутинглар!— деди онам рўмолига тугилган қў-

фирмочдан бир кап-бир кап дўппиларимизга солиб,— айтиб қўяй, қулоқларингда бўлсин, яна баднафслик қилиб қўғирмочни бирданига еб қўйманглар. Бир дона-бир дона оғзиларингга солиб, шимиб-шимиб, сўнгра чайнасаларингиз ҳолвайтар егандек маза қиласизлар. Кечгача бундан бўлак овқат йўқи!— деб уқтирди-да, ҳар қайсимизга бир қултум-бир қултумдан қайпаган сув ичирди. Сув таъмсиз эди. Қани энди шу сувдан бир косаси бўлсал Биз келгунимизча одамларнинг кўпи кўчиб, қолганлари ҳам кўчишга ҳозирланаётган эди. Дадам аллақачон қудуқ бошига бориб, пақир билан қумғонни қудуқ сувига тўлдириб қайтган экан. Қолдаги буғдой, кўрпаларни отга юклаб биз ҳам қудуқ бошига қараб йўл олдик. Чўлда одам болалари чумоли сингари ўрмалашарди. Қудуқ бошига етиб бордик. Бу ер ҳам тақир чўл. Маълум бўлишпача, бу ерда беш-олти овул қозоқлар яшар экан. Жиззахликлар исёни бостирилгани, жазо отряди ёвузлик қилаётганидан хабар топган қозоқлар қаёққадир кўчиб кетганлар. Қалаб ташланган таппининг орасига бир катта қозон, тахтадан ясалган бир пақирни беркитиб кетган эканлар. Оломон таппини қулатиб, қозон билан пақирни олишппти. Пақир қудуқдан сув тортишга, қозон қўғирмоч қовуришга асқатишти.

Биз қудуқ бошига етиб борганимизда ажойиб манзарани кўрдик. Бир нечта норғул йиғит қудуқ атрофини қуршаб олган. Қандайдир бир мўйсафид товуши борица бақирарди:

— Мусулмонлар! Бутун халойиқ қудуққа ёпирилган билан бирон муддао ҳосил бўлмайди. Яхшиси, ҳаммаларнинг жой-жойларингизга бориб ўтиринглар. Фақат оила бошлиқлари қудуқ бошида саф тортиб қатор турсинлар! Тегирмон навбати билан, деган гап бор. Ҳар ким тартибга риоя қилса, навбати билан битта-битта қудуқ олдига келса, жон бошига бир пиёла ҳисобидан сув

олаверади. Шундай қилсак, қудуқнинг суви ҳаммага етади. Қани, тартиб билан қатор бўлинглар!

Оломон бир-бирини суриб, итаришиб сафга тизила бошлади. Болалар чирқираб йиғлашар, олаговур чўлни қоплаган эди.

Азамат йигитлар қудуқдан сув тортмоқда. Қатордаги одамлар навбат билан чойнак, коса, қумғон, мўндиларига сув олар эканлар: «Барака топ!.. Сувдек сероб бўл!» дейишарди.

Чўлда ғимирлаган жон борки, ҳаммаси нафс ғамидо овора! Бу одамлар орасида ҳафталаб нон юзини кўрмаган ва иссиқ овқат емаганлар кўп эди. Сургундагиларнинг бирдан-бир емиши қўғирмоч бўлиб қолди. Бир эмас, бир неча қозонда аёллар қўғирмоч қовураар эдилар.

Дадам ҳам қудуқ бошига кўчиб келишимиз билан ўчоқ қазишга тутинганди. Акам, мен, Оқил, Ҳакимжон, иккала жияним Мели, Ғойиблар биргалашиб бошоқ янчишдик. Бу ишга деҳқон боласи Оқил бошчилик қилди. У янчилган бошоқни дўпписига солиб, бўйи баравар кўтариб секин тўка бошлаган эди, чўл шабадасида сомон четга учиб, дони бир ерга туша бошлади. Шу тахлитда бошоқни донга айлантириб онамга бериб турдик. Онам иккала опам билан қозонда қўғирмоч қовуриб, расаманди билан тарқатишарди. Бир майизни қирқ киши бўлиб еган замон бўлган экан, деган гапни она-оталар оғзидан кўп мартаба эшитган эдим. Мана энди ўшанақа замонни ўзим кўриб турибман.

Биз билан қўшни оилалар ҳам бошоқларини янчиб, буғдойларини кўтариб бизнинг ўчоқ бошига келишди. Улар ҳам навбатма-навбат қўғирмоч қовура бошладилар.

Туш пайти Қуёш яна қизитиб, одамлар бошидан аланга сочарди. Чапқоқликдан одамларгина эмас, ер-кўк: «Сув! Сув!» дея нолиш қилаётгандек... Одамлар бошпа-

на — соя қидирарди. Бошпана қаёқда дейсиз!.. Лекин бунинг ҳам иложини топдилар. Оққурай тўлидан соябон қилишди, гўдак ва хаста кексаларни сояга ётқиза бошладилар. Аммо бунинг ҳам «худо» кўп кўрди. Қаёқдандир бало-қазодек қуюн етиб келди, соябонларни дамига тортиб, гирдобига ўраб олиб кетди. Мен бундай қуюнни биринчи кўришим. Қуюн ер сатҳида шиддат билан гир-гир айланар, ер билан осмон оралиғида зўр устун ҳосил бўларди. Қуюн тупроқ, қум, хор-хасларни ердан кўтариб, одамлар тўдасига урди. Оломон чанг-тўзон ичида қолди. Ёниб турган ўчоқлардаги чўғларни ўчириб кийим-кечакларга ўт кетди. Одамларнинг бошидаги дўппи, рўмолларини учириб, кўз юмиб очгунча ҳамма ёқни остин-устин қилиб юборди.

Одамлар қуюнни даф қилиш учун: «Ё ошпичоқ, қалампир! Ё ошпичоқ, қалампир!» деб бақирришарди. Мен қандай ҳодиса рўй берганига тушунмай, қўрққанымдан ер бағирлаб писиб ётардим. Тўполон шамол тинди. Аёллар чанг-тупроқ кирган кўзларини уқалаб, ёқаларини ушлаб: «Балойи ногаҳонийдан ўзинг сақла, худойим», дейишиб, қуюн учириб кетган анжомларини теришар экан, ўзаро сўзлашардилар. Бу шамол гўё одатдаги шамол бўлмасдан, дев-ажинлар шамоли—қуюн эмиш. Бундай вақтда дарров: «Ё ошпичоқ, қалампир!» дейилмаса, пнс-жинслар одамларни чалиб оғзини қийшиқ, оёққўлнинг шол қилиб кетар эмиш... Мен қуюн орасида соғсаломат қолганимга таажжубланиб: «Она, мен ошпичоқ, қалампир демадим. Нега дев-ажинлар мени урмади?» десам, онам: «Дев-ажиналар қалампирдан қўрқинишармиш... Шунча одам: «Ошпичоқ, қалампир!» деб бақирришгани учун дев-ажиналар тўдамизга доришдан чўчиди. Бу девларнинг шамоли эди. Ўзи бўлса тўдамизни сакраб ўтиб кетди», деб жавоб қилди.

Мен у пайтларда одамларнинг бу эътиқодига ишонган

ёки пшоцмаганлигимни эслай олмайман. Аммо бўлиб ўтган у воқеани эсласам, хурофот ота-оналаримизнинг қанчалик содда ва анди қилиб қўйганига ҳозир ҳам ачинаман.

Сувсиз, озиқ-овқатсиз, бошпанасиз чўл-биёбонда одамлар бошда гангиб қолган бўлсалар-да, кейин яшаш учун кураша бошладилар. Одамлар қаёқдандир қамиш орқалашиб келиб, капалар (чайла) қуришга киришишди. Турган жойимиздан беш-олти чақирим нарида «Тўкир сой» номли қамишзор борлиги маълум бўлгач, бир гала одамлар билан дадам, акам, поччамлар ўша ёққа қараб йўл олишди. Биз бир гала болалар бир бўлиб машоқ, ўтин тергани кетдик. Сувсаб-ҳориб, оёқ-қўлимиз тиканга тўлиб, бир этак-бир этак бошоқ териб қайтдик. Кунботар чоқда икки линг қамишни отга ортиб дадамлар ҳам қайтишди. Қамиш ўриш учун бирон асбоб йўқлигидан ҳар бир дона қамишни қўллари билан қайириб, синдириб тайёрлагувларича кўп қийналганлар. Қўл-оёқлари ажда-ажда бўлиб кесилган, афт-ангор ва кийимлари қип-қизил қон эди...

Шу кун кечаси одамлар кўз юммади деса бўлади. Қамиш ташиб, қапа қуриб тонг оттирдилар. Учинчи куни ҳар бир оила ўз чайласига эга бўлиб олганди. Эркаксиз, ишга яроқли кишиси йўқ бевазанларга ҳашар қилишиб қапа тикиб беришди.

Бош омон бўлса дўппи топилади, деганларидек, мана номи чайла бўлган билан ҳарқалай бошпана тайёр бўлди. Капалар тикилди-ю, одамларнинг боши бошига қовушиб қолди. «Фалончининг чайласи... фалончи фалончи билан қўшни!» деган гаплар пайдо бўлди. Бироқ ёлғиз қапа билан чўлда ҳаёт кечириш асло мумкин эмасди. Тўрт-беш ўтовлик қозоқ биродарларни сув билан таъмин қилиб келган қудуқ иккинчи кунийёқ қуриб қолди. Ташналик азобидан юрак олдириб қўйган халқ орасида яна

ваҳима бошланди. Уй-жойларидан бутунлай маҳрум қилинган жиззахликлар орқасидан ҳалокат қувиб юрарди. Сувсиз, озиқ-овқатсиз, бир бурда нонга зор бўлиш ҳалокатнинг ўзи эмасми, ахир!

Қариялар тўп-тўп бўлишиб гурунг қуришарди. До-нишманд кексалар кўрган чора ва тадбирлар сургундагилар қулоғига яшин тезлигида етарди. Кексалар гурунгида бўлиб ўтган гап-сўзларни дадам оқизмай-томизмай онамга келиб айтарди. Кексалар кенгашиб қудуқлар қазишга қарор қилишибдилар.

Ёш-яланглар дарҳол бел боғлаб ишга киришдилар. Кечаси билан ухламасдан навбати билан қудуқ ковлашдилар. Бир эмас, учта қудуқ қазилди. Иккитаси говмиш чиқиб эл сувга сериб бўлиб қолди. Балоларнинг бири — ташналик балоси даф этилди. Худонинг қуни кўп! Очилик балосининг чораси нима бўлади, деган ваҳима катта-кичикнинг тинка-дармонини қуритганди.

Кексалардан бирови кенгашда шундай депти:

— Биродарлар! Тўрт томонимиз қуролли қотиллар билан ўраб олинган. «Учтепа»дан чиқиб Жиззах ёки Тошкент томонга йўл олишга ҳақимиз йўқ, қоровуллар отиб ташлайди. Қандай дарди бедаво кунга қолди, шўрлик халқ!.. Энди, бирдан-бир чора қолди: ичимиздан элчи сайлайлик. Бир парча оқ латтани чўпга боғлаб ялов қилиб элчимиз қоровуллар олдига борсин. Элчига ўлим йўқ. Унга тегмаслар. У сургундаги оломоннинг арзини баён қилсин. Нонсиз, сувсиз, бошпанасиз чўл-биёбонда қолдик десин. Тезлик билан сургундагиларга нон-сув етказиб беришни, ўз киндигимиз қони томган шаҳримизга тезлик билан ҳаммамизни қайтаришни талаб қилсин.—Бу фикр кенгаш аҳлига маъқул бўлибди.. Дадам чайла тагида ўтириб кексалар қарорини онамга ҳикоя қиларди. Шу пайт чайлалардан одамлар чиқиб тепа томонга қарашиб қолишди. Болалар ҳам ўша томонга югуришди. Мен

ҳам болалар орқасидан бордим. Тепалар оралғида отлиқ ва туя стаклаган одамлар кўришди. Бизлар учун тушдек кўринган карвон қўрамиз томон йўл олди, эски қудуқ олдига келиб тўхтади. Отлиқ отдан тушди. Туялар чўкди. Мен: «Қудуқ эгалари яна қайтиб кўчиб келишмадимикин?» деб ўйлаб турувдим, улар одамлар билан қучоқлашиб кўз ёши қилишиб, «боврим-боврим» дейишиб кўришишди. Ҳол-аҳвол сўраб ҳолимизга ачинишди, афсуснадоматлар қилишди.

— Биз Босимбек уруғидан бўламиз,— деб ўзини, ёнидаги икки йиғитни таништирди ёши олтмишлардан ошган мўйсафид қозоқ,— Учтепа чўлига сургун қилинганларингиздан кеча хабар топдик. Оз бўлса-да, пича бугдой, бир йилқи олиб келдик. Ёмон куннинг бир кунига бўлса-да, яраб турар,— деди кўз ёшларини артиб чол ва подшони қарғаб, лаънатлай бошлади. Бу қардошлик туйғуларни сургундагиларнинг бошларини кўкка еткургандек бўлди. Чайлалардан бирини бўшатиб меҳмонларни ўтқаздилар. Меҳмонлар савол устига савол беришар, жиззахликлар бошларига тушган кулфатларни айтиб адо қилишолмасди. Кекса қозоқ отни сўйишга фотиҳа берди. Одил қассоб чаққонлик билан уни бажо келтирди. Гўшт билан саккиз қоп бугдой расамади билан оилаларга тақсим қилинди...

Кунлар ҳасратда ўтиб борарди. Бу орада бир неча гўдак туғилиб, бир неча аёл-эркак қабрга ҳам қўйилди. Яширишининг ҳожати йўқ, «кўрганнинг кунин ортиқ» дегандек, чайладан чайлага қиз узатиб, бир коса сув билан никоҳ ўқитиб, қиз-йиғитни қовуштириб қўйишарди. Катта оламнинг қизи Норақбувини ҳам шу тахлитда кўёвга узатгандик.

Кексалар юборган элчилар чегара соқчиларидан хуш-хабар олиб қайтгани тўғрисида дув-дув гап тарқалди. Чегара соқчиларининг командири билан элчилар ўртаси-

да бир татар солдат тилмочлик қилган эмиш. Командир элчиларни хушмуомалалик билан қабул қилиб, сургундагиларнинг арз-додларини уезд ҳокимига етказишга ваъда қилганмиш.

Ана шу кундан бошлаб катта-кичикнинг қулоғи овда бўлиб қолди. Кунлардан бир кун бошоқ териб юрган эдик, айни пешин вақтида Жиззах томондан бир қора пайдо бўлди. Мен қўлимни қошим устига соябон қилиб қарадим. Узоқдан у қора нуқта одамми, ҳайвонми ажратиш қийин эди.

— Жўра! Жиззах томонда бир қора кўриняпти, нима бўлса экан?— сўрадим Оқилдан.

Оқил ҳам қўлини қоши устига соябон қилиб узоқ кузатгач:

— Отлиққа ўхшайди,— деди.

Терган бошоғимизни шошилиб этакларимизга солиб, чайламиз томон югурдик. Отлиқ бизга яқинлашиб келарди. Биз турган ерга тўрт юз метрлар чамаси масофа қолганда отлиқ бизга етиб олди. От қора терга тушган, пишқириб бурнидан нафас оларди.

Отлиқ бизга яқинлашгач, унинг йўлини кесиб салом бердик. У алик олгач:

— Этакларингизда нима бор?— деб сўради.

— Бошоқ,— дедик.

— Бошоқни нима қиласизлар?

— Қўғирмоч қилиб еймиз.

— Яна егулик нималарингиз бор?

— Бошқа нарсамиз йўқ.

— Қимнинг ўғли бўласизлар?

— Мен Сафар чойфурушнинг.

— Мен Салим хўрозни ўғлиман.

— Қани, суюнчини чўзинглар-чи, жўжаларим.

— Нимага суюнчи амаки?

— Омон-омон. Сургун бекор қилинди. Уйларингга қайтасизлар,— деди отига қамчи босиб хабарчи.

— Ур-рей!.. Омон-омон!..— дея қувониб, бақира бошладик.

Хабарчининг кўк оти қушдек учиб чайлалар орасида ғойиб бўлди.

— «Омон-омон»... Ур-рей, сургун бекор қилинди. Уйимизга қайтамиз!— деб бақириб-чақириб, далани бошимизга кўтариб, қора терга пишиб биз ҳам кўрамизга етиб бордик. Хабарчи отлиқ оломон қуршовида. Одамлар устларидаги чопон ва бошларидаги пешанабоғларини ечиб отлиққа иргитмоқда. Отлиқ амаки «суюнчи»га кўмилиб кетган... Эркаклар, аёллар бир-бирлари билан қучоқлашиб:

— Омон-омон муборак бўлсин.

— Куллуқ, ўзларига муборак.

— Энди, оғайни, «Учтепа» чўлини елкамизнинг чуқури кўрсин,— дейишар, биров қувониб, биров кўз ёши тўкарди.

Учтепадан гўё сайил тарқалаётгандек чўлни одам босди. Оналар болаларининг қўлидан ушлаб, оталар кичкинтойларни опичлаб чумолидек Жиззах томон йўл олишди. Мен улар орасида борар эканман, йўл-йўлакай шундай гаплар эшитиларди:

— ... Қимирлаган қир ошар, эндигиси осон, тонг отгунча етиб олармиз...

— Ҳарқалай фалокатимиз аригани чин бўлсин.

— Сургун бекор қилинди, фалокатнинг аригани шу, худо хоҳласа.

Йўловчилар гурунги орасидан назаримда қуйидаги гаплар эшитилаётгандек эди:

«Оҳ, Жиззахжон! Танаси ўтда қовурилган жабрдийда шаҳрим! Отам-онам, бобом-момом! Бобокалонларимнинг килдик қони, хок-тупроғи қўшилган табаррук шаҳрим!

Жазо отряди қўйган ўтда кабоб бўлган бағрингни оч!
Ярангга малҳам, дардингга даво бўлай. Сенинг чиро-
фингни ўчирмоқчи бўлганларнинг чироқлари ўчсин! Бир
умр рўшнолик кўрмай дунёдан йиғлаб ўтсин! Биз меҳ-
наткаш одамлар ҳаёт экан, сенинг чирофинг асло ўчмай-
ди. Ариқларинг сувсиз қолмайди. Зарафшоннинг зилол
суви яна бағрингда оқади, боғларингда узум, олма, анор,
ўрик, нок-нашвати гуллайди. Далаларингда қўй-қўзи
маърашиб, йилқилар кишнайди. Олтин бошоқ буғдойла-
ринг гўзал Фарғона водийси заҳматкашлари кўзига тў-
тиё...

Сени хўрлаганлар албатта хор бўлади! Ҳақиқат кеч
бўлса ҳам ўзига йўл топади. Биз ҳақиқат, эрк-озодлик
истаймиз. Буни топмагунча асло тинчимасмиз! Бу азоб-
уқубат, исён ва сургунлар сенинг учун, эй менинг кўз қо-
рачигим, оташ нафас, олов тан, довьюрак шаҳрим!..»

Ота-онам ёнида, уйқусираб қадам ташлар эканман,
қулоғимга чалинган бу нидо, балки исёнчилар туғёнининг
менинг юрагимдаги акси садосидир...

Учтепа чўлидан Жиззахга етгунча менинг қулоғим-
дан бу овоз аримади... худди шу овоз далдасидан куч
олиб, чарчаш нима эканини сезмай култепа шаҳримга
кириб келганимни ўзим ҳам сезмай қолибман...

ШОМИ ГАРИБОН

Кун ботиб, қоронги чўккан пайгда ҳовлимизга етиб олдик. Кўчалар, маҳаллаларга худди бало доригандек...

Мана, боғ ҳовли дарвозамиз ланг очик. Ҳамма ёқ жимжит. Теварак-атроф кишини ютиб юборгудек. Мен билан тенгдош, бирга-бирга катта бўлиб вояга етиб олган марварид тутимиз, ўрик, олчаларимиз ўксиб, ғамгин боқиб тургандек. Қаҳрабодек сап-сарик, бол томиб ётадиган, ҳосили қиров тушгунча сақланадиган ҳусайни узумларимизнинг сўрилари қулаб тушган.

Уйимизнинг иккала эшиги ҳам ланг очик. Эгалик уйнинг эшиги ҳеч қачон очик қолмасди. Бир вақтлар онам қучоғи сингари иссиқ, кўркам боғимиз, эгаси ўлиб кетгандек бирам хунук, бирам ваҳималики... ҳар қачон кўрпа-ёстик тахт уриб қўйиладиган айвон тахмони ҳам бўмбўш. Елғиз каравотимиз ўрнида қимирламай турипти. Қани шу топда ҳар қачонгидек кигиз-кўрпа тўшалган бўлса-ю, ўзимни таппа ташласам. Оёқда тик туришга мажолим йўқ. Қуруқ каравотга узала тушдим. Ухласам, ҳеч турмасдан ухласам, ухлай берсам, ухлай берсам, бирон киши тур демаса мени!

Кўнглим тун қоронғисидек зим-зиё. Чироқсиз, зиёсиз қоп-қоронги кечанинг юрагимга қуйиб қўйган ғашини тарқатолмасдим. Рўзингни сот, рўшнолик ол, дейишарди

баъзан тагдор қилиб оналар Чироқ ёқиш учун гугурт ҳам керак-ку! Қани ўша чироқ! Қани ўша гугурт!

Онамнинг қўлида укам ўликдек шалпайган. Муҳаббат чирой, уйқу жой танламас, деганларидек, қаттиқ тахта каравот ҳам момиқ жой бўлиб, кўзим уйқуга кетган экан, дадамнинг: «Тур ўрнингдан! Шолча тўшай!» деган овозлари қулоғимга кирди. Лекин на туролдим ва на кўзимни очолдим...

— Қўй, уйғотма, ётаверсин,— деган овоз қулоғимга киради. Кўзимни очай дейман, сира очолмайман. Танам увушиб қолгандек. Қимирлашга ҳолим йўқ. Ҳушим бору, жоним йўқдек. Лекин уйғоқман. Ўзимни зўрлаб кўзимни очдим. Офтоб зиёсига кўзим қамашди. Яна кўзим юмилди. Қулоғимга гўнғир-гўнғир товуш киради...

— Ўз фуқаросига-я!.. Худо кўтарсин уни! Умрбод сургунни раво кўрган оқпошшо қандай худо ёрлақаб инсофга келди экан?.. Халққа кўрсатган бу шафқатига ҳозир ҳам ҳайронман, кунинг қисқа бўлгур Николайни!

— Мени ҳам ақлим лол, у ёғини сўрасанг, тошкентлик. Ҳа, қурбақани ҳам босса «вақ» этади-ку, ахир. Зулм жон-жонидан ўтган эдики, халқ мингбоши, ҳокимга тиг кўтарди. Пичоқни ўзингга ур, оғримаса бировга! Халқ хўб чидади. Ахири сабр косаси тўлгач, бу номаъқулчиликни қилди... Тўғри айтасан, катталар-ку, қўзғолон кўтариб подшо олдида «катта гуноҳ» қилган экан, бу маъсум гўдаккиналарга бундай жазо чикора-а!.. Нонсиз, сувсиз, сарсон-саргардонлик билан чўл-биебонда, ҳаммани ўлдириб, ўлаксахўр қушларга ем қилмоқчи эди бизларни! Ўз фуқаросига шундай жазони эп кўрган ўта кетган золим тош юрак подшонинг дилини нима юмшатди, ҳаммага афв умумий бериб уй-уйига қайтарди? Сенга ўхшаб, ана шунисига мен ҳам ҳайрон-да, хотин...

Овоз тинди. Лекин бу дадам билан онамнинг овозлари эканини билиб ётардим, қаерда эканимни эслай олмас-

дим. Уй ўйлаб, бошим қотиб, кўзимни очдим. Осмонга бўй чўзган теракларни кўриб ҳушёр тортдим шекилли, теварак-атрофга кўз югуртирдим. Қаер бу? Бошимни кўтариб, у-бу томонга аланг-жаланг боқдим. Боғ ҳовлимизга ўхшайди. Ҳушимни йиғишга ҳаракат қилдим... Уч-тепа сургуни... Чайла тикиш... Собир йигитнинг чўлда пайдо бўлиши... Омон-омон... Чайлаларнинг бузилиши... Қўзғолончиларнинг Жиззахга йўл олишлари...

Шуларни эслаб ўзимга келдим. Кўзимни уқалай-уқалай атрофга қарадим. Ҳеч ким йўқ. Юрагим орқамга тортиб кетди. Урнимдан турдим. «Она!» деб қичқиргим келди.

Биринчи шомни гарибонимиз шу тариқа ўтди...

КАТЛ

Бадаргадан қайтиб ҳам халқ тинчимади. Биринчи жаҳон урушининг пўлат мушти Россия бошига тушиб турган пайтда халқ тинчлиги тўғрисида ўйлаш хаёлпарастлик бўларди. Оқпошшонинг Жиззах қўзғолончиларига кўрсатган «шафқатининг» тагида гап бор экан. Орадан сал вақт ўтмасдан, мардикор олинш тўғрисидаги олий фармони яна тирилтирдилар. Даҳаларга мингбошилар, маҳаллаларга элликбошилар тайин қилинди. Эски рўйхатлар топилиб, хатга тушган йигитлар яна қайта текширишдан ўтказилди. Мардикорлар учун ўнбоши, юзбоши, мингбошилар тайин қилиниб, взвод-роталарга бўлинди. Шу муносабат билан бизнинг маҳаллада бўлган бир йиғилишда қаршилик кўрсатган Қурбонбой Уринбой ўғли билан Урдушмат Отабой ўғли ва бошқалар қамоққа олинди. Бошқа маҳаллаларда ҳам шу каби воқеалар рўй бериб турди. Лекин аввалгидек амалдорлар қони тўкилмади. Чунки ҳар бир маҳаллада қуролли полиция ва ҳарбий патруллар изғиб юрарди. Қайноқ сут ичиб оғзи куйган одам қатикни ҳам пуфлаб ичади, деганларидек, қўзғолондан оғзи куйган халқ эҳтиёткор бўлиб қолганди. Истибдодга қарши «кўр-кўрона» қўзғолон кўтариб қаттиқ панд еган халқ ночор ва ноиложликдан бутун ғазабини ичига ютиб, тишини тишига қўйиб турарди. Мен

билган ва ўз кўзим билан кўрган Қурбонбой, Урдушмат ва бошқа довурак азаматларнинг қўл-оёғларига кишан солиниб турмага ташланди! Жиззахнинг барча маҳалла ва қишлоқларида ҳам шу каби фожиалар рўй берди.

Шундай қилиб, мардикорга боришдан бош тортишнинг иложи қолмади. Лекин улар, гарчи тақдирга тан бериб қўйган бўлсалар-да, пайт пойлашар ва қачондир толелари ёр бўлишидан умидвор эдилар.

Одатдагидек, қаландархона хиёбони йигит-яланглар билан гавжум. Ҳар қачон ўйиндан бошимиз чиқмаган биз болаларнинг ҳам юрагимизга қил сиғмасди. Оч бола тўқ бола билан ўйнамас. Қора нонга қорин тўймай турган бир маҳалда, дадалари урушга кетиб қолса аҳволлари нима кечишини болалар ҳам тушуниб қолган эдилар. Шунинг учун ҳам бизлар тўда-тўда бўлишиб, йигитлар давраси яқинида қулоқларимиз динг, хомуш гап «ўғирлардик».

Шундай кунларнинг бирида от устида Эргаш даҳбоши пайдо бўлди. Ҳар қачон пиёда юрадиган Эргаш даҳбоши от устида пайдо бўлдими, халқнинг диққат-эътибори дарҳол унга қаратиларди, чунки у, бу ҳолатда ё хуш, ёким нохуш хабар келтирарди. Аммо ўша кунларда хуш-хабардан кўра нохуш хабарни кўпроқ кутарди мотамса-ро ҳамшаҳарларим.

Эргаш даҳбоши эгарга қуйиб қўйгандек от устида ўтирарди. Бўйи қисқа бўлса-да, аъзойи бадани бир-бирига мутаносиб. Бети япалоқ, патак соқол бўлса ҳам, истараси иссиқ. Ўзи ўта хушмуомала, бир гапириб, ўн кулади. Катта-кичикни фарқ қилмай: «Болажонларим-болажоним» деб муомала қиладиган беозор киши эди, Одамлар ҳам уни кўрганда «болажон келяптилар» дейишарди. Биз болалар ҳам у киши билан учрашганда: «Ассалом, болажон амаки...» десак, «ваалайкум ассалом, болажонлар!» деб дуо қиларди-да, қих-қих кулиб ўтиб кетарди.

Бугун «болажонларим»нинг бошида ҳожи дўппи, ува-
да кўк салла. Эғнида қирқ ямоқ жун чакмон, оёғида жа-
ғи ажралган эски кавуш. Сержун, калта бўйин, пакана
тотича отга миниб қаландархонага кириб келди-да, оти-
ни таққа тўхтатиб, бош эғиб таъзим қилди. Сўнг қамчи-
нини ўнг чаккасига тираб, муаззин азон айтгандек, ўнг
ва сўлига ўгирилиб, сўзни қойил-мақомига келтириб, қо-
фиядош гапларни бир-бирига улаб, қичқира бошлади.
Халойиқ жарчи сўзини анқайиб тингларди.

— Аввал салом, халойиқ,
Баъдаз калом, эшитинг!
Қулоқ бериб гапимга,
Мағзини чақиб кўринг.
Катта-кичик аҳли раста,
Соғ-саломат, касал-хаста,
Эшитиб олсин битта қолмай,
Эшитмаган сўраб олсин уялмай.
Отим Эргаш, билмаганлар билишсин,
Касбим жарчи хуш ва нохуш хабарчи,
Рост гап айтсам гина қилмай қўйсинлар.

Жарчи яна ҳам товушини баланд кўтариб сайрай
кетди:

Ун ялаган аллофлар!
Қон ялаган қассоблар!
Дурадгор ҳам сартарош,
Ғалаёнга бўлган бош,
Ер соҳиби деҳқоним,
Мардлар марди чоракор,
Отбоқар ҳам қўйбоқар!
Она, опа-сингиллар!
Эшитмадим деманглар,
Эшитмай армон қилманглар.

От бошига иш тушса,
Сувлиқ билан сув ичар,
Эр бошига иш тушса,
Этик билан сув кечар,
Эшитмаган бормикин,
Жиззахликлар қаҳрини.
Амалдорларни урган,
Мирзаёрни ўлдирган,
Ҳоким тўра Рукинни,
Бошига шашпар солган.
Ўлжа қилиб таппонни,
Кўксига ўқни отган.
Билмаганлар билсинлар:
Муҳаммадидир оти,
Ҳамродир ота зоти.
Қисматида бор экаи,
Афсус, ёри дор экаи.
Бўйнига сиртмоқ солинса,
Қўй сингари осилса,
Ер-дўстлар йиғилиб
Қиласизми тамошо?
Бир қориндан талашиб,
Тушган ака-укалар,
Оғаси Жалолиддин,
Кенжаси Тўражондир.
Хотини — номус-ори:
Номидир Муҳаррамой.
Темир қанот Юсуфжон,
Қизча шўрлик Роҳатой,
«Дадажон» деб йиғлашса,
На дегайсиз ёронлар?
Ота бўйнида сиртмоқ,
Десаки мардонавор:
«Йиғламанг, қўзичоқлар!

Кўз ёши тўкмапг, увол.
Бўй қўйиб катта бўлинг!
Бургуту шунқор бўлинг!
Ҳиммати баланд бўлинг!
Хотамитой сингари.
Отанг Муҳаммадини,
Осган зўравопларни,
Ўз дорига осинглар!
Кўринг, қанча халойиқ,
Ғиқ этмасдан турипти,
Ғиқ этмагани билан,
Пайтин пойлаб турипти.
Қирқ йил эмас, қирқ кунда,
Ўчимизни олурсиз».
Мушфиқ онаси Зиннат,
Дод боламлаб йиғласа,
Тоқат қолурму танда.
Сочини белга ёйиб,
Садр тушиб айланиб,
Жигарин пора қилса,
Фарёдидан еру кўк
Мотам тутиб йиғласа.
«Дод солманг, мушфиқ она,
Йиғлама, қўзичоғим!
Йиғламамг, тенгу тўшим!
Гўдақларим онаси,
Муҳаррамой чироғим».
Муҳаммади бечора,
Дор тагида овора.
Куропаткин баланд дор
Ўрда устига қурган.
Белинга бўлса белбоғ,
Муҳаммадига бўл ёри
Бугун пешин чоғида,

Осилар Муҳаммади,
Лақаби бучча қулоқ.
Ўтирганлар турсинлар,
Турганлар югурсинлар.
Қўрғон ичига қараб,
Қатлини бориб кўрсинлар! Ҳой!.

Бу мудҳиш хабарни жарчи тўлиб-тўлқинланиб йиғлаб айтди. Нохуш хабар оғиздан оғизга кўчди, қулоқдан қулоққа етди. Катта-кичик аёл-эркак бир-бирига хабарлашиб: «Юраверинглар! Томоша эмас, бу ҳам бир жаноза, армон билан ўлмасин шўрлик. «Мени ҳам йўқлайдиганларим бор экан, бекорга ўлмаётганимни эл-халқим билар экан», деб ўлими олдида кўнгли бир оз кўтари-лар-ку»,— дейишиб одамлар даҳа ва қишлоқлардан гала-гала бўлишиб, ўрда томон йўл олишди.

Қўрғон ичининг кенглиги қарийб саксон гектар келарди. Аввалги бобларнинг бирида тасвир қилинган бу қўрғон қўзғолонга қадар обод бир шаҳарча эди. Жазо отряди бир-бирига туташ уйларга ўт қўйиб ёндирган, ҳозир улар қабристонни эслатарди. Қарийб икки юз гектар келадиган жойда (Бозор жойини ҳам қўшиб ҳисоблаганда) гуж-гуж иморатлар куйиб кул бўлган, хон ўрдаси харобаси тепалигида Куропаткиннинг мудҳиш дори кўрниб турарди.

Мен «дор» деганда мутлақо бошқа бир нарсани кўз олдимга келтирган эканман. Ўрда устига қурилган дор, Тошпўлат дорбозчиннинг дорига сира ҳам ўхшамасди. Тепаликка йўгон ёғоч тикка қилиниб кўмилган. Ёғочнинг тепасига «қўриқчи» қўлидек ёғоч михланиб, унга сирмоқ қилинган арқон осиб қўйилган.

Ўрда таги одамга тўлган. Тепа устидаги миршаблар дам-бадам оломонга назар ташлаб қўярди. Сентябрьнинг бошлари, ҳаво у қадар иссиқ эмас. Осмонда якка-ярим

қора булутлар сузиб юради. Одамлар, «олиб келди, олиб келди» дейишиб, кўҳна ёғоч бозор томонга қарашди.

Бир гала отлиқ солдатлар яланғоч қилчларни елкаларига қўйиб, усти гилам билан ёпилган соябонли Қўқон аравани қуршаб келишарди. Оломон қўзғолиб, арава томон юзланди. Юраклари така-пука миршаблар оёғи куйган товукдек питирлашиб: «Ҳой халойиқ! Мусулмонлар! Жойларингдан қимирламанглар, ўрда тепасида пулемёт бор, худо у кунин кўрсатмагай, ҳаммаларингни қириб ташламасин яна!» деб оломонни огоҳлантиришарди.

Миршабларнинг дўқи ва огоҳлантиришига қарамасдан оломон орасидан яланг оёқ, йиртиқ камзул кийган, бош яланг бир ёш бола отилиб чиқиб: «Дада!.. Дадажон!» деб арава томон югурди. Содиқ миршабми, Толиб миршабми, эсимда йўқ, «ҳай-ҳайлаб» болага қараб от қўйди.

— Ҳой жувонмарг, ўлгинг келяптими! Қайт орқангга!— дея елкасига бир қамчи урди. Бола дод солиб оломон ичига ўзини олди. Бу менинг тенгдош ўртоғим—Зиёқорининг ўғли Ҳакимжон эди. У елкасини ушлаб, овозини чиқазмай, кўзидан дув-дув ёш тўкиб йиғларди. Жўрамага раҳмим келиб кетди. Зиёқорини ҳам миршаблар тутиб, қамоққа олганини билардим. Зиёқори Абдулла ўғли ҳам Муҳаммади Ҳамро ўғли сингари подшо ҳукуматига қарши бош кўтаргани учун Туркистон махсус вақтли дала ҳарбий суди томонидан 1916 йилнинг 29 август куни, йигирма уч киши билан бирга судланган. Ана шу суд ҳуқида мана шундай ёзув бор:

... Судланувчи мулла Зиёқори Абдуллаев 23 нафар айбланувчилар қаторида давлат ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтаришда айбланади; бу шахслар ҳаракатдаги армиянинг орқа томонидаги ишларга маҳаллий аҳолидан сафарбар қилиш тўғрисида 1916 йил, 25 июнда чиқазилган олий фармонни амалга оширишга халақит берини учун халқни қуролли қўзғолонга даъват этган. Хизмат

вазифаларини бажариб турган лавозимдаги ходимларини, полиция, ҳарбий хизматчиларни ва бошлиқларни ўлдиришда қатнашгани учун мол-мулки мусодара қилинсин, ўзи дорга осиб ўлдирилсин.

Ҳукми тасдиқладим. *Генерал Куропаткин. 1 сентябрь, 1916 йил.*

Уртоғим Ҳакимжон ҳам шу кунги дор тагида дадасини кутаётган экан. Бундан икки кун бурун Жиззах турмасида қўл-оёғига кишан солинган дадаси билан кўриштиришган экан. Онаси, иккала укаси билан йиғирма беш қадам чамаси нарида туриб гаплашган экан. Ҳаким жўрам менга кейинчалик ёзган хатларининг бирида: «Дадамнинг турмадаги қиёфаси кўз ўнгимдан, онамга қарата айтган сўзлари қулоғимдан кетмайди», деб ёзган эди. Дадам: «Энди мендан умид қилманглар. Худонинг хоҳиши шу бўлди. Тақдир илоҳий, пешанамга ёзганидан ўзгаси бўлмайди. Биз кўпчилик, 23 кишимиз. Бугун, ё эрта ҳаммамизни дорга осадир, алвидо», деган эди. Опам фарёдига назаримда турма орқасидаги баланд тоғлар титрагандек туюлди. Дадамни турма хонасига, бизни кўчага ҳайдаб чиқарган эдилар кузатувчи жандармлар...

Бу кун дадасини дор тагида бўлса ҳам яна бир бор, охириги марта кўрмоқчи бўлиб, Ҳакимжон онаси билан келган экан.

Отлиқ-пиёда солдатлар даҳшат солиб қуршаб олинган аравани оломон олдидан ҳайдаб ўтиб кетди. Одамлар гўё бир ҳайкалдек қотиб қолган эдилар.

Арава тепаликни айланиб ўтиб ўрда устига чиқди. Ҳамманинг диққат-эътибори тепаликка қаратилган. Орага оғир сукунат чўккан.

Отлиқ-пиёда аскарлар қуршовида арава дор тагига келтирилди. Ажабо, арава ичида кимлар бўлса экан?.. Гарчи Муҳаммади қатл этилади, деб эълон қилинган бўлса-да, қўзғолон кўтаришда айбланиб қамалган Қур-

болбой Уришбосов, Урдушмат Отабосов ва неча ўнлаб ўлимга ҳукм қилинганларни халқ биларди. Қамалган ва ўлимга ҳукм қилинганларнинг хотинлари, ўғил-қизлари, ота-оналари, қавм-қариндошлари бу ерда ҳозир эдилар. Уларнинг юраклари «дук-дук» уриб, аравадан тушириладиган маҳкумни ҳаяжон билан юрак-бағирлари ўртаниб кутишарди.

Араванинг орқа томони оломонга тескари. Улар бўй-шиларини чўзишиб қанча уринмасинлар, арава орқасида нима бўлаётгани кўринмасди. Олтита қуролли солдат қуршовида икки аскар замбил кўтариб ўтганда, одамлар шивир-шивир қилишиб қолишди:

— Замбилда оқ нарса кўринадими?

— Нима бўлса экан?

— Муҳаммади эмасмикин?

— Муҳаммади яраланганмиди?

— Йўқ. Учтепага хотинини қидириб борганда соппасоғ экан. Муҳаммаднинг Маҳмуд лочин сотган дейишади.

Замбил дор тагига қўйилди. Солдатлар оқ сурпга ўралган оғир нарсани кўтариб баланд курсига қўйишди. «Оқ сурпга ўралган одам экан», деган овозлар эшитилди.

— Ким, Муҳаммадими?— баланд товуш билан сўради биров.

Аёл кишининг йиғиси эшитилди. Миршаблар унга ўшқаришди.

Икки киши тепанинг лабига, халққа яқинроқ келиб тикка турди. Уларнинг бири:

— Эшитинглар, халойиқ!— деб қўлини кўтарди. Халқ тошдек қотди. Кўзойнак тутган офицер қоғозга қараб рус тилида бир нарсани ўқиди. Фақат Муҳаммади Ҳамроев деган ном халққа тушунарли эди, холос.

Муҳтарам ўқувчиларга таниш Мирзаҳамдамнинг ўғли Мирза Анвар рус офицери ўқиб эшиттирган ҳукмномани ўзбек тилига таржима қилиб бериши билан оломон

ичидан аёл кишининг юракларни чок-чок этувчи фарёди эшитилди.

— Вой болам! Онанг ўлсин, болам!..

Овоз бирдан тинди. Чинни коса гўё тошга тегиб жанг-глаб сингандек бўлди. Бу овоз мушфиқ она Зиннат кампирнинг овози эди. «Онанг ўлсин, болам!» деди-ю, кампир ерга йиқилди. У қайта ўрнидан туролмади, Жигарпораси ўғли Муҳаммади қатлини кўришдан ўлимни афзал кўрганди шўрлик...

Она фигонидан кафандаги «мурда» тирилгандек тебранди. Лекин солдатлар тезлик билан уни босдилар. Кафандан ингроқ товуш эшитилди. У типирчиларди-ю, овози чиқмасди, оломон жунбушга келди:

— Номард, осадиган бўлсанг осмайсанми, нима қиласан қийнаб уни!— деб қичқирди.

Анварбек халққа юз ўгириб: «Ҳозир, ҳозир... Жим бўлинглар. Маҳкумга охириги тилак учун сўз берилади, эшитасизлар», деди. Ҳукм ўқиган офицернинг ишораси билан бир солдат кафаннинг бош томонини ечди, маҳкумнинг оғзидан бир нарсани олиб ерга ташлади. Муҳаммадининг юзи очилди. Аммо кўзи боғлиқ эди.

— Тила тилагингни, Муҳаммади!— деди ерга қараб Анварбек...

— Мени учта тилагим бор,— деди оғир-оғир нафас олиб маҳкум. Афтидан, овози чиқмасин учун оғзига тиқиб қўйилган резинка нафасини қисиб толиқтириб қўйганга ўхшарди.

Оғир сукунатдан сўнг маҳкум тилга кирди:

— Биринчи тилагим кўзим, қўл-оёғим ечилса?.. Озодликда жон берсам.

Анварбек унинг сўзини офицерга таржима қилиб берди. Офицернинг сўзини тинглаб, деди:

— Кўзингни ечиш тўғрисидаги тилагинг инобат бўлди, аммо оёқ-қўлинг ечилмайди.

Солдат маҳкумнинг кўзи боғланган рўмолни ечиб, курси устига қўйди.

Муҳаммади бошини қимирлатиб ерга, осмонга, атрофига қаради...

Ҳамма жим бўлди.

— Биродарлар! Шукур, кўзим кўзларингизга тушди. Энди армоним йўқ. Осиб ўлдиришга ҳукм қилинган бир мен эмас. Кўпчиликмиз... Кўп ўйладим... Ҳарқалай бекорга ўлмаяпман-ку!.. Фақат бир нарсанинг ташвишини қилиб дунёдан кўнгил узолмаяпман... Юсуфжон ўғлим, Роҳатой қизим ёш қоляпти... Хотиним иккиқат. Яқинда кўзи ёрийди... Жоним, агар ўғил кўрсанг, отини ўрин полвон қўй, қиз кўрсанг, ўриной қўй! Онажон! Сиз бекорга ўзингизга ўлим тилаб, фиғон чекдингиз. Ўлим қочмайди. Невараларингизга бош бўлинг. Мен кўрмаган умрини сиз кўрсангиз нима бўпти... Охирги тилагим,— деди қаҳр-ғазаб билан Муҳаммади,— Николай пошшога ўлим тилайман! Алвидо... Алвидо!..

Ноғорачилар ноғораларини шиддат билан тириллатиб, маҳкумнинг овозини эшиттирмади. Оломон ҳайқариб юборди. Хотин, болалар фарёд кўтариб йиғладилар...

Муҳаммадининг бўйнига дор сиртмоғи солинди... Қафан ичидаги гавда икки-уч силкиниб, сўнг оёғини бир йиғди-ю, ёзиб юборди...

Миллий озодлик ҳаракат қаҳрамонларидан бири Муҳаммади бучча қулоқ Ҳамро ўғли билан унинг олтмиш яшар мушфиқ онаси Зиннат кампир худди шу ўрда устида жон таслим қилишди. Ўғли Куропаткин дорида, онаси жонажон тупроқ устида...

ТОНГ ОЛДИДА

Қўзғолончилардан ўттиздан зиёдроқ киши Жиззах ва Самарқанд турмасида осиб ўлдирилди, бир қанчаси Сибирга сургун қилинди.

Қўзғолон шафқатсизлик билан бостирилгандан сўнг мардикор сафарбарлиги тезлатилди.

Шу бугунгидек эсимда, куз пайти эди. Сафарбар қилинган йигитлар маҳалла-маҳаллаларга тўпланишди. Мардикорлар орасида соқол-мўйловсиз ўспирин йигитлар бўлганидек, серсоқол, шопмўйлов одамлар ҳам бор эди. Буларнинг ҳаммасини ҳаммомга олиб бориб, соқол-мўйловларини қириб олдилар. Кийим-кечак улашдилар. Бир одамнинг жуссаси кичик, қирқ олтинчи размер кийим кийса, унга эллик, ёки эллик бешинчиси теккан. Аксинча бичими йўғон ва бўйи узун йигитга кичик размер чолвор ёки оёқ кийими теккан. Бири сўфи-сумакдек чўзилиб, бошқаси қопга ўралган рўдаподек тасқара бўлган эди... Иштон эмас, чолвор, чопон эмас, пахтали камзул—бушлат, кавуш, мукки этик ўрнига ботинка, телпак-салла ўрнига ушанка-қулоқчин кийиб олган эрларини кўрган хотинлар, ёки болалар оталарини таний олмай қолишди.

Сафарбар қилинганларни тўртта-тўрттадан қатор қилиб, олиб кетдилар. Ана шунда оналар, келинчаклар, опа-сингил, ўғил-қизлар йиғи-сиғи билан мардикорлар

орқасидан эргашди. На ўнбоши, юзбоши, мингбошилар ва на миршаблар аридек тармашиб олган оломонни йўлдан қайтара олмас эдилар, худди июль қўзғолони кундаги сингари кўчаларга одам сиғмасди.

Машҳур ҳофиз Маҳмудхон мардикорлар олдига тушиб борарди. «Хуш қолинглар, онажонлар» қўшиғини айтиб борар экан, йиғламаган, оқпошшони қарғаб, лаънат айтмаган аёл-эркак қолмади.

— Болам кетди, деб йиғламанг,

Юрак-бағрингиз доғламанг.

Хуш қолинглар, онажонлар,

Хуш қолинглар, жонажонлар!..

— Биз қолурмиз йиртиб ёқа

Сиз кетарсиз узоқ ёққа.

Хуш боришлар, жонажонлар!

— Хуш қолинглар, жонажонлар!..

Мардикор ва уларнинг кузатувчи қавм-қариндошлари отлиқ солдат ва полициялар қуршовида Жиззах вокзалига стиб бордилар. Видолашишга ҳам имкон бермасдан, шу заҳотиёқ йиғитларни қизил вагонларга қамаб, эшикларни ёпиб қўйдилар. Йиғи-сиғи, шовқин-сурон кўтарилди. Паровоз ўкирар, аждаҳодек пишиллаб, филдираклар айланар, вагонлар вагонларга «тақ-туқ» урилиб, узоқлашарди. Хотин-халажлар эшелон орқасидан дод солиб, қувлай-қувлай ҳафсалалари пир бўлиб, кўз ёшлари билан бетларини ювиб, ҳолдан тойиб қайтдилар...

Култепа шаҳар, вайрона кулба. Айрилиқ-ҳижрон азоби, поймол этилган ор-номус, хўрлик-ҳуқуқсизлик, даҳшатли очлик, азоб-уқубат омихтаси исёнкор Жиззахликларнинг қисмати бўлиб қолганди. Тинч турмуш, ором улар учун бегона, бошларига эса қора кунлар кўланка солиб олганди. Сафарбар этилганларнинг аҳволи булар-

никидан ёмон бўлса борки, яхши эмасди. Жануб қубли-
да ўсиб етилган йигитларимиз шимол Сибирь ҳавосининг
совуқ изғиринларига бардош беришлари қийин эди. «Ур-
монзорларда қарагай кеса туриб муздек қотиб қоларди
узбек, тожик, қозоқ, қирғиз, туркман мардикори», деб ҳи-
қоя қилган эди, мардикордан қайтиб келгач тоғам.
Совуқда қўл-оёқларини совуққа олдириб майиб бўлиб қол-
ганлар озмунчамиди! Улар фронтда окоп қазир, завод-
ларда темир-чўян эритар, темир йўл шпалларини янги-
лар, конларда ишлар, она юртларидан узоқларда ярим
оч, ғарибона кун кечирар эдилар. Хор-зорликдан тоқат-
лари тоқ бўлган йигитлар зулм қалъасини тилка-пора қи-
лиш учун ҳар қандай харб-зарбга тайёр бўлиб қолган
эдилар.

«Оқпошшо тахтдан қулатилибди, ўрис мастеровойла-
ри Николайни тутиб олиб, болта билан бошини шартта
узиб ташлабдилар», деган гап-сўз тарқалганда, жиззах-
ликларнинг қувончи ичига сиғмай, кўча-кўйларда бир-
бирларини муборакбод қила бошладилар. Дадамнинг:
«Тошкентлик! Мана, айтмовдимми, оқпошшога мусулмон-
лар бас келиши қийин, бас келганда ҳам ўрисни ўзи бас
келар деб. Ҳоким тўрани биз қандай оломон қилиб ўл-
дирган бўлсак, ўрислар оқпошшони тахтидан тушириб,
оломон қилиб ўлдирибди, азаматлар», деб ўзида йўқ
хурсанд бўлганда, онам: «Мусулмонларни кўпам ерга
ураверманг. Ҳоким тўрани жиззахликлар ўлдириб ўрис-
ларга йўл кўрсатиб бермаганда, ўрис фуқароси ўз под-
шосини ўлдиришни қаёқдан била қолади», деб мақтан-
гани ҳали эсимда.

Яна эсимдан чиқмай, шу кунгача хотирамда қолган
нарсга қўзғолонга бош қўшишда айбланиб қамалиб кел-
ган Урдушмат Отабой ўғли билан Қурбонбой Уринбой ўғ-
лининг турмадан чиқиб келиши эди. Улар маҳалла чой-
хоҳасида чойхўрлик қилиб ўтириб, қўл-оёқларидаги яра-

чақа доғи — кишап изларини кўрсатиб, «барака топгур ўрислар подшони ўлдириб, золлим ҳукуматни ағдармаганлариди. Назирхўжалар орқасидан бугун-эрта биз ҳам дорга осилиб кетишимиз турган гап эди», деган гаплари ҳали қулоғимда.

— Николай подшо қулаб, Керенский подшо бўлганмиш. Керенскийнинг ўзи ҳам туркистонлик эмиш. Гапларга қараганда Керенский мардикор бўлиб Тошкентдан кетганга ўхшайди.

— Мардикор бўлиб эмасдир-эй, мардикорларга мингбоши бўлиб боргандир,— деб биров гап қўшади.

— Ҳарқалай, ким бўлса ҳам ҳозир ҳукумат Керенскийнинг қўлида-ку. Ўз туркистонликларига раҳм қилиб, ажаб эмаски, мардикорларга жавоб бериб юборса,— деб бичиб-тўқирди маҳалла чоллари.

Ана шунинг учун ҳам февраль инқилобидан сўнг, ҳаманинг кўзи мардикорга кетганларининг йўлларида эди.

Мардикорлар бир йўла қайтишмади. Якка-якка, бешта-ўнта келиб туришарди. Куни битиб, ўлиги Россия ўрмонларида ёки бошқа ерларда қолиб кетганлар тўғрисида хабар топган оилалар аза очиб, йиғи-сиғи бошлаб юборганди. Бундай азадан холи қолган маҳалла камданкам эди.

Мўлкалик элидан мардикорга ёлланиб кетган Урдуш ота Муқимов бундай ҳикоя қилади:

... Минг тўққиз юз ўн олтинчи йилнинг сентябрь ойн, қайси куни эсимда йўқ. Жиззах эски шаҳридан бизни вокзалга олиб чиқиб, аристон шекилли қизил вагонларга қамашди. Юзбоши Жўра миршаб, мингбоши мулла Исҳоқ афанди Холмуҳаммад ўғли бош бўлиб, бизни Тошкентга олиб боришди. У ерда мардикорлар қамалган бир неча вагонни бизнинг эшелонга улаб, тўғри Сизран деган шаҳарга элтди. Бу ҳақда мардикорлар чиқарган қўшиқ ҳам бор эди.

— Қандақа қўшиқ?— сўрадим мен.

— Урдуш ота ўйланиб туриб, секин хиргойи қилди:

Анда бордик, бунда келдик,
Сизран деган шаҳрига,
Оҳой ёронлар, кимлар чидайди,
Бешотарнинг зарбяга.
Шўрва деб лой сувни берди,
Ҳеч киши ичолмадик.
Қора нон аччиқ экан,
Уч кунгача сёлмадик.
Ярмимиз туз қонга кетдик,
Ярмимиз мис қоняга.
Ярмимиз фронтга кетдик,
Қолганимиз больницага...

Урдуш ота мийиғида кулиб жим қолади, сўнг:

— Эсимда қолгани шу, мулла Назирқул. Ахир, фронтдан қайтганимизда худди шу қўшиқни айтиб Жиззахга кириб келганимизга чамамда эллик йил бўлиб боряпти. Шундайми?— сўрайди ота.

— Ҳа, эллик йилдан сал ошди,— тасдиқладим мен.

— Шў воқеалардан ўзингизни ҳам хабарингиз бўлиши керак,— деб менга тикилди ота.

— Менинг билганим оз. Сиз кўрганингиз, бошингиздан кечирганингизни гапириб беринг?

— Уша ерда ҳам ҳунарманд ютди,— дея ҳикоясини давом эттирди ота,— мардикорларни касб-корларига қараб гуруҳларга бўлишди. Биров темирчи, биров сартарош, биров қурувчи уста дегандек... Биз Мўлкалик элидан борган йигитларнинг аксарияти деҳқон болалари, қора ишдан бўлакка ярамасдик. Назармат деган бир йигитни бизга юзбоши қилиб тайинлашди. У бўлса рус тили,

ёзув-чизувга уста экан. Иш билгунча гап бил, дегандек, керак ерда маҳмаданалик ҳам иш бериб қолар экан, мулла. Назирқул,— деди оппоқ мўйловини силаб Урдуш ота,— ҳарқалай Назармат бош бўлиб, гоҳо темир йўлларни тузатиб, гоҳо иморатларни ремонт қилиб юрдик. Етиш-туришимиз тайин бўлса ҳам, овқатнинг мазаси йўқ эди. Тўғриси, ярим оч кун кечирардик. Куз ва қишни не ҳасратда ўтқазиб, баҳорга чиқиб олдик. Баҳор бўлгани билан у ерларда мева зотидан ҳеч нарса битмас экан. Қийналиб кетдик. Юксиз қоп тик турмайди-да! Ҳаммамизнинг қулоғимиздан кун кўринарди. Қочиб кетишнинг сира-сира иложи йўқ. Ишга чиқмасанг очдан ўлсанг! Дарди бедаво кун! Эл-юртимизга етиб ўлсак армонимиз йўқ, дейишарди йигитлар. Кунларнинг бирида ичимизда бир бегона одам пайдо бўлиб қолди. Миллати татар бўлса керак, «ибдош, ибдош» деб гапирарди. Тилига бемалол тушунардик. Баъзи кунлари бир-икки соат йўқ бўлиб кетарди-да, қаёқлардан картошка топиб келарди у, картошкани қайнатиб, тузга белаб урардик. Берган худоба ёқадн, ҳаммамиз татар ибдошни яхши кўриб қолдик. У нима деса ўшани қилардик. Авваллари очликдан тинкаси қуриганлардан бир-иккиси ишга чиқмаса, уни қамаб, капуста (карам) шўрвадан ҳам маҳрум қилишарди. Татар ибдош: «Булай ярами!.. Бирингни нақазат этса, ҳамманг ишга чиқма!.. Иттифоқ керак, бит! Бир кишини қамашн мумкин. Ҳаммани қамаса ишни ким қилади, бит», деб ўргатарди. Биз ибдош нима деса айтганини қилавердик. «Қорнимиз оч! Ишга ярамай қолдик! Шўрванг ёғсиз, гўши йўқ! Сасиган балнқ шўрвангни ичмай-миз, ноини кўпайтир!» деб талаб қўя бошладик...

Бир кунн ибдош қўлтиғига яшириб икки метр қизил алвон олиб келди.

— Эрта соат иккида ҳамма паровозлар бирданига гудок беради. Шунда биттанг қолмасдан ҳамманг ишни

ташлаб, қизил алвонни байроқ қилиб, вокзал орқасидаги майдонга борасизлар!— деди. Байроқни мен кўтарадиган бўлдим. Байроққа рус тилида нимадир ёзилган эди. Биз унга тушунмасдик. Сўрасак, қўрқманглар. Рус мастеровойлари ҳам шундақа байроқ билан чиқадилар. Ҳамманинг гапи битта: уруш тўхтатилсин!.. Йўқолсин самодержавие!..

Биз билан бирга ўн-ўн беш нафар рус ишчилари ҳам чиқадиган бўлди. Шундан сўнг юрагимизни босиб олдик. Тонг отди. Ишга чиқдик. Тушликда ўрис ўртоқлар пайдо бўлишди. Паровоз гудоги эшитилди. Бир эмас, бир неча паровоз гудок бера бошлади, кўк, ер ларзага келди. Улоқтирдик лапаткаларни. Ўрис ишчилари билан бир сафга тизилдик. Улар бизни бошлаб борарди. Қарасак, кўча тўла одам. Қизил байроқ деганингиз кўчани лолазор қилиб юборган. Рус ишчилари қўшиқ айтиб, гурс-гурс оёқ ташлаб борарди. Бизни дадил бўлишга чақиришарди... Ўша кунни кўчаларга одам сиғмай кетди. Полициячилар от чолиб юрар, ишчилар уларни ҳайдаб юборарди. Шунда рус ишчиларининг шижоатига қойил қолгандик. Байроқ шунча кўпки, кишининг кўзи қамашади. Шунча байроқни қаердан топди экан, деб ёқамни ушлардим. Хуллас, ярим йил ичида бундақа катта намойишни биринчи кўришимиз эди. Шундан сўнг бундай намойиш тез-тез бўладиган бўлиб қолди.

Бир кун эрта билан ишга чиқсак, рус ишчилари яна лапаткаларини улоқтира бошлади. Билсак, Николай подшо тахтдан ҳайдалган экан... Оҳ, шундай кунга етар эканмиз, золим оқпошшосиз яшайдиган кун ҳам келар экан-ку!— деб қувончимиз ичимизга сиғмасди. Рус ишчилари бўлса бизни қучоқлаб, ўпиб: «Паздравляем, теперь домой пайдёш», дейишарди. Биз эса, оғзингизга шакар, тавариш, деб подшодан қутулгани учун дўстларимизни табрик қилардик.

Қўлимиз ишдан совуб, фикри-ёдимиз уйда бўлиб қолди. Татар ибдош: «Қаноғат керак. Сабр этингиз! Взросли кишиларсиз, бит», дер эди. Сабримиз тугаган. Қани, қанот пайдо қилсагу, Жиззахга учсак. Она-ота, қавм-қариндошларни соғиниб, ёш боладек йиғлаган вақтларимиз ҳам бўлганди, мулла Назирқул,— деди енгил уҳ тортиб Урдуш ота.

— Урда устида осилган Муҳаммадн бучча қулоқ ҳам қатл олдида рўй-рост: «Николай подшога ўлим тилайман!» деб сиртмоққа бўйнини солганди. Афсуски, Муҳаммадига ўхшаган мард инқилоб қурбонлари оқпошшонинг тахтдан тобутга тортилганини кўрмасдан армонда кетдилар... Ҳар бир иш ҳам вақти соатига бориб битар экан.— У ниманидир ўйлаб қолди, сўнг:

— Мулла Назирқул, гапимиз Сизрандаги инқилоб тўғрисида эди, Жиззахни аралаштириб, нима қилиб юрибмиз,— деб кулиб қўйди... Мен ота ҳикоясини қунт билан тинглаб, дафтаримга ёзардим.

— Оз бўлса ҳам меҳнатимизга маош олардик. Маош бериш кун итмасдан, кассир пайдо бўлиб қолди. Пулни белга тугиб Туркистонга жўнганлар!— деди. Биз ҳовлиқиб станцияга чиқдик.

Шундай қилиб, ҳаммамиз қизил вагонга жойлашдик. Вагон эшелонга тиркалди. Бизга бир рус кишии ҳамроҳ бўлди. Татар ибдош биз билан хайрлашар экан:— Тувғонларга салом айтингиз! Алексей ибдош сизни юртингизга элтади», деган эди. Шу-шу рус ўртоқни биз Алексей ака деб атай бошладик. Эшелонимиз катта бир станцияда уч кун туриб қолди. Эшелоннинг ярмида туркистонлик мардикорлар бор экан. Кўп танишларни учратдик. Улганларни хотирладик. Ўзбек, туркман, қозоқ, қирғиз мардикорлар орасида майиб-масриқлар, башарасидан нур кетган бетоблар кўп эди. Уч кун ҳаракатсиз ётавериб, асаблари қақшаган мардикорлар жанжал кўта-

ришди. Шунда Алексей ака: «Жанжалнинг кераги йўқ. Йўл банд, навбат етса бизни ҳам жўнатади»,— деб одамларни юпатди. Дарҳақиқат, бир кун паровозимиз узун гудок чалиб, пишиллаб йўл олди... Қозоқ чўлининг поёни йўқ. Баҳор чоғи бўлишига қарамасдан чўл тап-тақир, ўт-ўлансиз. Сабрсиз кишилар паровознинг тошбақа суръатидан солиб сўкинар, қозоқ чўлидан ўтказиб кўйса, у ёғига пиёда ҳам кетардик, деб ботирлик қилишарди.

Оҳ-воҳ билан ахир Жиззахжонга ҳам етиб олдик.

Май ойи. Наврўз — баҳор шабадаси елиб туради... Ҳарқалай сўлиган бодирингга сув бергандек, одамлар тирилиб қолишди.

Жиззах станциясида ўша кунни рўй берган хурсандчилик таърифга сизмайди. Карнай-сурнай, чилдирма-ногора садоси янграйди. Мардикордан қайтганларга ота-оналари, қавм-қариндошлари қўшилиб, пиёда-пиёда Жиззахнинг эски шаҳари томон йўл олдилар, биз кўчаларни тўлдириб қўшиқ айтиб борардик:

Ассолуму ваалайкум,
Хурсандмисиз элликбоши.
Мардикорни мен берайин деб,
Қўл қўйдингиз элликбоши
Қизил қоғоз пул бердингиз,
Қизи талоқ элликбоши.

Пулни олиб бизни сотди,
Хотини талоқ элликбоши!
Тахта кўприк битдимиз,
Николай подшо ўтдимиз,
Жиззахни вайрон қилиб,
Ўз тахтидан кетдимиз!..

— Бу қўшиқнинг маънисини чақинг-а,— деди уқтириб колхоз тузуми ветерани, кекса коммунист Урдуш ота,— мардикорлар киндик қони томган ўз она юртларига қўшиқ айтиб кирганда айтган қўшиқлари оддий қўшиқ эмас, ағдарилган чоризм тузумидан, золим окпошшо Николай тақдирдан кулиш ҳам эди...

А Р А Ф А

Туш пайти. На онам, на мси ва на укам кечадан бери туз тотганимиз йўқ.

Бор ҳовлимиз. Олди кун чиқишга қаратиб солинган айвон. Ойим бўйра устига супра ёзиб, кепак эламоқда. Энди уч ёшга қадам қўйган укам бўйра устида сулайиб ётибди. У ҳаммамиздан ҳам озғин, териси суягига бориб ёлишган, кўзи киртайиб, шалпон қулоғидан кун кўриниб турарди. Дадам айвон устунига елкасини бериб, сентябрь қуёши тафтида мудрамоқда.

Дадамнинг ранг-рўйи бир ҳолатда, кўзи юмуқ, қовоғи солиқ, қандайдир ўй-хаёл билан банд... Афт-башараси ажинлар билан қопланган... уст-бош кийимлари ҳам бир ҳолатда... Елкасига ташлаб ўтирган тўнининг пилта-пилта пахтаси осилиб ётибди. Дадамнинг шу туриш-турмушини кимгадир ўхшатардим, ҳеч эсимга келтиролмасдим. Уйлайвериб, бошимга оғриқ кирди... Ҳа, қаранг-а, кимга ўхшатган эканман, энди эсимга келди:

Маҳалламизда Шоҳфайзи исмли девона бўларди. У, эшикма-эшик санқиб юрадиган кимсасиз бир ғариб, ризқ-рўзи кўчада эди. Одамлар эски-тускисини садақа қилиб, у ғарибни яланғоч қолдирмасдилар. Утган йили, халқ қўзғолонининг бешинчи куни бўлса керак, катта йўл устидаги кўприк ёнида Шоҳфайзи девонани солдатлар

отиб ташлаган эди. Ташқи кўринишдан дадамнинг ҳозирги ҳоли, чумолига ҳам озори тегмаган ўша Шоҳфайзи девопага ўхшар эди.

Замоннинг зайли билан биз ҳам боғли бўлиб, ёз ойлари кўрғон ҳовлимиздан боққа кўчиб чиқадиган бўлиб қолгандик. Боғимиз у қадар катта бўлмаса-да, бир отга етадиган ўт-ўлани бор эди. Дадам, акам, мен, уч киши бўлиб, отхона-ертўла қазидик. Ертўладан чиққан тупроқ бинойидек супа бўлди. Супада кечалари биз тунасак, ёнгинамиздаги усти очиқ ертўлада отимиз тунарди.

Бир вақтлар бу супанинг ўзига яраша кўрки, шуҳрати бор эди. Оиламизнинг ҳузур-ҳаловати кўп вақт шу супа устида ўтар, унинг ёнгинасида қозонимиз биқиллаб қайнаб турарди. Супада бешик тебратиб ўтирар эканман: «Уша кунлар яна қайтиб келса эди», деб хаёл сурардим.

Кунларнинг бирида дадам бир ғунажинни етаклаб эшикдан кириб келган эди. Шунда онам ўрнидан ирғиб туриб, қозиқдан ўроқ, токчадан қайроқни олиб, дадам томон югурганда мен кўрқиб кетгандим. Онам ўроқни ғунажиннинг устидан айлантириб, қайроқни ғунажиннинг бошига, шохига тегизиб, ўроқдек ўралиб юр! Бошгинанг тошдан бўлсин. Туёғинга туёқлар қўшилсин! Зот-зурриётинг кўпаяверсин! Сутинг шарбат, қаймоғинг асал бўлсин, жонивор», дея, қувона-қувона:

— Дадаси, барака топинг. Жониворингиз туғиб берса, болагиналарингизнинг оғизлари оқариб қолади. Молдан ўргилай, сутни қатиқ, қаймоғи ёғ, тезаги ўтин. Турганбитгани фойда,— деди.

Дадам онам хурсанд бўлганидан мамнун бўлиб, ғунажиннинг етти пушт, авлод-аждодини мақтай кетди. Ғунажиннинг жайдари эмас, тошкентлик, зотдор хоназот эмиш... Орасининг сутни қуюқ, қаймоғини пичоқ билан кесиб олармишсан...

Шуларни эслар эканман, огзим сув очиб, сўлакайим лаб-лунжимга оқиб тушди. Дарҳақиқат, гунажинимиз кеч кузга бориб пешанаси қашқа қўнғир бузоқча туғиб берганди. Бир кун бузоқчам бошбоғи билан қўлимдан чиқиб қочди. Мен уни қувлаб сира тутолмадим. У қочиб бориб, чағир кўзларини сузиб, менга қараб турарди-да, унга яқинлашсам, «мў-ў», деб дирк-дирк ўйноқлаб, кийиндек сакраб, ҳовлимизни айланиб чиқарди. Шунда онаси безовта бўлиб боласи томон интилар, ниҳоят боғлиқда эканини сезиб «мўў-мўў» дея кўзлари ёниб, безовта бўларди.

— Ҳай, Назирқул, бузоқчангни тутиб боғла, шаталоқ отиб оёқ-поёғи шикастланиб ўтирмасин,— дер эди кўрна қавиб ўтирган онам. Мен бузоқчамни қувлаб кетардим. У бўлса сира тутқич бермасди. Шаталоқ отиб, гўё «ким ўзарга» ўйнаётгандек, астойдил чопарди. Мен бўлсам, қувлай-қувлай чарчардим, ўпкам шишиб ўтириб қолардим. Шунда бузоқчам, «қани етиб ол, ҳунарингни кўрсат» дегандек, писанд қилмай тикилиб туриб оларди. Мен нафасимни ростлаб унга томон юра бошласам, яна у шаталоқ отиб қочарди.

— Бузоғинг ҳам ўзингга ўхшаган ўйинқароқ, ҳай, дарвоза томонга ўт, айвонга қараб ҳайда,— дер эди, ўзи томон келаётган бузоққа қучоғини кенг очиб онам. Сигирим ҳамон безовта, жаҳли чиққандан, худди сузиб оладигандек бошини чайқаб, шохи билан ҳавони сузиб «мўў-маа» дер эди. Бузоқ бўлса қушдек учиб сигирнинг пинжигга кириб оларди ва елинини ялаб-юлқилаб «чалп-чалп» эмарди. Онаси бўлса бутини кериб боласини эмизар экан, сағрисини зўр бериб ялар эди...

Онам ёш сигирни силаб-сийпаб соғишга кўндириб олганди. Рўзгоримиз сут, қаймоқ, қатиқдан маъмур. Бир кун ширгуруч, бошқа кун ширқовоқ, қиш фаслида деярли ҳар кунни эрта наҳорда ширчой, кечқурунлари гилминдиқ,

ҳарқалай эрта-кеч қора қозонимиз қайнаб турарди. Биз супа устига тўшалган кўрпачаларда чордана қуришиб, дадам, онам, ака-укаларим билан бир дастурхонда овқатланардик. Кеч киргач, яна шу супада тонг отгунча мириқиб ухлар эдик.

Қизил жийрон отимиз жонивор жуда хўра, меҳнаткаш эди. Ҳар куни неча бор жажжи ўроқчам билан ўт ўриб унинг охурига солардим. От, қувониб бўлса керак, ўтни каср-кусур чайнаб, чағир кўзларини менга тикар, енгилгина кишнаб, ёлларини силкитиб қўярди... Мана, бир йилдан ортиб боряпти, ҳовлимизда на от бор ва на сигир. Қўзғолоннинг нечанчи куни эсимда йўқ, жазо отрядининг солдатлари сигир-бузоқни етаклаб олиб, отимизни устига гилам-кўрпаларимизни ортиб миниб кетишганди.

Мана, мен отсиз хувиллаб қолган ертўла ёнида, бўйра устида ўтириб ҳамон бешик тебратаман, дунё можароларини ўйлаб, бошим ўй-хаёл гирдобига тушиб қолган.

Қорним оч, бешик тебратган сари кўнглим беҳузур бўларди. Ҳали ёшига етмаган синглим Тошбуви тинмасдан йиғлайди. Онамнинг кўкрагида сут йўқ. Еб-ичмаса сут қаёқдан келсин!.. Бошим айланиб, кўз олдимни қоронғилик босяпти. Синглим бир зайлда тинимсиз гиғ-шийверганидан товуши битиб, аллақандай ёқимсиз овоз билан хириллаб инграрди...

— Сен ҳам ака бўлиб бундоғ алла десанг-чи!— хитоб қилди «тапа-тап, тапа-тап» кепак элаб ўтирган онам.

Жонимга текканидан бешикни қаттиқ-қаттиқ тебратиб, овозимнинг борича аллалай бошладим:

— Аллаё-аллаё... қўзим болам аллаё... бахтли болам аллаё...

Мудраб ўтирган дадам чўчиб уйғонгандек, аланг-жанланг онамга қаради-да: «Уғлингнинг алласини эшитяпсанми?»— деб қўйди.

— Ҳа, опасидан эшитганини айтяпти... Бахтсиз бўлмаса худо ғазаб қилган шундай кунда туғилар-миди!..

Онамнинг бу гапи дадамга таънадек туюлганиданми, у бошини эгиб, тошбақадек бўйнини ичига тортди, аввалгидек кўзини юмиб, яна пинакка кетди... Бўйра устида ухлаб ётган укам менинг овозим билан уйғонди. У кўзи аралаш оғиз-бурнини панжаси билан ишқалай-ишқалай ўрнидан турди. Супра атрофида гирдикапалак бўлиб қийиқлик қила бошлади. Укам онамни ҳол-жонига қўймас, унинг сочи, рўмолидан юлқилаб: «Нон!.. Нон!»— деб чинқирарди. Ойим бўлса кепакдан эланиб олинган жирни (йирик урни) супрада кафти билан тўплаб:

— Эшонқулжоннинг ўзи ақлли бола, Тошбуви йиғлоқи, ҳа, буни кўр, қўзим, сенга ҳозир қотирма пишириб бераман. Арпа-буғдой ош бўлди, олтин-кумуш тош бўлди, болам! Ҳайвон ейдиган кепакка ҳам зор бўладиган кунлар келишини ким ўйлаб эди! Ҳозир буни ёққа қовуриб, кепак талқон қилиб бераман, ўғлимга.

— Талтонмас! Нон иман!— деб яна жанжал кўтарди укам...

Онамнинг кўзи жиққа ёшга тўлди. Унинг лаб-лунжи пир-пир учар, лабини тишлаб, алам ёшларини дув-дув кўксига тўкарди. Бешиқда синглим гингшир, ўғил укам бўлса ҳамон «нон!» деб додлашини қўймасди. Онам кўз ёшларини жулдур рўмоли учи билан артиб, яна укамни овутишга тутинди:

— Сен ақлли бола бўлиб, йиғламасанг-чи... Биласанми, мен сенга нима пишириб бераман?

— Има?— хўрсина-хўрсина нурсиз кўзларини жавдиратарди укам.

Онам кепакдан ажратиб олган жирни сопол товоққа солар экан: «Мана бу қайси баҳори ундан кам! Ҳозир ўзимнинг боламга қотирма пишириб бераман»,— дейиши

билан, укам: «Йўқ! Йўқ! Нон иман!»—деб яна гингший бошлади.

— Мунча акиллатдинг! Қулоқ-миямни еб қўйди-ку! Учир овозингни!— жунжикиб ўтирган дадам ўрнидан туриб, укамни ғазаблай бошлади. Укам кўрқиб кетди. У титраб-қақшаб онамнинг бағрига ўзини отди.

— Секинроқ, боланинг юрагини ёрдингиз-ку!.. Очлик-ка катталар чидамаяпти, бу ҳали гўдак-ку!..

Онам юрак-юрагидан йиғлаб гапиргандек туюлди менга. У исёнкорона фиғон кўтариб:

— Мунча қаҳрингга олмасанг, эй парвардигор! Ҳеч бўлмаса ёзиқсиз гўдаккиналарга раҳминг келсайди!— деб юборди укамнинг бош-кўзини силаб.

Мен бешик тебратиб ўтирганим билан бутун ўй-хаёлим, кўз-қулоғим онамда. Унинг кўзи яна жиққа ёшга тўлиб, лаблари пир-пир уча бошлади!

Ҳозиргина ота-онасига дунёни танг қилиб турган укам она оғушида ухлаб қолди. Ким билсин, балки уни очлик енггандир ёки она меҳри уни тўйдириб роҳат уйқуси бағишлагандир.. Худди акасига таҳассиф қилгандек, бешикдаги синглим ҳам жимиб ухлаб қолганди.

Онам укамнинг ҳаловатини бузишни хоҳламай, уни тиззасидан туширмасдан, товоқдаги урни қориб, хамир қила бошлади.

Йўлакда Жўра тоғам кўринди. У мардикорликдан озод бўлиб Россиядан ватанига қайтганлар қаторида она юрти Жиззахга келгандан сўнг, бизнинг ҳовлига иккинчи бор келиши эди. Тоғам онам, дадам билан салом-алик қилиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Онам бармоқларидаги хамирни ишқалай туриб:

— Мунча дом-дараксиз кетдингиз, Жўравой?— деб қўйди.

— Тупроқдан ташқари юрибмиз-да,— қисқа жавоб қилди тоғам.

Дадам, пўстакни ерга тўшаб, тоғамни ўтиришга таклиф қилди. У ўтира туриб менга:

— Ҳа, жиян, дунёда бормисан? Бундай ҳол-аҳвол сўраб келайин деб биз томонга бормайсан ҳам,— деди пўстакнинг бир чеккасига чўкка тушиб.

Мен Жўра тоғамни кўздан кечирдим. Тоғамнинг тенг-қурлари уни «Жўра қантак» дейишарди. Унга бундай лақаб қўйишларининг ҳам боиси бор эди. Тоғамнинг ташқи кўриниши ҳақиқатда ҳам қантак ўрикдек лўппи, икки бети қирмизи олмадек, сўзи ширин, ўзига жуда оро бериб, башанг кийинар эди. Ҳозир унинг устида мардикорликдан кийиб қайтган, ранги айниб ўз тусини йўқотган пахтали камзул, чолвор, оёғида қўпол рус ботинка, бошида қулоқчин телпак, белида эса белбоғ ўрнида қайиш бор эди. Энди тоғамнинг аввалгидек «Жўра қантак»лигидан асар қолмаган, анор юзидан гўшт ва қони қочиб, озиб кетган бўлса-да, унинг кўзлари ёниб, қўнғир мўйлови чиройини очиб турарди.

— Кўчада нима гап? Бирон хайриятлик бўлармикин?— сўради дадам.

Жўра тоғам:

— Мен ҳам гузарга кам чиқаман,— деди ўйчанлик билан мўйловининг учини бармоқлари билан бураб.

Уша кунларда каттами, кичикми, ким бўлмасин, бирон янгилик, бирон хайриятлик юз беришини зориқиб кутар эди. Кўрнинг муроди—ёруғ дунёни ўз кўзи билан кўриш бўлгандек, мазлум одам болалари яхши замон орзусида яшардилар. Онам, дадам сингари мен ҳам Жўра тоғамнинг оғзини пойлаб ўтирардим. У, ахир, дунё кўрган одам. Россиядаги уруш заҳматини ўз бошидан кечирган, не-не офатлардан омон қолган. Тегирмондан бутун чиққан жаҳонгашталардан бири шу Жўра тоғам-ку, ахир! Сарҳисобидан янглишиб қолган дадам, онам син-

гари бенаволарга хайриятлик куннинг элчилари — мардикордан қайтганлар бўлмаса, ким ҳам бўларди. Дадам, олам у ёқда турсин, ҳатто «дунёни сел олса тўпигига келмайдиган» мендақаларни ҳам бу хайриятлик сўзи умидвор қилган эди.

— Қачондир хайриятлик кун бўлиши турган гап, — дея сўз бошлади Жўра тоғам. — Аммо хайриятлик ҳали биздан хийла узоқда. Лекин барибир, у бир кун эмас, бир кун бизга ҳам етиб келса ажаб эмас. Нимага десангиз, уруш ҳаммаининг жонига теккан. Юрт эгасиз бўлиб қолди деса бўлади. Бир замонлар — ош авлиё, нои пайгамбар бўлган экан, — дейишарди қариялар. Энди бўлса ўша замонни ўзимиз кўриб турибмиз. Россия ўрмонида, худонинг қаҳридан қаттиқ совуқда, бўронларда қарагай кесиб, окоп қазиб, заводларда чўян эритиб, оғир меҳнатда азоб-уқубат чекиб юрганимизда ҳам бир коса ёвғонимиз бор эди. Бегона юртда, ўз юртинг, қавм-қариндошинг, ёр-дўстларингни — сизларни эслаганимизда кўз ёшларимизни тиёлмасдик. Қап-катта одамлар ёш болалардек ҳўнграшиб йиғлашарди. Мана, она тупроққа ҳам келиб етдик. Қавм-қариндош, ёр-дўстлар кечираётган кунни кўриб, дардимизга дард қўшилди. Россияда ҳар кунни муҳайё бўлган ўша бир коса ёвғон бу ерда анқонинг уруги бўлиб қолди. Юрт эгасиз бўлгандан сўнг нима ҳам бўларди. Ит эгасини танимаса!..

Дадам Жўра тоғамнинг гапини оғзидан олиб:

— Бирники мингга, мингники туманга деб шуни айтдилар!.. Ол, элликбошини ур! Ол, мингбошини, ҳокимни ўлдир! — деб дунёга доврўқ солиб, қўзғолон кўтардик. Бундан нима мурод ҳосил бўлди? Эсон-омон Жиззахни ёндириб, култепага эга бўлдик! Мардикор бермаймиз, мардикорга бормаймиз, деб мана мардикорга ҳам бориб келдиларинг! Қўзғолонлардан фуқарога бир чақалик наф етдими?

— Наф етди, Россияда қўзғолон бўлмаса, Николай подшо тахтидан ҳайдалармиди!— деди жонланиб Жўра тоғам.

— Николай тахтдан ҳайдалиб, юрт тинчидими? Узинг айтгандек, Герман билан уруш тўхтадими? Уруш бўлиб турганда юрт тинчийди деб ким айтди сенга? Юрт эгасиз қолди, дейсан, бу тўғри гап. Уша баччағар Николай ҳар қанча золим бўлса ҳам, унинг даврида биров— оч-яланғоч, биров—тўқ, куни ўтиб турган эди. Энди-чи? Халқ подачисиз пода бўлди-қолди.

Жўра тоғам дадамнинг «халқ подачисиз пода бўлиб қолди» деган сўзига маҳкам ёпишиб олди. Николайни тахтдан йиқитган одамлар Россияда тиш ётганлари йўқлиги, Керенский золим Николайнинг йўлини давом эттираётгани учун Ленин деган киши уни йиқитишга даъват этаётгани ҳақида гапира кетди.

— У Ленин деганинг ҳам ўрисми?—сўради дадам.

— Ҳа, ўрис бўлса керак. У нуқул ишчи-деҳқоннинг тарафини олиб келган одам экан. Ана шу Лениннинг гапи билан ўрис ишчилари Керенскийни ҳайдаб, ўз одамларини ҳукумат бошига қўйиш учун тайёргарлик кўряптилар экан. Шунинг учун тез орада бирон хайриятлик рўй бериб қолиши ҳам ажаб эмас, деганим шундан, тоға.

— Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ бўлади, кўп сабрсиз бўлманг, эр.— деди онам, дадамга тасалли бериб.— Жўравой бу гапни билмасдан гапирмас. Ноумид шайтон, ўлим бўлмасин. Бу ёмон кунлар ҳам тушдек ўтиб кетар, ўлмасак, невар-эвараларимизга бу кунларимизни чўпчак қилиб айтиб ҳам юрармиз...

Онамнинг бу далдаси дадамнинг ажин босган ғамгин чеҳрасида табассум пайдо қилди. У ҳиқ-ҳиқ кулиб: «Жўравой, бизнинг тошкентлик шундақа, хотам аёл, оч бўл-

са ҳам тўқман дейдиганлардан», деб ўша куни хандон уриб кулганини биринчи бор кўргандим.

— Мен сизларга бир латифа айтиб берсам бўлар экан,—деб сўзида давом этди онам.—Ўтган замонларда бир опа-сингил бўлар экан. Кунларнинг бирида сингиси опасиникига ҳол сўрагани борса, опаси қотирмами, қатламами пишираётган экан. Қозон томон келаётган сингисини кўрган опаси қотирмасини шартта қозондан олиб, остига босиб ўтириб олади. Шунда сингиси: «Опа, бу кунлар ҳам ўтиб кетару, қуйруғингнинг куйгани қолар», деб изига қайтиб кетган экан. Бу латифадан маълум, биз кўриб турган кун бурунгиларнинг ҳам бошидан ўтган. Қаноат арзон, қаноат қилиб туришлар, мен ҳозир қотирма пишириб келаман...

— Опа, яхши ҳам қозон бошида қотирма пишираётганингизда кириб келмадим, бўлмаса сиз ҳам...

— Йўқ,—деди онам кула-кула Жўра тоғамнинг сўзини бўлиб,—опанг ит феъл эмас... Бир майизни қўшни билан бўлиб еганлардан. Ҳозир қотирма пишади, ҳарқалай ёмон куннинг бир куни ўтади... Ҳаракатда баракат. Худонинг ўзи ҳам: сендан ҳаракат, мендан баракат деган. Эркак киши курк товукдек уйда жупжикиб ўтириб қолса хунук бўлар экан. Уйда ўтиришни худо шўринг қурғур аёлларга чиқарган! Ҳой эркаккина, кўчага чиқинг, сиз ҳам бирон ишнинг бошини тутинг, бироз кофир бўлса, биров мусулмон дейман. Қани бу эркаккина ўринларидан қўзғалсалар...

Дадам бечора онамнинг бу таъна-тазарруларидан бошини эгиб ер чизиб қолди. Онам кепакдан ясаган қотирмасини кўтариб қозон бошига кетди. Оғир сукунат чўкди... Мен ва тоғам ер тагидан дадамга қараб-қараб қўярдик, дадам бўлса ҳамон кўзини ердан узмай, бош эгиб ўтирарди. Дадамга жуда раҳмим келиб кетди. Нима ҳам қила олардим, қўлимдан бироқ ёрдам келмаса!

Дадам чўнтагидан нос кадисини олиб ерга «тақ-тақ» урди-да, кафтини очиб кадини салкитди, нос тушмади, таъби яна ҳам хиралашиб, пешанаси тиришди. У ранг-қути ўчган ҳолда чўзиб: «Хўш-ш-ш...» деди-да, салмоқ-лаб гапира кетди:

— Ҳаракат қилиб кўчага ҳам чиқай, ҳамёнда ҳеми-ринг бўлмаса, қўлингдан нима келарди, ишлайин де-санг, мардикор ёллашга кўзи учиб турган одамнинг ўзи йўқ! Қимирлаган жонда қорин қайғуси. Қани, ўзинг айт-чи, нима қилсам бўлади?.. Борди-ю иш излаб бирон бегона юртга бош олиб кетдим ҳам, бу жўжалари билан (мени, укамни бармоқлари билан кўрсатди) тошкентлик-нинг ҳоли нима кечади? Бир товукқа ҳам сув керак, ҳам дон.

Онам, укаларим, мен дадамнинг оёғига кишан бўлиб қолганимизни шунда тушуниб қолдим. Бечора дадамни курк товукқа ўхшатгани, дадам тугур менга ҳам қаттиқ ботган эди...

— Қиш келяпти қилич яланғочлаб, уст-бошимиз бу аҳволда,—деди маъюс оҳангда дадам. Пахтаси тўзиб кетган ўз чопонига, менинг ирkit жулдур камзулимга, онамнинг асли туси йўқолган йиртиқ-ямоқ тик кўйлагига назар ташлаб, у ихтиёрсиз уҳ тортиб юборди. Мен, да-дамдан кўзимни олиб, ерга қарадим. Дадамнинг боши-даги тегирмон тошидек оғир қайғу юки, гўё мени босиб ерга қапиштириб юбораётгандек эзилиб кетдим. Орага яна жимлик чўкди...

— Нафсиламр, опамнинг гапи ҳақ,—деб сукунатни бузди Жўра тоғам. Дадам гўё: «Нима-нима, нима деяп-сан?» дегандек, унинг юзига тикилиб қолди. Тоғам ётиғи билан секин муддаосини баён қилди:

— Мардикордан қайтгандан бери бир қанча вақт касалдан ўнғарилмадим. Бунинг устига ҳозир ҳам бирон ишнинг бошини тутолмай овора-ю сарсонман. Бир ху-

сусда сизга маслаҳат солгани келган эдим, тоға, билмадим, нима дер экансиз?

Жўра тоғам ҳунарманд косиб. У қўзғолонгача темирчилик қиларди. Жиззахнинг бозор-расталарига жазо отряди ўт қўйганда тоғамнинг темирчилик ишхонаси ҳам қуйиб кетган эди. Энди у ўша култеспани ковлаб, ер тзгида қолиб кетган сандон, босқон, болға, омбур, шунга ўхшаш асбоб ва темир-терсақларини топиб олиб, яна қайта бошдан темирчилик ҳунарини бошламоқчи. Мени ўзига шогирд қилиб олишни сўраб келибди. Дадам розилик берган бўлди-ю, охири сўзни онамга ҳавола қилди. Онам ҳам узоқ ўйланиб ўтирмади.

— Бекор юргунча—бекор ишла, деган гап бор. Садағаси кетай ҳунарнинг, ҳунар—ҳунардан унар. Менинг бирдан-бир муродим Назирқулни ўқитиб мулла қилиш эди. Чархпалак ҳозирча тескарисига айланиб турибди. Меҳнатдан киши ўлмайдди. Ҳунар ўрганса ўзига фойда. Болам ўсиб, уйлик-жойлик бўлар, ўшанда ҳунар кувига ярар. Кўриб турибсиз, ранги, уст-боши бир қолатда...

— Бу ёғидан хотирингиз жам бўлаверсин, она,— деди мамнун бўлиб тоғам.—Назирқул мен оч бўлсам—оч, тўқ бўлсам—тўқ бўлади.

Онам дастурхон ёзиб қотирмани қўйди. Итбурун уруги солиб дамланган чойни пиёла ва косага қуйиб, ҳузур қилиб қотирма билан чой ичар эканмиз, дадам:

— Ҳар дамига шукур... кўрсатганинга шукур,—деб қўярди...

ЛАТИФА ЭМАС БУ АЙТГАНЛАРИМ

Жўра тоғам уйимиздан хурсанд бўлиб кетди. Укам ҳамон кепак жиридан ясалган қотирмани эринчоқлик билан чайнаб инжиқлик қиларди.

— Тур, болам, нафсинг ором олди, укангни олиб кучага чиқ,— деди дастурхонни йиға туриб онам.

Мен укамни опичлаб йўл олгандим, онам:

— Нонингни менга бера қол, яхши бола, яшириб қўяман, ўйнаб қорнинг очади. Келиб ерсан,—деган эди, укам қотирмани кўкрагига босиб дод солди.

Дард-дунёси қоронғи бўлиб ўтирган дадам:

— Жума оқшом оч арвоҳдек чирқиратмасанг-чи!— деб бақирди.

— Олиб бор овози ўчмагурни!— деди жеркиб онам.

Мен тез-тез юриб, эшикдан тор кўчага чиқдим, қадамимни секинлата бориб, орқа-олдимга қараб қўярдим. Ҳеч ким йўқ. Узимча: «Гузарда оч болалар кўп, қотирмани талаб еб қўйишса-я... Йўқ, гузарга чиқмаймиз. Яхшиси, қотирмани арра қилиб, еб маза қилай», деб ўйладим-да:

— Уҳ, чарчаб кетдим, укажон, тушиб тур, озгина дамимни олай,— дедим.

Бу гап укамга ёқмади. Яна жазаваси тутди. Қўллари билан бўйнимга илондек ўралиб олди. У шундай қаттиқ

чинқирдики, ўнг қулоғим жаранглаб кетди. Бир вақт қарасам, қотирма оёғим тагида, тупроқда ётибди. Ачинишни ҳам, севинишни ҳам билмайман. Дарҳол энгашиб қотирмени олдим. Укам йиғи билан андармон бўлиб хабарсиз қолди.

— Хўп-хўп, оч арвоҳдек чинқирма!—дедим укамни силкиб,—тушмасанг тушма, гузарга олиб борсам йиғламайсанми?

Укам «ҳа» деди-ю, дарҳол йиғидан тўхтади. Менинг хаёлим қўйнимдаги қотирмада, томоғим тақиллаб егим келарди. Энди гузар бошига чиққан эдик, укам яна кўчани бошига кўтариб йиғлай бошлади. У қотирмаси йўқолганини билиб дод соларди. Мен укамни ғазаблаб: «Ўзингдан кўр, онам қотирмангни қолдир, келиб ейсан, деганларида кўнмадинг. Қизғанчиқ. Баттар бўл! Ажаб бўлди, хўб бўлди. Энди сенга қотирма қаёқда, очдан ўлсанг, ўзингдан кўр!»—деб койиған бўлдим.

Хуллас калом, укам билан муроСага келдик: мен қотирмани қидириб топадиган, укам бўлса қотирмасига шерик қиладиган бўлди. Изимизга қайтдик. Толиққанимдан аъзойи баданимдан тер чиқиб кетди. Оёғим қалтқалт титрарди. Ниҳоят, ҳийла ишлатиб ердан қотирмани олган бўлдим. Укам суюниб кетди. Мен уни елкамдан ерга туширдим, қотирмага ёпишган тупроқ-чангни пуфлаб тозалаган бўлдим. Ўзаро битимга кўра қотирманинг ярмини укамга бердим. Қотирмани иштаҳа билан чайнар эканман: «Эшонқулжон, маза қилдикми-а? Сени қотирманг жуда ширин экан, яна шунчаси бўлса «хап-хап» қилиб еб қўярдик» десам, укам хандон уриб куларди...

Укамни ўйнатиб ҳовлига қайтдим. Кун ўтиб қоронғи тушди. Ўша кун ухламасдан тонгни пойлаб чиқдим. Тун қоронғи. Кеча сокин. Бир вақтлардагидек на итлар ҳуриши ва на хўрозлар қичқириши эшитилмасди. Гўё олам қабристонга айланган. Мозор жимлиги чўккан.

Ана шу кеча итлар, хўрозлар зотига қирғин келганини сездим. Бир товукқа ҳам сув керак, ҳам дон. Одамзод учун донни бир донаси анқонинг уруғи бўлиб турган бир вақтда ким ҳам товук, ит боқар эди!

Қора тун пардасини ёриб, дарахтлар орасидан ой мўралаб кўринди. Ухлай деб харчанд кўзимни юмаман уйку келмайди. Хаёл аллақаёқларга олиб кетади. Очлик азоби, тўқчилик саргузаштларини эсга келтиради. Бир вақтлар куз қандай тўкин келарди. Қайси боққа бош суқманг олма, нок-нашвати ҳосилидан дарахтлар шохи эгилган... Хилма-хил узумлар шира боғлаб, қора-сариқ анжир шохларда маржондек чизилиб ётарди.

Куз. Ингим-терим. Эрта-кеч деҳқонлар арава ҳайдаб, эшак йўрттириб, от югуртиб даштдан қишлоқларга дондун, кечки қовун-тарвуз, ойимқовоқ, ем-хашак, ўтин-чўп ташиб келтирар, чумолидек тиришиб тирикчилик ғамида тиним нима билмасдилар.

Ўзим жойи хобдаману, хаёл ҳамон ўз қанотида учришдан тўхтамасди. Ақлимни таниб, ёшим ўндан ошиб, очлик нима эканини энди кўриб турибман! Халқ ибораси билан айтганда, у вақтларда менинг ёшимдаги болаларнинг «нони нонвойда, оши ошпазда» экан. Ёз пайтлари боғдан боққа сакрашиб мевазорлардан чиқмасдик. Баҳор меваси тут оқариб баччахўрак бўлди дегунча, бизни қидирган киши қайси бир тутнинг шохидан топарди. Ана-мана дегунча жовзак ўрик, гилос, олча, бодринг, орқама-орқа ҳандалак, қовун-тарвуз, узум пишиб маъмурчилик бошланиб кетарди. Ёз кунлари мактабдан озод бўлиш билан Мўлкаллик ариқинг чуқурига (сув айланиб оқадиган жойига) ўзимизни отардик. Чўмилиб, этимиз увушиб кўчанинг момиқдек билқиллаган иссиқ тупроғига танимизни кўмиб, қуёшга товланиб ётардик.

Биздан хийла олисда, чанг-тўзон орасида арава кўринарди. Биз болалар кўлдан учган ўрдаклар син-

гари тупроқдан дув кўтарилиб арава томон югурамиз. Четан тўла қовун-тарвузга кўзимиз тушиши билан шодланиб араванинг икки томонига ўтиб оламиз-да: «Амакижон, битта барака ташланг, хотинингиз қўчқор-деч ўғил туғсин, амакижон», деб чуғурлашамиз. Биз қовун-тарвуз ортиб кетаётган деҳқоннинг ёш-қари бўлишини ҳисобга олмасдик, «хотинингиз қўчқордай ўғил туғсин, амакижон», деяверардик. Бир кун соч-соқоли оппоқ қордек, эти қочиб, жағи жағига кириб, мункиллаб қолган бир чолга ҳам: «Бобожон, хотинингиз қўчқордек ўғил туғсин» демаймизми, шунда чолнинг завқи келиб бирданига иккита қовунни араванинг икки томонига ирғитди. Орамизда Сафар чиканак лақабли чаққон, чопқир бола бўларди. У чолнинг ҳадясини олиб, ура қочди. Болалар уни қувлаб кетишди. Унга етиб бўпти, Сафар чинакам чопиб берса тойчоқдан ҳам ўзиб кетарди. Мен Сафар чиканак қўлига тушган қовундан умидимни узиб, аравадан қолмадим. «Боважон менга ҳам битта барака бера қолинг, келинг боважон, хотинингиз қўчқордек ўғил туғсин», деб жаврашдан чарчамадим.

— Баччағар, момонг етмишни уриб қўйган, бовангнинг бир оёғи йўлда, бир оёғи гўрда... қўчқордек ўғилни менга ҳожи кулол ясаб берармиди... Энди менга худойдан имон тилагин, имонингиз басаломат бўлсин бова, дегин!—деб тишсиз милқи билан лаб-лунжини қимтиб, кичик бир тарвуз билан менинг ҳам кўнглимни олган эди. Уша-ўша деҳқондан барака тилаганимда ёшига қараб муомала қиладиган бўлдим.

Жойи хобда ётар эканман: «Қани, ўша четан тўла қовунлари билан деҳқонларни яна бир кўрсам», деб хаёл суравериб, ниҳоясига етолмай ухлаб қолардим.

Уша йили қиш қуруқ келганди. Қора совуқ, ёқимсиз изғирин одамларнинг ранг-қутини ўчирган эди. Бугун

қиш қорсиз, намсиз ўтиб, баҳор кириб келди. Ёш-қари ҳамманинг кўзи осмонда. Булут бору, ёмғир йўқ. Она-ларимиз чўпдан «одам» ясаб, тўн-дўппи кийгизиб қўлимизга тутқазар экан, қишлоқ айланиб «суз хотин» айтишимизни сўрар эди. Биз бир гала болалар тўпланишиб эшикма-эшик «суз хотин» айтиб, худодан ёмғир тилардик:

«Ёмғирлар ёғсин,
Уралар гўлсин,
Суз хотин, суз хотин,
Деҳқонларнинг уйи тўлсин,
Халлотларнинг уйи куйсин,
Суз хотин, суз хотин.

Хонадонлардан ота-оналар чиқишиб ёғоч «одам» устидан сув қуйишар ва: «Худо, обло денглар, болаларим, ёмғир ёғдир, бандаларингни раҳмини егин, деб худога роз айтинглар, зора сиз норасидаларнинг оҳи даргоҳи илоҳига етса, оби раҳмат қуйиб, экин-тикин кўкарса», дейишиб, мунчоқ-мунчоқ кўз ёшларини тўкишарди. Биз она-оталар гапини жон қулоғимиз билан эшитиб, худодан ёмғир тилардик. Ёмғир қаёқда, бор булутлар тарқалиб, осмондан чанг ёғиларди. Шундай қилиб, ўша йили фасли баҳор ёмғирсиз ўтди. Чорва ем-хашаксиз қолди. Туёқли ҳайвон зотига қирғин келди. Қиш оғир ўтган эди. Баҳорга етар-етмас озиқ-овқат танглиги, сўнг қаҳатчилик бошланди. Ваҳимали ўй-хаёллар миями кемириб, бошим ғовлаб тонг отганини ҳам билмай қолибман.

Онам ҳар қачон барвақт турар, шунинг учун бўлса керак, дадам: «Бизнинг тошкентлик саҳархез. Эрта наҳор уйғониб офтобни қаршилашда ҳикмат кўп», деб онамни мақтагани мақтаган. Бугун ҳам онам ҳаммамиз-

дан олдин турганди. Бутун вужудимни чулғаб олган хаёл тизгини бирдан узилиб, Жўра тоғам билан бўлган кечаги гап эсимга тушди. Худди илон чаққандек ўрнимдан ирғиб турдим, минг ямоқ калта камзулчамни шоша-пиша кийиб кўча эшиги томон чопдим. Энди дарвозадан чиқишим билан қорин ғами яна юк ташлай бошлади. Онам мендан беҳабар ташқаримизни супуриб юрарди. Кеча кепак қотирма еб қорин қаппайтирганимизда, дадам: «Емон куннинг бир куни ўтди», деган гаплари эсимга тушди-ю, бугун кечагидан кўра даҳшатлироқ кўриниб кетди. Жўра тоғамнинг куни кеча:— Опа, хотирингиз жам бўлаверсин, Назирқулнингиз мен оч бўлсам — оч, тўқ бўлсам — тўқ бўлади, дегани эсимда. Аммо Жўра тоғам қачон тўяди, бу менга номаълум... Қорин қайғуси мени талвасага солиб қўйган эди. Борайми, бормайми? Бормасам-чи!.. Хўш, бормаганим билан, уйда касал укамнинг жонга теккан ғингшувини эшитиб ўтирганим билан қорним тўярмиди?.. Таваккал қилиб бораман! Жўра тоғам оч бўлса — оч, тўқ бўлса — тўқ бўларман.

Бизнинг боғ билан Жўра тоғамнинг ҳовлиси ўртасида иккала амакимнинг—Аширмат темирчи, Отавой совуқ амакимларнинг боғи бўларди. Кўча айланиб юрмасдан, бир девор ошиб боққа тушдим. Иккала амаким боғи чегарасини ажратиб турган ўқариқ марзасида юриб борардим. Халқ қўзғолонидан олдин кечки пайтларда жияним Меливой, Ғойибжонлар билан (буларнинг ҳар иккаласи ҳам Улуғ Ватан уруши фронтида немис фашистларига қарши жангда ҳалок бўлди) шу ариқ бўйлаб капалак, игначи тутиб ўйнашардик, ўтўланга ағанашиб гўдаклик гаштини сурардик. Туябош ўт териб «туя-туя» ўйнардик. Қани энди у болаликнинг масъуд овунчоғи, у кўкаламзорлар? Қани у жавлон уриб боғма-боғ кезиб, қанотларини пирпиратиб ҳавода

шўнғиб юрган кўк, қизил, сарғиш рангли игначилар?
Қаёққа ғойиб бўлди у ранго-ранг ҳарир зардўзи қа-
нотли хилма-хил капалак ва капалакчалар? Биз бир
вақтлар офтоб билан бирга уйғониб, шабнамдек мусаф-
фо тонг ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олардик, майса-
дан майсага учиб-қўниб юрган капалакларга бағишлаб
қўшиқ айтишардик:

Капалакжон, ҳай мунча,
Севганингиз гул гунча.
Эрта-ю кеч учасиз,
Чарчамайсизми мунча.

Дуё ғам-ғуссасидан бегона болаликнинг масъуд
дамлари ўтган, учқур игначилар бутунлай ғойиб бўлиб
кетганди.

Қиш — қорсиз, куз-баҳор — ёмғирсиз ўтди. Ер гулша-
ни хазонга айланди. Табиатда юз берган бу офатни жа-
ҳонгирлик урушининг мудҳиш оқибатлари яна ҳам авжига
миндирганди. Фронтларда одам болалари ўққа ем бў-
лаётгани етмагандек, фронт орқасида очлик устига тер-
лама касали пайдо бўлди. Бу дард устига чипқон бўлди.

ИНҚИЛОБ ШАРПАСИ

Ўт-ўлансиз тап-тақир боғлардан ўтиб Жўра тоғам-никига бордим. У мени кўриб қувониб кетди, суяниб турган кетмонини елкасига олар экан, «баракалла, мулла Назирқулжон», деб қобил бола эканлигимни мақтаб кетди. Тоға-жиян бозор томон йўл олдик. Биз Янтоқзорликлар кўчаси олдига етганимизда Нижонлик мачит дарвозасидан бомдодни ўқиб чиқиб келаётган қарияларга дуч келдик. Тоға-жиян намозхонлар билан салом-алик қилишдик.

— Жўравой калла-ю саҳар йўл бўлсин? Нега мачитга беш вақт намозга чиқмайсиз?—деб домла имом унга танбеҳ берди. Тоғам ҳам бўш келмади:

— Бўш қоп тик турмайди, тақсир. Садақалари кетай намознинг, қорнимиз тўқ вақтда хўб ўқидик. Тирикчиликни тўғрилаб олайлик, беш вақт намоз қочмас,—деб гапни қисқа қилди-да,—қани мулла Назирқул, ишдан фойда, тирикчиликнинг пайида бўлайлик,—деб қўлимдан ушлаб, бозор томон йўл олди.

Бозор жойи бизнинг маҳалламиз билан чегарадош. Ўрда, қўй бозор... Кўз очиб, ақлимни таниб илк бор кўрганим қадрдон жойлар култепага айланган... Серқатнов кўчалардаги жонсарақ одамлар қаёққа гойиб бўлишган, гужгон одам қайнаб ётган бу ерларда ҳаётдан ном-нишо-

на кўринмасди. Фақат Жиззах қўзғолони ва халқ фожиасидан қолган нишона—култепа яққол кўзга ташланиб турарди.

Урда ёки Қўрғон ичи номи билан машҳур бўлган, юз гектар чамаси ерга жойлашган бу маҳаллаларда бир вақтлар неча минглаб жон яшарди, уларнинг бошпанаси, уй-жойлари бўларди. Энди мана хароба култепа бўлиб қолибди. Жўра тоғам ёнма-ён борар экан, бу хароботдан кўз узмасди. Мен бўлсам гоҳ куйиб кул бўлган ҳовли-жойларга, гоҳ тоғамнинг ғамгин чехрасига назар ташлаб қўярдим.

— Аттанг!—деди узун оҳ тортиб тоғам.

— Ҳа, нимага аттанг деяпсиз?—атайлаб тоғамни гапга солмоқчи бўлиб савол бердим мен.

— Нимага аттанг демайин, жиян! Қўзғолонгача бу Қўрғон ичи қандақа обод, гавжум эди, биласанми ўзинг?

— Нега билмас эканман, Зийнат холамининг ҳовлисини билсангиз керак, ҳа, ана ўтда куйиб қуриб қолган чўлтоқ қайрағочининг орқасида. Ҳар йили наврўзда холам менга янги дўппи тикиб берарди. Кўп қатори мен ҳам сайилга янги дўппи кийиб чиққим келарди-да. Дўппини битказиб бермагунча холаминикида хира бўлиб ётиб олардим. Ўша кезларда Қўрғон ичига кириб болалар билан чиллак, тутди-минди, бекинмачоқ ўйнар эдик. Томга чиқиб варрак учирардик. Қўрғон ичи томлари бир-бирига туташ бўларди. Бир томга чиқиб юзларча томда депсиниб варрак учирардик. Томма-том юриб бойларнинг уйларини томоша қилардик. Шундай гулдор уй, меҳмонхоналар бўлардики, уларни кўриб оғзим ланг очилиб қоларди. Бир кун бир бойнинг нақшдор меҳмонхонасини томоша қила туриб, тоmidан ҳовлисига йиқилиб, пешанам ёрилди.

— Йўғ-эй,—деди юришдан тўхтаб, юзимга тикилар экан тоғам.—Ростданми?

— Ишонмасангиз мана, кўринг?—дедим ўнг қошим устини бармоқларим билан силаб...—Томдан қулаб нақ пешанам билан ёғоч устига тушганман!

— Ҳа, рост. Урни бор. Кўкариб турибди. Ҳали ҳам бир худо асрабди-да, жиян.

— Ҳа, пешанамни ёриги балиқни оғзидек очилиб қолибди. Ҳовли эгалари кигиз куйдириб ярага босибдилар ҳам, билмайман. Ҳушсиз ётаверибман.

— Ўзинг ҳам тинмагурсан-да, жиян,—деди ачиниб тоғам.— Ўнг қошинг устидаги тиртиқ шўхликдан нишона де...

— Ҳа, қаранг энди, уйинг куйгур саллотлар эл уйига ўт қўйиб, култепа қилиб кетди-я!.. Нега ўт қўйди экан-а?—жавоб талаб қилгандек тоғамнинг оғзига қарадим.

Тоғам жавоб бериш ўрнига истеҳзоли жилмайди, таажжублангандек юзимга тикилиб туриб, сўнг деди:

— Наҳотки нега ўт қўйганларини ҳалигача билмасанг!.. Қудрат бучча қулоқни (Қудрат чиноқни) тапир-мидинг?

— Йўқ. Қудрат бучча қулоқ деганингиз ким ўзи?

— Ҳў, ана у ўрда устида тик турган ёғоч нималигини биласанми?—деди тепаликдаги дорни кўрсатиб тоғам.

— Ҳа, биламан. Муҳаммади бучча қулоқни ана шу дорга осиб ўлдирганлар. Уша кунни мен ҳам ўрда тагида бўлгандим. Э-ҳей... Чумолидек одам тўпланганди. Усти ёпиқ арава. Атрофида бир гала саллот! Ҳеч кимни арава олдига йўлатмас эдилар. Бир вақти арава ичидан оқ қопга солинган бир нарсани кўтариб туширишди. Шунда халойиқ шивир-шивир қилишиб:

— Қопда одам бор!

— Қоп эмас! Қафан!

— Қоп ичидаги Муҳаммади эмиш!

— Қайси Муҳаммади?

— Ҳокимни ўлдирган бучча қулоқ-да! Дорга осари мишлар шўрликни!—деб пичирлашиб, қўрқиб-писиб гаплашганларини ўз қулоғим билан эшитганман. Муҳаммади бучча қулоқнинг онаси додлаб йиғларди. Шунда кафан ичидан ўғлининг овози эшитилди:

— Онажон! Йиғламанг! Ўғлингиз бекорга ўлаётгани йўқ! Золим оқпошшонинг Жиззаҳдаги бир устунини қулатиб ўялпман!—деганда, унинг бошига сиртмоқ солиб овозини ўчиришганди. Аёллар фарёд қилиб йиғлашганди.

— Ия, йиғлаяпсанми?—тоғам энгашиб юзимга қаради. Ҳа, мен йиғлаётган эдим. Муҳаммади бучча қулоқ қатл этилган кундаги манзара кўз олдимга келиб, қулоғимга дод-фарёдлар эшитилгандек бўлди. Юзимга ўйчан тикилиб, ёнимда бораётган тоғам ҳар замон-ҳар замон бошини қимирлатиб: «Ҳа!» деб қўярди. Мен тоғамдан бир нарсани сўраб биллиб олгим келиб турганда, у сўраб қолди:

— Қани айт-чи, жиян, осилган бучча қулоқ сен билан менга қариндошлиги бўлмаса, сен нега мунча куйиб кўзингга ёш олдинг?

— Оқпошшо кўзголончи Муҳаммади бучча қулоқни дорга осиб ўлдирганига бир йил тўлмай ўрислар золим подшонинг ўзини тахтдан туширибди. Қуни кеча бу гапни ўзингиз дадамга сўзлаб берган эдингиз. Бундан чиқди, ўрислар ҳам оқпошшони бизга ўхшаб ёмон кўрар экан, шундайми?

— Бўлмасам-чи,—қатъий жавоб берди тоғам.

— Шундай бўлса Муҳаммади бучча қулоқнинг ҳам ўша оқпошшони қулатган ўрислардан фарқи йўқ экан-да!

— Албатта!—деди тоғам,—сен ҳали шунинг учун йиғладингми?

Мен тоғамнинг саволига жавоб бермадим.

— Оқпошшога қарши қўзғолонлар Русияда бир эмас, бир неча марта, бир шаҳар, ёки қишлоқда эмас, бир нечта шаҳар-қишлоқларда бўлиб ўтган экан. Ана шу қўзғолонга бош бўлган ўқимишли паҳлавон ўрислар подшо дорига осилиб кетган, Сибирга сургун қилинган, қамоқда чиритиб юборилган. Биз мардикорда юрган кезларимизда ўрислар билан кўп суҳбатлашардик. Уларга жиззахликлар бошига тушган кулфатни гапириб, кўзларимизга ёш олардик. Шунда: «Товариш!.. Йиғлаш ярамайди! Ғазабланиш, курашиш керак!—деб муштини тугарди...—Ҳаммамиз бир бўлиб ҳаракат қилсак, подшони ағдариб ташлаш мумкин бўлади. Якка-якка ҳаракат қилсак, тутиб олиб йўқ қилаверади. Бирлашсак, иттифоқ бўлсак, ҳукуматни ўз қўлимизга олиб, бойларнинг заводларига, ер-сувларига ўзимиз эга бўлиб оламиз. Бундай ишга йиғлаб эмас, жанг қилиб, дўст бўлиб, қўлни қўлга бериб эришиш мумкин»,—дер эди. Улар ўз гапларининг устидан чиқишди. Ҳаммаси бир ёқадан бош чиқариб шундай подшони қулатишди. Сен бўлсанг дорни кўриб йиғлаб юрибсан!..

Мен дарҳол кўз ёшимни артдим. Тоға-жиян кенг тош йўлдан анча вақтгача жим юриб бордик. Кўчада, тоштупроқ орасида отилиб ташланган милтиқ гилзалари ётарди. Олгим келарди-ю, қўрқардим. Қўлга олса отилиб кетармиш деб эшитгандим...

Жўра тоғамнинг темирчилик ишхонасига кўп қолмади, қовун бозорни ўтсак етамиз. Йўлнинг икки ёқасидаги дўконлар, расталар култепа бўлиб ётарди. Бундан бир йиллар бурун чумолидек серқатнов бу кенг кўчада тоғажиян иккаламиздан ўзга жон кўринмас, гўё биз қабристонга кириб борардик.

Кулолчилик хумдонлари ёнидан ўтиб борамиз. Қўзғолон бостирилиб, халқ «Учтепа», «Қили» чўлига сургун

қилинган куни жазо отряди бизни худди шу кулолчилик олдидан ҳайдаб ўтганда рўй берган воқеани аввалги бобларда ҳикоя қилган эдим. Уша вақтда хумдонга терилган кўза, обдаста, хумлардан биронтаси қолмаган, қизил кесакка айланган хумдон атрофида синиб ётган сопол парчалари кўзга ташланиб турарди.

— Дамин кулолнинг дўкони қаерда эди, биласанми?—сўради тоғам.

Мен хумдонини кўрсатдим. Жўра тоғам: «Тополмадинг, жиян,— деди.— Унинг ишхонаси ҳў ана, чўлтоқ қайрағочнинг рўпарасида. Дамин кулол шу дарахт соясида почасини болдиригача шимариб, бошини рўмол билан таңғиб, икки қўли орқасида, бели камалакдек букилиб лой тепгани тепган эди...»

— Дамин кулол ҳунарига мен ҳам қойил қолган эдим,—тоғамнинг гапини бўлдим мен...

— Қани-қани, нимасига қойил қолган эдинг?—қизиқиб сўради тоғам.

Эсимда, ўтган йил рўза ойининг бошидаги жума куни. Онам: «Бугун ифторлик қиламиз. Холаиғ, амманг келишади. Бизникида оғиз очишади. Даданга тайин қилганман, намози жумадан чиқиб нишолда, кунжутли ширмойи нон олиб берадилар. Чопқиллаб бозорга бор! Ҳаялламасдан изинга қайт! Келиб сув ташиб, ҳовлига сепасан»,— деди. Мен суюниб кетиб: «Бўлмаса тез бўлинг, нишолдага коса беринг»,— дедим. Онам: «Коса кўрак эмас. Даданг янги коса олиб нишолда тўлдириб берадилар. Бора қол!» деганларида кушдек учиб бозор бошига етгандим. Дадамни қассоблик растасида, Одил қассобнинг дўконида учратдим. Қўлларида хуржунча. Гўшт-ёғ олаётган эканлар. «Келдингми, балли азаматим. Мана бу хуржунчани олинг-чи», дедилар. Мен чаққон хуржунчани олиб елкамга ташладим-да, «нишолда қани?» деб дадамнинг юзларига қарадим. «Нишолда

олиш учун кулолликка бориб коса олишимиз керак». Мен дадамга эргашдим. Уша вақтларда бозор бошида одам кўп бўларди. Йўл-йўлакай учраган катта-кичик дадам билан саломлашар, баъзилари ҳол-аҳвол сўрашиб ўтишарди. Мен ҳар бир дуч келган одамга: «Ассалому алайкум», дердим. Уларнинг баъзилари худди қорилардек қироат билан «ваалайкум ассалом. Мулло бўлинг», деб қўйишарди. Нилчи (бўёқчи) дўкони олдидан ўтиб борардик. Бўёқ исн бирам қўлансаки... Бир вақти саватда нон кўтариб ўтаётган Соли понвойга кўзим тушди. «Соли новчанинг нони лаззатли, хотинининг қўли ширин, ўзи пазанда» деган мақтовларни кўп эшитганман. Унинг нонидан сотиб олдик. Кейин дадам билан тўппатўғри кулолликка бордик. Шипи қамишли айвонга кирдик. Айвон саҳнида лойдан ясалган хум, қўш қулоқ кўзалар қатор қўйилган, афтидан, улар ўз харидорларини кутиб турарди. Хумга ҳавасим келди. Хумнинг суви совуқ бўлади. Дадамга: «Хум олиб беринг, қудуқдан ҳар кун сув ташиб тўлдириб қўяман. Онам ҳам сувга зориқмайдилар», дедим. Дадам гапимга эътибор бермасдан, айвондан ичкари хонага йўл олдилар. Изма-из мен ҳам кирдим.

Кенг зинхона. Кулол дастгоҳида лойдан кўза ясамоқда, унга юзма-юз тик турган бир одам бўғилиб гапиради:

— Ҳой, нега даминг чиқмайди?

Кулол бутун вужуди билан ишга берилган. У бир ярим метр чамаси баландликда, бўйра кенглигидаги супача устида пўстакчага ўтириб оёғи билан дастгоҳ айлантирарди. Мен кўзадан сув қуйиб ичишни билибману, кўза қандай ясалади, билмас эканман. Кулол қаршисида тик туриб олиб пўписи қилаётган одамдан ҳам, менга кулолнинг «машинаси» қизиқ туюлди. У қозон қопқоғидек тошни оёғи панжаси билан айлантирарди. Лагандек тах-

та устида чириллаб айланаётган лой кулолнинг панжалари орасида шаклдан шаклга кириб борарди.

Тик турган одам ҳамон тажанг. Кулолнинг бўлса парвоси фалак. Қўл-оёғи ишда, ғиқ этмайди.

— Ҳой, одамми бу ўзи?—деди савол назари билан дадамга қараб тик турган одам.

— Қўйнинг элликбоши, сиз ҳам, сен ҳам, бир оғиздан чиқади. Яхши гап, яхши муомала яхши-да,—деган эди, элликбоши дадамни жеркиб берди:

— Яхшиликни ҳам билган билади-да! Подшо ҳазратлари ўйинчоқ бўлиб қолганлари йўқ!

Дадам индамади. Дамин кулол шу қадар хотиржам, гўё унинг қаршисида на биз ва на ўзига бино қўйган элликбоши бор. У бутун вужуди билан ишига берилган.

«Қурбақани босса ҳам «вақ» этади. Бу кулол кар бўлса керак, нега бўлмаса шунча дўқ урса ҳам, ғинг демайди, деб ўйлардим. Кулолга раҳмим келиб тикилиб қолдим. Юзи чўтир, аммо хўроз тожиси сингари қип-қизил. Қирғиз қовоқ, қоши сийрак. Аммо ўзи серсоқол. Эти қочиб суягига ёпишган бўлса-да, чайир кўринади. Элликбошининг зўравонлигидан вазабинини ичига ютганиданми, қоши чимирилган, қовоғи солиқ.

Элликбоши аччиқ ва ҳақорат сўзлар билан кулолдан бир оғиз жавоб ололмагач: «Яхшиликни билмади бу имонсиз. Энди ўздан ўпкаласин! Йиғиштир дов-даст-гоҳингни! Сен билан энди мингбошининг ўзлари гаплашади. Юр-юр, олдимга туш!» дея бақира бошлади.

Кулол ҳамон «ғиқ» этмасди.

— Сенга айтялман, ҳой махлуқ!

Кулол ҳамон жим. Мен, кулол кар экан, деган фикрга келдим. Ҳаммадан ҳам ачинарлиги шу бўлдики, кулол бечора не-не азоб билан ясаб битирган кўзасили дастгоҳдан узиб олиб, ёнига қўяётганда қулаб тушди, қорни

ичига кириб пачоқ бўлди. Шунда ҳам у авзоини бузмади, аламини элликбошидан олмади. Гўё ҳеч қандай ҳодиса рўй бермагандек, йиқилган кўзани гижимлаб, қайта бошдан юмшатиб, зувала қила бошлади.

Дадам: «Жон элликбоши, рўза куни дили сиёҳлик яхши эмас», деб яна орага тушди. Элликбошининг бўйин томири ўқлоғидек бўртиб, қошлари пир-пир учар эди, қўли қалтираб, рапгидан қони қочди:

— Дили сиёҳликни ким қияпти, менми, ёки анави хотини талоқми?

Дамин кулолни гўё чаён чақди. У пишитиб турган лойини элликбошига қараб отди. Лой деворга чаплаган таппидек унинг пешанасига бориб ёпишди. Элликбошининг салласи чувалиб, ўзи устунга суялиб қолди.

— Иззатини билмаган хунаса! Хотини беқадр!—деди ғазаби тошиб Дамин кулол.

— Хунаса дедими? Эл оқсоқолини-я!—деди салласини йиғиштириб элликбоши.

— Эл оқсоқоли бўлган баччағар эл ғамини егучи эди. Одам боласини итдан олиб, эшакка солмасди. Эл оқсоқоли элга ота бўлсин! Ўз фуқаросининг ҳол-аҳволидан хабар олсин! Амал деб элни сотадими!

— Мингбоши, ҳоким жаноблари олдиларида жавоб берасан, муттаҳам.

— Муттаҳам ўзинг!—деди овозини бир оз кўтариб кулол.

— Қани, пастга туш! Қолган гапни ўша ерда гапирасан!

— Мен гапимни гапириб бўлдим. Мардикор ёллашга қурбим келмайди. Кунимга яраб турган биргина ўғлимни мардикорга юбормайман! Қўлларингдан нима келса ўшани қилинглар!

— Нима арз-додинг бўлса мингбошига айтарсан. Олдимга туш.

— Мени тинч қўйинг, қонга ташна бўлиб турибман!— деди ранги оқариб кулол. У човут солишга ҳозирланган йўлбарсдек секин жойидан қўзғалди.

Кулолнинг авзойи бузилганини билган элликбоши секин орқасига тисарилиб ташқарига чиқди-да, «мингбоши!.. Полиция!» деб қичқира-қичқира маҳкама томон йўл олди.

Дадам: «Чакки иш бўлди, усто Дамин, энди бу ерда турманг, тез кетинг! Кўриб турибсиз, замон зўрники, амалдор билан сен-менга бориб бўладими шу зол замонда!»—дедилар-да, дўкондан чиқиб ҳовлимиз томон йўл олдилар.

— Ҳа, қўзғолон худди сен айтаётган ўша хархашанинг эртаси куниёқ бошланиб кетган эди,—деди ҳикоямни бўлиб тоғам.—Ҳар ҳодисага ҳам бирон нарса сабаб бўлар экан, ажал тортиб турганини қарамайсанми, худди ўша кун келган арзгўйларга Мирзаёр мингбоши одамдек муомала қилмади, оғзидан боди кириб, шоди чиқаверди. Мен дўконда ўроқ пешлаб турган эдим, маҳкама томонда шовқин кўтарилди. Шошилиб ўроққа сув бердим-да, дўкондан отилиб ташқарига чиқдим. Бир одам бир кишининг ёқасидан олиб, тош йўлга судраб тушяпти. Кўчанинг у-бу томонидаги темирчи, мискар дейсанми, аравасоз, дурадгор, мўккидўз, баққол дейсанми, саройда дам олиб ётган карвонлардан тортиб, такадаги бангиларгача маҳкама томон югуришарди. Сен айтган Дамин кулол Мирзаёр мингбошининг миясига тош билан туширди. Мингбоши ағдарилиб тушди.

Дамин кулол:

— Ана, хотини талоқ бундақа бўлади... Ўғлимизни мардикорга юбориб, келинимизга эр бўладиган сенми!— деб миясининг қатиғи чиққунча тош билан урди. Шу аснода тўпланган одамлар ҳам томошабин бўлиб қол-

мади. Биров мингбошига тош отар, биров оёғи билан тепарди.

Тоға-жиян Жиззах қўзғолони хотиралари ва унинг аянчли оқибатлари ҳақида йўл-йўлакай гаплашиб кигиз бозорга етиб қолибмиз. Кигиз бозорга олиб кирадиган кўчанинг чап муюлиши Жўра тоғамнинг ишхонаси, ўн муюлишидаги баққолликка туташ темирчи Миразим тоғам, уста Мансур, уста Шайман, Азизхон мискарларнинг дўконлари култепа бўлиб қолган эди.

Жўра тоғам ўз дўкони култепаси устига чиқиб атрофни кўздан кечирди, негадир у ич-ичидан куйиниб чуқур оқ тортди-да, «аттанг!» деб қўйди.

Култепага чиқиб мен ҳам атрофга назар ташладим! Урда ичидаги ҳамма хонадон куйиб кул бўпти-ю, фақат сирли мачит куймасдан қолибди. Тоғам учун муаммо бўлиб кўринган бу тасодиф менинг учун таажжубланарли эмасди. Бошқа маҳаллалардаги мачитлар ҳам қўзғолонда куймасдан қолганди. Ота-оналарнинг талқинларига кўра, гўё мачит худонинг уйи бўлгани учун солдатлар унга ўт қўймаган. Бозорнинг ғарб томонидаги Нуриддин хожининг мадрасаси ва унинг билан ёнма-ён солинган Оқтом деб аталувчи русско-туземная школа биноси ҳам омон қолган эди. Мени ҳамма нарса қизиқтирарди, тоғамга саволлар ёғдирардим. У бўлса ялқовланибми, ёки дардини янгилашни истамаганлигиданми, кўп саволларимни жавобсиз қолдирарди. Ниҳоят, тоғам култепа устига чўнқайди-да, мишиллаб «Қулхуоллоху аҳад»ни тиловат қила бошлади. Бунни мен ҳам ёддан билардим. Унинг ёнига чўнқайдим. Тоғам иккала қўлини фотиҳага очиб: «Бу офатларни бошимиздан ўзинг кўтар, биз кўрдик, бошқалар кўрмасин», деб юзига фотиҳа тортди. Тоғам нима қилса, мен ҳам шуни қилдим. Тоғам айтган балоларнинг бошимиздан кўтарилишига мен ҳам чин юракдан талабгор эдим. Шундай

яхши тилакка тарафдор бўлмай бўлармиди. Бироқ мен ҳам бу балоларнинг «даф» бўлиши одамлар хоҳишидан кўра кўпроқ худога боғлиқ деб тушунардим ва унга шак келтиришдан қўрқардим. Бу сабабсиз эмас эди, албатта. Эски мактабда домламиз «яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам, бахт, бахтсизлик, бой бўлиш ва қашшоқлик ҳам ёлғиз худонинг иродасига боғлиқ, ҳатто беамр бандасининг оёғига тикаш кирмагай. Кимки бунга шак келтирса кофир бўлгай, у дунёда жаннат юзини кўрмагай, етти дўзахнинг бири—сақар унинг донмий макони бўлгай», деб таълим берар эди.

Тоғам ўрнидан турди. Кетмонни қўлига олиб салмоқлаб кўрди, сўнг иккала кафтига бир-бир туфлаб: «Ё ҳазрат Довуд пирим!» деб қулочкашлаб кетмонни култепага урди. Кул, кўмир аралаш тупроқни тош йўл тарафга иргита бошлади. Хўш, бу култепа тагида Жўра темирчининг олтини қолиб кетгандир, шунинг учун, у ўлартириларига қарамасдан, оч-наҳор култепани ковлаётгандир, деб ўйлаётганлар ҳам бордир, албатта. Йўқ, бу тупроқ тагида Жўра темирчининг олтиндан ҳам «қиммат» асбоб-ускуналари ётибди. «Арпа-буғдой ош, олтин-кумиш тош бўлган» ўша йилларда, ҳарқалай ҳунарнинг асқатишига оз бўлса-да, умид бор эди.

— Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ, жиян, ноумид шайтон. Дунё шундай бўлиб қолавермас, тирик жон бор, ҳаракат қилади, одамзод тирик экан, экин-тикинсиз яшай олмайди. Олдимиз қиш, худо қаҳридан тушар, қор ёғар, ўлмаган қул баҳорни ҳам кўрар, деҳқон яна ер ковлаб уруғ сочар, унга кетмон, ўроғ, инчунин турли-туман асбоб керак... Қараб тур ҳали, бу кунларни кўрмагандек бўлиб кетамиз, худо хоҳласа,—деб мени юпатарди тоғам.

Худонинг қорни тўқ бўлса керак, агар мендек оч бўлганда, балки бизнинг тўғримизда ҳам ўйлармиди,

деган фикр қаёқдан ҳам бошимга келди-ю, айтишга бо-
тинолмадим.

Тоғам астойдил ишга берилиб кетди. Қизил тупроқ,
кул, кўмирни аралаш-қуралаш қилиб кўчага ирғитар
эди. Куюк иси димоққа урар, аллақандай бадбўй ҳид
кўнгилни беҳузур қиларди. Тоғам қора терга тушиб,
оғир-оғир нафас олар, ранги оқариб, кўзининг остида
кўкимтир доғ кўринарди. Тоғам кетмонни ёнбошига
қўйиб, енги билан юз-кўзидаги терини артди. Тупроққа
секин ўтирди. У калта-калта нафас олар экан:

«Кўкракни совуққа олдирганман, жиян»,— деб қўйди.
Мен тупроқ орасидан кўмир, ҳар хил темир-терсакларни
териб бир четга тўплардим.

— Териб ол. Битта қолдирмай териб ол! Ангишвона-
дек кўмир ҳам қолмасин. Биз савдогар эмасмиз, сармоя-
дан қийналсак. Бизнинг сармоямиз темир, дастмоямиз
кўмир. Зерикма, кўмирни, темир-терсакни, биронтаси
тупроқ тагида қолмасин.

Мен каламуш сингари тупроқ ковлайман. Ҳроқ, чоп-
қи, қирғич, оташкурак, капгир, занжир... Э-ҳе нимагина
йўқ бу тупроқ тагида... Ўлжалар уюми оша борган сари
олтин тўплаётгандек суянаман.

— Тоға, сиз чарчадингиз, мен ҳам пича ковласам
майлими?

— Қошки эди, кучинг етса ковлаб кўр,—деди беҳол
ўтирган тоғам.

Мен кетмон дастасидан чаққон ушлаб, худди тоғам-
дан кўрганимни такрорладим. Аввал ўнг кафтимга, қе-
йин сўл кафтимга туфлаб, кетмонни бошимдан ошириб:
«Ё ҳазрат Довуд пирим», деб тупроққа урдим. Кетмон
темирга тегиб, тупроқ орасида «ялт» этиб учқун чақнаб
кетди.

— Сандон... кетмон худди сандонга теги,— деди ўр-
нидан сакраб туриб тоғам. Қани, кетмонни менга берчи

Тоғам қўлимдан кетмонни олди. Уни кўздан кечирар экан, кетмоннинг қайтган дамини бармоғи билан силаб: «Ҳа, сандонга тегмаса бунчалик дами қайтмасди», деб қўйди ва авайлаб тупроқни ковлай бошлади. Сандон кундага қўндирилганича турган бўлса-да, кунда куйиб сандон зўғатаси бўшашиб қолган экан.

Тоғамнинг хурсанд ёки хафа бўлганини билиш қийин эди. Унинг чеҳрасидаги табассум бирдан сўниб, қуёш юзини тўсган булут сингари гам-гусса ўраб олди.

— Ҳазилакам иш бўлмади, жиян. Бугунча шу ҳам етар... Сандон топилди, болға, омбур бор. Кўмир-темир деҳқончилик. Бир амаллаб дам ясаб олсак, марра бизники. Худо хоҳласа энди очдан ўлмаймиз, келиб-келиб, яна кунимизга ҳунар ярайдиган бўлди. Ҳунар ўрган. Бир йигитга қирқ ҳунар камлик қилади. Ҳунари бор одамни икки дунёси чароғон, ҳеч қачон хор бўлмайди.

Менинг қориним оч. Дармоним қуриб, қулогим шанғиллар эди, кўз ўнгим қоронғилашиб кўнглим аллақандай беҳузур бўла бошлади. Тоғам менга кўз қирини ташлаб, ўзича: «Нечаво» деб қўйди.

Бу сўзни мен умримда биринчи эшитишим эди. Гарчи ўша топда пашшанинг ёнги қулогимга ёқмаса-да, бу сўз нима эканлигини билгим келди ва «нечаво нима?» деб тоғамдан сўрадим. Тоғам очилиб-сочилиб менга тунтира кетди.

— Ўрмонда қарағай кесардик. Қаҳратон қиш, бўрон авжига чиққан. Изғириш бўридек улиб, кўз очиргани қўймайди. Иш беҳад оғир. Қорин оч. Орамизда ҳолдан тойиб, суроби тортилмаган одам камдан-кам. Одатда ишлаб чарчаган одамнинг дам олиши турган гап. Лекин у ерда, ўрмон ичда чарчаб ҳолдан тойсанг ҳам, бир нафас ўтириб дам олиб кўр-чи. Совуқда тиррайдек қотасан. Одам қимирлаб турмаса қўл-оёғи шамдек қотади. Ҳар кун иш бошида ўнлаб одамлар ҳалок бўларди. Ай-

ниқса Туркистон ўлкасидан борганлар Россия совуғига чидай олмасди, кўплари нобуд бўларди. Ўрис халқи совуққа бардошли бўлар экан. Ҳай-ҳай мусулмонлар!.. Юриб бора туриб мўрт теракдэк қулашади. Одамзоднинг бунчалик хор бўлганини кўриб ҳўнг-ҳўнг йиғлашардик. Шунда ўрислар бизга тасалли бериб елкамизга қоқарди-да, «нечаво» деб қўярди. Авваллари «нечаво»си нима экан деб тушунмасдан юрдим. Кейинчалик билсам «нечаво»си ўзимизча «нима ҳам қилардик» дегани экан. «Бу ишидан Николай подшо ҳеч нарса ютаётгани йўқ! Россияда ким кўп, бизга ўхшаган эзилганлар кўп. Буларнинг ҳаммасини қириб тугатишга подшонинг умри кифоя қилмайди. Нечаво, подшонинг ҳам саноқли умри қолди. Аммо бизнинг ёруғ кунимиз узоқ эмас, нечаво брат», дейишарди. Тушундингми энди, «нечаво» дегани нима экан,—жилмайиб менга қаради тоғам.

— «Нечаво брат» дедингизми?.. У нима дегани?— эзмалик қилиб яна савол бердим.

— Оббо сен-эй.. шуни ҳам билмайсанми? «Брат» дегани оғайни, оғайничалиш дегани-да.. Ҳа, «нечаво»сида ҳикмат кўп экан, жиян. Кўриб турибсан, «нечаво»си тўғри чиқди. Шоввозлар Николайни тахт-бахти билан кўтариб урди. Энди саломатлик бўлса бу ёғи хайриятчилик...

Тоғам афтидан мени овутмоқчи, қорин очлигини унуттириш учун «нечаво» сўзидан шундай хулоса чиқаришга уринди. Бироқ подшони ағдариб ташлашга «кучи» етган «нечаво», ўша топдаги очликка оз бўлса-да асқатолмаган эди.

ҲАМИЯТ

Кеча тоғамга қарашиб жуда чарчаган эканман, эрталаб уйқудан уйғонишим қийин бўлди. Онам:

— Ҳой ғафлат босмагур, алла-невақт бўлиб кетди!.. Тура қол!— дея жаврайвериб жонимга теккандан сўнг, ночор кўзимни очдим. Аъзойи баданим қақшаб, суякларим зирқирар, қимирлашга мажолим йўқ эди. Ўзимни аллақандай беҳол, оғир ҳис қилардим. Шундай бўлса ҳам сир бермадим. Онамни хафа қилгим келмасди-да! Чала-чулпа мушук юз ювишини қилиб, супанинг бир четига бориб ўтирдим. Жулдур камзулим барига бет-қўлимни артдим. Оч наҳор Жўра тоғамнинг олдига борарман, қорин нима бўлади, деган хаёлга бориб турганимда қўлида яримта қотирма билан онам ҳозир бўлди:

— Болам, гапим қулогингда бўлсин, тоғанг нима иш буюрса бош тортма, хўпми, жоним болам?

— Хўп, онажон.

— Дангасалик ёмон. Ундан худонинг ўзи сақласин. Мана буни ол, шу ерда еб қорнингни тўйдир!— дея яримта қотирмани қўлимга тутқазди.

— Сиз ўзингиз нима ейсиз, онажон?

— Мени ўйлама. Даданг кўчага чиқиб кетдилар. Бирон нарса топиб келарлар. Яримта қотирма бор, даданг билан нонушта қилармиз.

— Ундай бўлса ярминни тушликда ерман,— дедим қотирмани иккига бўлиб.

— Яхши қиласан, ақлли ўғилжоним. Ишдан кейин тўғри уйга кел. Кечқурун ёғлиқ атала қиламан.

— Ур-рэй... ёғлиқ атала, ёғлиқ атала!— деб бақирдим, қувончимни ичимга сиғдиrolмай.

Худди қулоғи овда бўлиб ётгандек, ухлаб ётган укам уйғониб кетди:

— Атая... Менгаям атая!— деб қилди хархаша, қилди хархаша.

Онам мени койиб берди. Қувончим заҳар бўлди. Укам ўтакетган инжиқ. Йўқни йўндирмагунча тинчимайди. Дарҳол қотирмани беркитдим. Худо сақласин, борди-ю укамнинг кўзи қотирмага тушиб қолса, шерик бўлиш у ёқда турсин, «ҳаммасини берасан!» деб ер тепинади. Шунинг учун ҳам орқа-олдимга қарамасдан қоча қолгандим, онам елкамдан ушлаб тўхтатди.

— Бу дўппи ўлгурга нима зўр келди!— деди бошимдан дўппимни юлиб олиб.

Укам ҳамон «атая-атая!» деб хархаша қиларди.

— Ёнингшмай тур, акангининг дўпписини чатиб берай, атала қилиб бераман,— деди деворга санчиғлиқ игнани олиб, ип ўтказар экан онам.

Онам имиллаб ишлаган одамни ёмон кўради. Ҳозир ҳам дўппини чатар экан, қўли ишда, оғзи гапдан бўшамасди.

— Кийимни аяб кий!.. Қадимгидек бисотим бўлса экан, янгилаб турсам... Кечагидек бугун ҳам кўйлагингни лойга белаб келма!

Онам дўппимни чатиб бошимга кийгизди. Мен одатдагидек тоғаминикига қараб йўл олдим! Тоғам мени хушнуд кутиб олди.

Бозор боши томон йўл олар эканмиэ, тоғам йўл-йўлакай ўз режалари тўғрисида гапирарди:

— Дамсиз темирчилик юрмайди, жиян. Қандай қилиб бўлса ҳам биронта кўнчи билан сўзлашиб ошланган тери топмоқ керак. Теридан дам ясаб, кўра қураммиз... Мабодо бирон ерда эски-туски терига кўзинг тушмаганми, жиян?

— Йўқ. Қўй бўлмаса тери қаёқдан бўлсин...

— Қўй ҳам бўлиб қолар... терисиз-дамсиз темирчилик юрмайди, жиян.

— Онамни эски пўстагидан дам бўлмасмикин?

— Ия, ана бу гапинг авлиёлик бўлди, жиян... Бўлганда қандай... Онанг пўстагини берармикин?

— Билмадим, кўрпаларимизни саллотлар олиб кетган... Тагимизга яраб турган эди, сўраб кўринг.

Тоғам ўйланиб қолди. Темирчиликни бошлаб юбориш учун дам зарурлигини мен ҳам биламан. Тоғамга ёрдам қилгим келади, аммо чорасизман. Онамга ҳам айтишим мумкину, аммо тагимизга нима соламиз!.. Шуларни ўйлаб бошим қотди.

— Нимага шунча ўйланиб қолдинг, жиян?— деди тоғам,— қани у ёқ-бу ёқдан суруштириб кўрайлик-чи, юртчилик, топчилик қолар, жуда топилмаса, кейин иккаламиз бир бўлиб онангга ялинамиз. Бўптими, жиян?

— Бўпти.

— Керакли тошни оғирлиги йўқ,— деб бурунчилар хўб айтиб кетган эканлар-да. Ишга яроқсиз бўлиб қолган чархни бир вақтлар сомонхонага ташлаб қўйган эдим. Уша чарх мана бугун кунимизга яраб қолар,— деди қўлидаги чархни кўрсатиб тоғам. У бугун шу чархга қум боғлаб, ишни ўроқ-пичоқ чархлашдан бошлаб юбориш ниятида эканлигини гапирди.

— Қани энди, Назирқул, чарх тортишга сенинг ҳам кучинг етса эди, бошқа бировга ялиниб юрмас эдик,— деди у синовчан назар билан менинг юзимга қараб.

Мен умримда чарх тортиб кўрмагандим. Аммо қўз-

голонга қадар темирчилик растасида чарх тортаётган халфаларни кўргандим.

Уроқни чархлашдан кўра, чархни тортиш оғир эканлигини ҳам билардим. Бошида яғир дўпли, эгнида иштонидан бўлак кийими бўлмаган ўрта ёшдаги бир одам амакимнинг чарhini тортарди. Унинг мускуллари қайнаб битган, бадани қоп-қора қўйма чўянга ўхшарди. У извошчининг отидек бошини бир ёнбошига ташлаб олиб зўр бериб чарх тортарди. Бошидан тер қуйилиб, ҳаммомдан чиққандек танасидан буғ чиқарди. Олдин томошадек бўлиб кўринган бу манзара, сўнг менда ачиниш ҳиссини туғдирганди:

«Амаким у бечорага бир нафас ҳам дам бермайди... Камбағалга бундан осонроқ иш қуриган эканми?» деб раҳмим келгани эсимга тушди. Тоғамнинг: «Қани энди, Назирқул, чарх тортишга сенинг ҳам кучинг етса эди», деб қилган шамаси мени ўйлантирб қўйди. Чарх тортиш кўлимдан келмаслигини билардим. Демак, тоғамга чарх торта оладиган одам керак... Унда мен ортиқча бўлиб қоламан-ку! Ишламасам ҳеч ким менга бир бурда нон бермаслигига ақлим етарди. Уйда дадам, онам, укаларим оч, ярим яланғоч...

Тоға-жиян жимгина юриб борардик. Бозор жойига кириб борганимизда қўланса куюк ҳиди анқиб кетди. Бозорга олиб борадиган йўл одатдагидан серқатнов, «Учтепа» ва «Қили» чўлига сургун қилинган кўзғолончилар ва фронт орқасига сафарбар қилинган йигитлар подшо тахтдан ағдарилиш билан шаҳар ва қишлоқларига қайтишган эди. Ҳамма ўзи билан ўзи овора, уйи ўтда куйганлар лой қориб, гувала қуяр, чумолидек елиб-югуришиб ўзларига бошпана қуришарди.

Сургундан қайтиб келганлар дарҳол ўз касб-корларини қилишга ҳаракат қилиб қолишди. Бозор жой куйиб култепа бўлиб қолганидан маҳаллалар бозор бўлиб қол-

ганди. Биров дўкон учун куча юзидаги сомонхонасини, биров ўчоқбоши, ёки молхонасини мослаб олганди. Жазо отряди кетиши билан гузарларга файз кириб, бақ-қолларда оз бўлса-да, озиқ-овқат, базозларда газлама пайдо бўлиб қолди. Аҳоли оч яланғоч бўлишига қарамасдан руҳи баланд, чунки золим подшо тахтдан тобутга тортилганди. Аммо ҳокимият эгасиз, ҳар ким ўз билганича иш тутарди. Ўша кунларда савдогар унсурлар қуртдек ғивирлаб қолишди. Маҳалла бозори секин-аста барҳам топиб, эски куйган бозор тиклана бошланди. Еймачи майда савдогарлар пайдо бўлди. Қўзғолон пайтида бор-йўғи талон-торож бўлиб, ҳатто товоқ-қошиққа зор бўлиб қолганлар кўп эди. Харидорлар эҳтиёжини ҳидлаб топишнинг омилкорлари бўлган савдогарларга қайта бошдан жон кириб қолди. Хуржункашлар шаҳар-ма-шаҳар изғишиб, жиззахбоп мол-матолар ташишиб, савдо-сотикни ривожлантириб юбордилар.

Тоғам ҳам қандай қилиб бўлса-да, тезроқ темирчилик ишхонасини қуриб битказиш пайнда эди. Ишхона ўрни энди кул-тупроқдан тозаланган. Лой қориб, гувала қуйиш керак. Бироқ сувни бир чақирим узоқдан, қассоблик мачитдан пақирлаб ташиш керак. Тоғам икки, мен бир пақирни олиб ҳовуздан сув ташиб, лой қориб, гувала қуя бошладик. Вақт тушга яқинлашиб қолганда тоғам иккита пақирни тутқазиб: «Чопқиллаб бориб тўлдириб кела қол, кейин тушлик қиламиз», деган эди, гўё танамга жон, оёғимга дармон киргандек бўлди. Сув олиб келганимда тоғам ўт ёқиб қумғон қайнатаётган экан. Келтирган сувимни лойга сепди-да, «қани жиян, бир оз ҳовузлиниб олайлик», деди. Чопони орасидан катталиги туянинг кўзидан кўра сал каттароқ бир яримта зоғора (тариқ унидан пиширилган) нон олди-да, бутунини ўзи, яримтасини менга узатди. Илгарилари одатда нон дастурхонга қўйилиб ушатилагач, одамлар «олинг-

олинг» қилиб, ҳар ким хоҳлаганича ер эди. Энди бўлса... Тоғам мени сувга юбориб, яримта нонни ўзи ўмарган бўлса керак, деган шубҳа кўнглимдан ўтди. Начора, тоғамга қарам бўлмаганимда нима қилишимни ўзим билардим-а!

Тоғам сопол косага доғ сув қуйиб, зогора-нонини ботириб-ботириб ер эди. Мен доғ сувдан совуқ сувни афзал кўрсам ҳам, ўша топда на доғ ва на совуқ сув ичгим келмади. Тоғам доғ сув узатганди, мен бош чайқаб: «Йўқ, ичгим йўқ», деб қўя қолдим.

Шу зайлда ҳар кун лой қориб, гувала қуйиб ҳафтадан кўпроқ ишладик. Бироқ менинг ноним бутун бўлмади. Яримта зогора нон менинг улишим бўлиб қолаверди.

— Гувала етиб қолар, энди деворни кўтарсак бўлади. Аммо бу иккита одам билан битадиган иш эмас. Ёлғиз отнинг чапги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас! Бу гапнинг маъносига тушунасанми?

Мен елкамни қисиб қўя қолдим. Тўғриси, мен бу гапнинг маъносига кечқурун, ҳовлига қайтиб борганимда, тоғам иккаламиз қилаётган ишга дадам билан онам қизиқиб, савол берганларида тушундим. Супага тўшалган пўстак устида дадам билан сўзлашиб ўтирган онам, тоға-жиян орамизда бўлиб ўтган гапдан воқиф бўлиш биланоқ қиссадан ҳисса чиқазган эди.

— Муштдек бола билан ёлғиз ўзи иморат қуролмайди, албатта. Сиз катта бўлиб, иккала укангиз Аширмат поччам билан Отавой поччамни қаватингизга олиб ҳашарга борсангиз жуда соз бўларди! Бекор юргунча, бекор ишла дейдилар. У ёғи ўзингизнинг жон-жигарингиз. Сиз учала ака-укани деб жиян шўрлик мардикор бўлиб, ўлим жойларга бориб қайтди. Ким ўйловди урушга кетганлар қайтиб келади деб, яхшики оқпошшонинг кунни қисқа бўлди. Замон шундай туриб қолмас. Кўмаклашмоқ лозим.

Онамнинг бу гапларига дадам эриб ўтирарди. У ҳар замон-ҳар замонда «гапинг маъқул» деган маънода бошини қимирлатиб-қимирлатиб қўярди:

— Назирқул!— деди онамнинг гапини бўлиб дадам,— югур ўғлим, иккала амакингга айт, дадамнинг зарур гаплари бор экан, тездан юрар экансизлар дегин.

Мен ирғиб ўрнимдан турган эдим, онам: «Бир йўла Жўравойни ҳам айтиб кела қолсин», дея дадамга қаради. Дадам: «Жўранинг кераги йўқ. Чарчаган, дамини олсин. Яхшиси, ўзиниз маслаҳатлашиб олайлик. Сен фақат деворни кўтариш билан иш битади деб ўйлайсан. Ўғлигининг гапига қараганда, иморатининг устини ёпиш учун ёғочи ҳам йўқ экан. Жўранинг чўнтагида бир мири пули йўқ, ёғочни қаёқдан олсин. Отавойдан беш-олтита терак сўрасак, йўқ демас, нима дединг, тошкентлик?»

— Ҳа, ўлманг, одамгарчилик бундай бўпти-да,— деди дадам таклифини маъқуллаб онам.

Мен иккала амакимни айтиб келдим. Улар йўл-йўлаккай:

— Назирқул, дадангни бизга нима иши бор экан?— деб сўрарди. Мен уларга:

— Билмасам, зарур ишлари бор экан, бориб биларсизлар,— деб жавоб қилардим.

Амакиларим келишди. Дадамнинг ўртанча укаси Отавой, салом-алик йўқ, томдан тараша тушгандек:

— Сафар! Нима гапинг бор эди, бизга?— деб савол берди.

Амаким, ўзидан катта акасини сенсираб, яна номига «ака» сўзини қўшмасдан «Сафар» дейиши жуда қўпол ва хунук эшитиларди.

Дадам укаларига дабдурустан мақсадни лўнда қилиб айтиб қўйиш ўрнига, узоқдан даромад қилди: халқ қўзғолони, подшоининг тахтдан қулатилиши, очарчилик,

оламлар орасида меҳр-оқибат кўтарила бошлагани, тоғалари учун Жўранинг мардикорга бориб, улим жойндан омон қайтгандагини гапиргач, «уч азамат тоға, ҳолийг нима кечаётир, жияц, деб ёрдам қилиш ўрнига, ўзларини четга олиб юришлари одамгарчиликдан эмас», деб қўйди. Дадамнинг гаплари, катта амаким — Отавой амакимга малол келган бўлса керак:

— Шу зол замонада ўз аравасини тортиб юрган одамга балли десанг-чи, Сафар! Жиянинг бизни ҳашарга айтибди-ю, биз бормабмизми!— деди зарда билан.

— Одатда ҳашарга айтмайдилар, ака, қарашиб юборишни лозим топганларнинг ўзлари боришаверади. Биз, бегона эмас, ахир, жон-жигарлар-ку!— деди дадамнинг гапини маъқуллаб, ўрташча акасининг гапини маъқул кўрмай Аширмат амаким.

Отавой амаким гижиниб қўйди.

— Гувала тайёр. Деворни кўтариш учун уста қидриб юришнинг ҳожати йўқ. Одам қилган ишни одам қилади. Сизлар лой-кесак етказиб бериб турсаларингиз, деворга гувалани ўзим қўяман... Ҳа,— деди сўзини давом эттириб дадам,— дарвоқе, тўсин ҳам керак бўлади ҳали, томини оёғи билан ёпмайди-ку! Беш-олтита терагингни баҳридан ўтасан-да, ука.

— Баҳридан ўтадиган ортиқча терак йўқ, менда!— деди кўзларини ўйнатиб амаким.

— Ҳовузинг атрофидаги тераклар-чи?

— Ҳовузни яланғоч қилиб-а!

— Усиз ҳам дарахтларинг қалин-ку.

— Сояси ҳам қалин! Дярахт кесилса соя қолармиди!.. Йўқ, у теракларни кесолмайман. Уволига қоламан.

— Сийраклаштира, увол бўлармишми! Бермасинг оши пишмас қабилида гап қиляпсан, ука!

— Йўқ, овора бўлма, Сафар!.. Ҳашарга бораман...

Илло терак ваъда қилолмайман. Гап шу!—деди-да, раъги қув ўчиб, ўрнидан турди.

Орага жимлик чўкди. Бу жимликни яна онамнинг ўзи бузди:

— Дунёда мумсик одамлар бордиру, аммо қайним-дақаси топилмаса керак! Менга қаранг, ўйчининг ўйи битгунча, таваккалчини иши битади. Анави азамат тераклариниғизни сотинг-да, пулига тўсинбоп терак олиб Жўравойни кўнглини овланг. Мардга берсанг ошингни, мардлар силар бошингни! Жўравой сизларга мардлик қилганми, мардларча жавоб қилинглар!

Боғимизда учта қучоқ етмас азамат мирзатерак бўларди. Кечалари ой чиқа туриб шу тераклар орасидан менга мўралаб қарарди, мен ойнанинг кўкка кўтарилишини томоша қилиб ётиб, ухлаб қолардим.

Сабабдан сабаб, балчиқдан иморат, деганларидек, ҳашарчилар кўмаги билан тоғамнинг елкасидан тоғдек юк олиб ташланди, дўкон битди. Тоға-жиян иккимиз темирчиликни бошлаб юбордик.

— Ҳунар — ҳунардан унар деган гап рост бўлса, энди нонимизни ёғ билан еймиз жиян,— дер эди тоғам. Мен:

— Тоғажон-ей, сиз йўқ ёғлиқ нонни гапирасиз! Шу топда ёғсиз бўлса ҳам Соли нонвойнинг битта нони бўлармиди-я!— деб қўярдим.

САЗОЙИ БЎЛГАН МИРШАБ

Минг тўққиз юз ўн еттинчи йил. Кузак. 1916 йил қўзғолони бостирилганига мана бир йилдан ошиб бораётир. Бу орада озмунча оламшумул воқеалар юз бермадими? Подшо Николай тахтдан тобутга тортилди. Бу Жиззах қўзғолончиларнинг айни муддаолари эди. Бироқ чоризмнинг емирилиши айниқса жаззахликларга, жуда-жуда қимматга тушди. Ким бўлиши, мақсад-муддаоси қанақа бўлишдан қатъи назар, қўзғолонга бошчилик қилишда айбланиб ўттиздан кўпроқ киши подшонинг дорига осилди. Қўл-оёқларига кишан солиниб сургун қилинганлар бу ҳисобга кирмайди. Шаҳар-қишлоқлар тўпга тутилиб, ёндирилди. Мол-мулк таланди. Қиз-жувонлар номуси таҳқирланди. Ниҳоят, бу жаззолар камлик қилгандек, бутун Жиззах халқи озик-овқатсиз, бошпанасиз, сувсиз биёбонларга бадарға қилинди. Бу хил жазолардан сўнг ҳам, халқ мардикор сафарбарлигидан озод қилилмади. Чўл-биёбонда сарсон-саргардон бўлиб юрган йгитларимизни чор малайлари тутиб олиб найза кучи билан яна мардикорликка жўнатди. Ҳимоясиз ота-оналар, ёш келинчаклар чапак чалиб, дод деганларича қолавердилар. Оводлик деб кўз кўрмаган, қулоқ эшиматган азобуқубатга гирифтор бўлган халқ, чоризм тузуми емирилиб, муваққат ҳукумат тузилгандан кейин ҳам рўшнолик кўр-

мади. Гарчи ҳукумат андор қилармиш, Керенский бундор қилармиш деган овозалар оғиздан оғизга кўчиб юрган бўлса-да, улар миш-мишлигича қолаверди. Халқларнинг ҳурриятдан кутган ҳақиқий орзулари рўёбга чиқмади!

Дуруст, сафарбар қилинган йигитлар, ҳуррият бўлиш билан ички Россиядан элларига қайта бошладилар. Хувиллаб қолган маҳаллаларга оз бўлса-да, файз кира бошлади. Гўё қўй қўзисига қўшилгандек эди. Курк товук сингари уй-уйига кириб олишган эркаклар маҳалла-кўйга ўрмалаб чиқишди. Маҳаллаларда ўз ҳолига яраша бозорча—олди-сотди бошланди. Ҳуррият шарофати билан қамоқдан бўшаб келган қўзғолончи Урдушмат очган самовархона кеча-кундуз одам билан лиқ тўла. Булар ўша ер-сувсиз батраклар! Ҳўкиз, от-уловидан ажралиб қаноти сишган деҳқонлар! Дастмоя-сармойасидан ажраб аро йўлда қолган касиблар! Халқ эрки-озодлиги учун янги жангларга тайёр, қўрқиниш нима билмас, қамоқ ва дорни писанд қилмас рус ишчилари, рус революцияси руҳи билан суғорилган жаҳонгашта мардикорлар! Подшо маъмурларига тиф кўтариб, қўзғолон қилиб қўл-оёқларига кишан тушган, ниҳоят, ҳуррият жонларига аро кириб, подшо дори тагидан қайтган, оқ-қорани энди оз бўлса-да, фарқ қила биладиган одамлар эди. Бу одамларнинг юрагида ёлқинланиб турган газаб ўти ҳали ўчмаган, у ўт қўр олиб, учқун сочиб турарди. Кичик шамол елпини билан порохдек портлаб, дунёни ёндириб юборгудек тутатқиб гапирарди улар! Бу одамлар қўзғолондан бурунги ҳамқишлоқларимга сира ҳам ўхшамасди. Бир йил ичида худди менинг кўзим олдида шу қадар кўп воқеалар бўлиб ўтдики, уларнинг ҳар бири, кичикдан-каттасигача зеҳнимга ўтириб қолган. Қамоқдан чиқиб келиб чойхоначи бўлиб олган Урдушматни қўзғолондан илгари ҳам яхши танирдим. У маҳалламизда нишолда пишириб со-

тарди. Қосим акам жўра боши бўлган гаштакнинг гули эди:

«Қўй келади кўзи билан,
Ҳайёр-ёр, ёрингман.
Бир-бирининг изи билан,
Ҳайёр-ёр, ёрингман»,—

қўшиғини янгратиб, жўралар базмига файз киритган вақтлари ҳали ёдимда, унинг қиёфаси ҳозиргача менинг кўз олдимда. Урта бўйли, қарчиғайдек қотма, оқ юзли, қирғиз қовоқ, уст-боши башанг, хушфеъл, хотам йигит эди. Унинг иккала жағида тангадек-тангадек сийрак соқолчаси ҳам бўларди, энгагида тук деярли кам бўлганидан соққадек ўйнаб чиққан кекирдаги яққол кўзга ташланиб турарди.

Подшо маъмурлари Урдушматнинг қўл-оёғига бекордан-бекорга кишан солмаган эдилар! Мирзаёр мингбоши ўлдирилиб, бозор жойи оломон билан тўлганда, у бизнинг жийрон отимизни миғиб олиб:

— Золимларга ўлим! Бой, мингбошидан, ҳоким ва элликбошидан зулм кўрган бўлсанг қўлингга қурол ол! Қасосчилар қаватига кир! Эркак бўлсанг, белингда белбоғинг бўлса мардлар майдонига чиқ! Душманингдан қасос ол!— деб от чопиб, оломонни ҳоким маҳкамасига даъват қилиб, жавлон урганини ўз кўзим билан кўрганман.

Мана дарвозахонамиз билан ёнма-ён чойхона олдидаги супада ўтириб, ёқимтой куз қуёшига танамни товлаб, чойхўрлар гапини тинглаб ўтирибман. Бу ерда марҳум Қосим акамнинг жўралари, ўспирин йигитлар, кексалар давра қуриб суҳбатлашмоқда. Улар замондан шикоят қилишар, Анварбек мингбоши бўлиб қолганидан порози бўлиб гапиришар эди. Кейинги кунларда яна бир янги тартиб жорий қилинган: одамлар бир ерга тўпла-

ниб гаплашиб ўтириши ман этилган. Маҳаллада қандайдир баззознинг дўконини ўғри уриб кетди. Шундан кейин Йўлдош миршаб келиб, Урдушматга чойхонани беркитиш, агар бундан кейин самовар қўйиб, одам тўпласа жавобгар бўлишини эълон қилиб кетди. Мен бу гапни Жўра тоғамдан эшитиб билдим.

— Ажаб қизиқ замон бўлди-да, жиян,— деб гап бошлади дўконни йиғиштира туриб тоғам,— кўнгил тортар оғайнилар билан учрашиб дардлашадиган бирдан-бир жой — чойхона эди. Буни ҳам кўп кўрибди.

— Ким кўп кўрибди, тоға?

— Мингбоши Анварбек.

— Анварбекка нима оғирлиги тушибди чойхонанинг?— сўрадим мен.

— Эй жиян, ёшсан, тушунмайсан, ҳали... Иштонсизнинг чўпдан ҳам ҳадиғи бўлар экан. Анварбек ҳадиксираса керак. Одамлар тўпланишган ерда ҳар хил гап-сўз бўлади, яна менга қарши фисқ-фасод гап бўлмасин, деб хавфсираб, чойхонани ёпишга фармон берган бўлса керак. Қани, бет-қўлингни юва қол, кетамиз,— деди.

Биз шу кун ишдан бевақт қайтдик. Маҳаллага келсак, эшигимиз олди тўла халойиқ. Одамлар Йўлдош миршабни ўртага олган.

— Оғайнилар!.. Ҳаммамиз бир қариндош, қолаверса ҳамқишлоқмиз. Мени тушунинглар. Менга қолса Жиззахни дориламон қилардим. Афсуски, мен кичкина одамман. Менга жабр қилманглар, ўтиниб сўрайман. Беш-олти кун самовар берк турса ҳеч гап бўлмас.

— Бир кун ҳам берк турмайди,— деди Қурбон.

— Қурбон,— деди зорланиб Йўлдошхон, чирилдоқ ҳуштагини қўлида ўйпаб.— Аҳволимни кўриб турибсан.

— Кўриб турибман. Бу ердагилар ҳам кўр эмас! Анварбекнинг ялоғини яламасанг ўласан!

— Қурбон, укажон...

— Ука дема мени!— деди жеркиб Қурбон,— мен сенга ука бўлишдан ҳазар қиламан. Оқпошшо дори тагидан қайтиб миршабни ака қилгунимча ўлганим яхши!.. Қаранг-а, бу жупруқни!

Одамлар қийқиришиб кулишди.

Жўра тоғам завқланиб кетди:

— Улма Қурбон! Боплайвер, бўйнидаги қиличини олиб, думига шипирги боғлаб, ҳайдаш керак бу қанжиқни!— деб одамларни ёриб олдинга ўтди.

— Хўп бўлади, Жўра қантак,— деди Йўлдошхоннинг қиличига қўл узатиб Қурбон.

Миршаб ўзини орқага ташлади, даврани ёриб ташқарига чиқди.

— Қочма-қочма!— турган ерида депсинди Қурбон. Юраги чиқиб кетган Йўлдошхон хайр-маъзурни насия қилиб қочиб қолди.

Қурбон:

— Ушла!.. Ушла!— деб бақирар, одамлар «ҳей-ҳей!» деб қийқиришар, кулишарди.

Қурбон ака менинг кўзимга аввалгидан кўра бутунлай бошқа, фақат огзи ботиргина эмас, қаҳри келса тоғни қулатгудек қудратли, қўрқмас, паҳлавон бўлиб кўринди. У шу қадар гавдали бўлишига қарамасдан, бўй-баста келишган, ағриши кенг, тўшдор, ҳар елкасига икки киши бемалол **қирса** бўларди. У озиб танидан гўшти қочиб қолган бўлса ҳам, тарозига қўйганда икки-уч кишини бемалол **босарди**. Қурбонбой савлат тўкиб юрганда, гўё кўча тўлиб кетарди.

Қурбон аканинг бир ҳайқириғига тоб беролмай, ўша сохт-сумбати, қилич-қалқони билан қочиб бораётган Йўлдошхон миршаб худди лайчага ўхшарди.

Миршаб қочиб кетди, мингбошисидан дарак йўқ. Ёрга-кеч чойхона аввалгидек одамлар билан гавжум, Афтидан, бу ерга чой ичишдан ҳам кўра, дунё аҳволи-

дан хабарлар эшитиш учун келишарди. Дунё аҳволи, сиёсат билан қизиқадиган, эсаётган ишқилоб шамолидан ҳид олиб юрадиган одамлар маҳалламизда бор эканлигини мен анча кейинроқ билиб олгандим. Булар мискар Азизхон Дуст ўғли, Саиднасим Эшонбобо ўғли, Нормурод ҳофиз Мирзабадал ўғли, Байза Миразимовларга ўхшаган ўз замонасининг зиёлисимон кишилари эди. Анварбеклар ана шу «бузуқ» бошлардан ўтдан қўрққандек қўрқарди.

Йўлдошхон Анварбекка қанчалик содиқ кўппак бўлмасин, барибир маҳалла йигитларидан қўрқарди. Ун олтинчи йил исёнкорлари газабига дучор бўлган ҳокимлар олдида Йўлдошхон пашшадек бир махлуқ эканлигини билар, «мусофир итдек думини қисиб, ҳар дам ўтган кунига шукур қилиб» юришининг боиси ҳам шундан бўлса керак.

Йўлдошхон ўрта бўйли, буғдой ранг, қора қош, юзи юмалоқ киши, ўнг бетига доғи бор, бошида қора барра папах, эғнида кўк матодан тикилган камзул, этигига шпор тақилган. У юрганда кеккайиб, шошмасдан қадам босарди. Сўзлаганда гапига русча аралаштирар, «понимайш», «суккин син» деган ибораларни кўп ишлатарди. Бир кун кейин Йўлдош миршабни мен ошиқ ўйнаётган болалар орасида учратдим.

— Қани, азаматларим, мени ҳам ўйинларингга қўшасизларми?— дер эди ёлворгандек.

— Қандақа ўйинни биласиз?— кўзини шиграйтириб сўради кўр Мирза номли ўта айёр бир бола.

— Хоҳласанг ёнроқ, хоҳласанг ошиқ. Полиция ошиқ ўйинламайди деб ўйлайсанми?

Йўлдошхон чўнтагидан бир ошиқни олиб «тардкам» деб ерга отиб, қўнжига тарс этказиб урди. Болалар:

— Олчи!— деб қичқирди.

Миршаб ошигини олиб, қўлида айлантирар экан, гапни бошқа ёққа бурди:

— Хўш, уйлар тинчми, болалар?

— Тинч.

— Тинчликка нима етсин. Хурриятни биз нима учун қилдик? Тинчлик бўлсин, одамлар ёғ еб, яланғоч ётсин, болалар эркин ўйнасинлар деб қилдик-да.

Болалар қиқирлашиб кулишди.

— Ҳа, кулманглар!— деди сўкиниб миршаб:— Маҳалламизга ўғри оралаб қолгани яхши бўлмади. Баззо-нинг дўконини уриб кетган ўғри ким, ораларингизда биронталарингиз хабардор бўлмасликларингиз мумкин эмас, албатта.

— Ўғри ким экан, амаки?— чувуллашиб сўрашди болалар.

— Мен сизлардан сўрамоқчи эдим,— деди мулойим илжайиб Йўлдошхон.

— Биз ўғрини қаёқдан биламиз!— дейишди чувуллашиб болалар.

— Билишларинг керак. Сизлар ёрдам қилмасаларинг, менинг бир ўзим нима ҳам қила олардим. Дўконни урган ўз ичимизда, кўз-қулоқ бўлиб юринглар, бирон ердан ҳиди чиқиб қолади. Ким олдин хабар топиб, менга келиб айтса, бош-оёқ сарпо... Бир тўп газлама мукофот олади.

— Ўғрини топамизми, болалар?— очкўзлик билан сўради Мастон девонанинг ўғли кўр Мирза.

Болалар индашмади.

— Майли, ўйлаб кўришсинлар. Ўғрини топиб айтиш сизлардан, мукофоти биздан,— деди ошиғини қўлида айлантириб Йўлдошхон.— Кўряписизларми болалар, ўзи ҳам зўр қўчқорники, ошиқмисан ошиқ-да!..

— Қани кўрай, — деди ошиқдан кўз узмай, қўл узатиб кўр Мирза.

Йўлдошхон ундан қўлни олиб қочди. Кўр Мирза ҳамон унга интилар, суякка бўйи етмай сўлакайи оққан

тозидек жилпанглаб.—амакижон, қани бир кўрай, бир ўйнаб кўрай, амакижон,— деб толпинарди.

— Тўхтаб тур, гап бор. Қани, ичларингда ким чаққон?

— Мен чаққон,— деб қичқирди кўр Мирза.

— Ким чаққон бўлса мана — мард-майдон. Узини кўрсатсин. Мен ошиқни отаман. Ким ошиқни олдин келтириб берса, ошиқ билан мана бу ўнта ёнғоқ ўшаники бўлади.

— Бўпти, отинг,— дейишди болалар.

Кўр Мирза олғир тозидек жилпанглаб, иштонини бир кўтариб қўйди-да, чопишга шайланиб,— қани, отмайсизми? Отинг-да,— деб қичқирди.

— Бир, икки, уч!— деди қўлини қулочкашлаб полициячи. Болалар югуришди. Аланг-жалаңг атрофга қараб:

— Қани ошиқ, қани ошиқ?.. Боринг-эй, алдадингиз!— деб аччиғлари чиқди.

— Диққат!.. Диққат, болалар!.. Ўйлаб қарасам, чопишда ҳеч ким Мирзанинг олдига тушолмайдиганга ўхшайди. Хўб десаларинг, барчага баравар бир ўйин бор.

— Қандақа ўйин?— чувуллашиб сўрашди болалар.

— Қулоқ чўзма. Розимисизлар?

— Розимиз... розимиз.

Қулоқ чўзма шундай ўйин эди: бирон белгиси бор чақа пул, ёки ошиқни тўдаланиб турган болалар даврасига отиб юборилади. Болалардан биронтаси албатта уни илиб олади; илиб олган болага ҳамма аридек тармашиб, иккала қулоғидан чўза бошлайди. Шу азобга тоб бериб, рақиблар қўлидан қутулиб, чақани ўйин бошига етказиб берган бола, голиб ҳисобланиб совринни олади.

Йўлдошхон болалар тўдасига ошиқни отди. Дарҳақиқат, бу ерда ҳам кўр Мирза чаққонлик кўрсатди. У ошиқни илиб олди, болалар тўдасини ёриб чиқиб Йўлдошхонга қараб чопди, маррага етай деганда уни Сафар

чиканак тутиб олди. Бутун болаларнинг қўли унинг қулоғида, аёвсиз чўзиб тортишарди. Кўр Мирза шундай ўлармон, очкўз, жони қаттиқ эдики, қулоғи узлиб чиққанда ҳам, совриндан воз кеча олмасди.

Йўлдошхон:

— Ҳа, бўш келманглар, болалар! Мирза, ҳаракат қил!.. Болалар бўшатманглар, соврин ўнта эмас, ўн бешта ёнғоқ. Ким ошиқни менга етказса, ўн беш ёнғоқ билан қўчқор ошиғи ўшаники!— деб «қулоқ чўзма»ни қизитиб турганда, йўрға отини елдириб, бир сипо киши келиб тўхтади. Йўлдошхон отлиқнинг келганидан хабарсиз:

— Ҳа, шоввозлар, бўшашманглар! Совриндан қуруқ қолманглар!— деб ёнғоқни шалдиратиб қичқирарди. Болаларнинг қўллари гўё омбур, кўр Мирзанинг қулоғида, у дод солиб:

— Қулоғимни қўйиб юбор. Ошиқ менда эмас. Войдод, қулоғим... Онангни, — деб сўкинар, аммо рақиблар уни бўшатмасди.

Бир вақт Йўлдошхоннинг кўзи отлиққа тушиб қолди. У шоша-пиша қўлидаги ёнғоқни чўнтагига солди. Камар ва қиличини тузатди. Гир айланиб отлиққа юзланди-да, шахдам қадам ташлаб бориб, унинг рўпарасида ғоз туриб:

— Жаноб старшина,— деди ва яна нималар деб валдиради.

Отлиқнинг парвоини фалак, Йўлдошхонни назар-писанд қилмасди... Қарашлари аллақандай ёқимсиз, энсаси қотган, лўппи юзидан нафрат ёғиларди.

Болалар қулоқ чўзиш билан овора. Менинг кўзим отлиқда. Отлиқнинг захча кўзи бежо, бутун вужуди билан ғазабланганини билдириб турарди. Полициячи отлиқ қаршисида ҳайкалдек қотган.

Ғапнинг тўғрисиини айтсам, яқин орада бундақа башанг кийинган сипони кўрмагандим... Ким бўлса экан?..

Кўзимга танишдек кўринади. Қаерда кўрган эканман, бу басавлат одамни?.. Эй, ҳа... Ухшайди, худди ўшанинг ўзгинаси, юзида доғи бор эди, ўша, ўша! Мен бу одамни солдат кийимида кўргандим. Жазо отряди солдатлари орасида... Куйиб кул бўлган бозорда, култепа каппон саҳнида, исёнчи халқ чўлга бадарға қилинаётган куни подшо фармонини ўқиб эшиттирган, бизни сурғунга бошлаб борган одам худди шунинг ўзи! У икки қўли билан белидаги камарини тутиб (ҳозирги кумуш камарни эмас, у вақтда белида сариқ тўғалик энлик қайиш камар боғлаб олган эди), талтайиб, ҳаёсизлик билан «жиноятчи, нонкўр Жиззах кўзғолончилари!» деб сўз бошлаган эди... Ҳа, худди ўшанинг ўзгинаси, фақат кийимини ўзгартирибди, холос. Отлиқдан кўз узмай қараб турар эканман, кўр Мирзанинг бир сўзи эсимга тушиб кетди: агар бироқ бола янги кийим кийиб чиққудек бўлса, у:

— Э-ҳа, ҳар хамину, тўқимаш дигар, муборакшо-вад,— дер эди. Кўр Мирза айтмоқчи, от устидаги киши мен кўзғолон бостирилганда кўрганим эшакни ўзи бўлса ҳам, тўқими бугун бошқа. Бошида кул ранг ҳарир ипак салла. Эғнида бўғма ёқа кўк мовут камзул, белида кумуш камар, қўлида нуқра даста қилич. Мен бундақа қилич билан камарни кўзғолондан бурун мулла Хидир минг-бошининг белида кўрардим. Анварбек устидаги рангоранг йўл-йўл банорас тўн қуёшда товланарди. Кийим-кечак бу махлуққа шу қадар савлат бағишлабдики, унга дуч келиб қолган ҳар қандай камбағал ўзини йўқотиб қўярди.

У от устида мағрур ўтирарди. Қўнжи қисқа амиркон этиги йўғон болдирини қисиб турарди. Оёғини кумуш ранг узангига тираб олиб, этигини кўз-кўз қилар, бургут бош эгарга қийшиқ ўтириб олиб, нуқра даста қамчи сопиши сонига тираб. Йўлдошхонга ғазабнок тикилганди.

Полициячи авралиб аждарҳо комига тортилаётган қуён ҳолига тушиб қолган эди.

Бу одамнинг ноинсоф, бераҳмлигини билардим. Уша сизга таниш куйиб кул бўлган бозор каппониди, ёш-қари, аёл-эркак демасдан, исёнчиларни калтаклаганини ўз кўзим билан кўрганман. Бизларни чўлга сургун қилаётган куни, бу махлуқнинг кўлида ҳозирги нуқра дастали қамчи эмас, чармдан ўриб тўқилган илон нўсха узун қамчи бор эди. Уша қамчи билан Қандим опамнинг бошига туширганда, у шўрликнинг бўйни, юзи қон талашиб кетгани ҳали кўз олдимдан кетмайди... Ҳа, энди яхши танидим бу оғзи қон бўрини, жазо отрядини бошлаб, бизларни «Учтепа» чўлига ҳайдаб олиб борган Анварбек шунинг ўзи! Маҳалламизда чойхона очишни тақиқ қилган ҳам шу бўлса керак. Лекин унинг буйруғини полициячи амалга оширолмади, одамлар уни қувиб юборганини эслаб, болаларга қарадим. Кўр Мирза ҳамон болалар тагида типирчилаб ётарди. Қий-чув, тўполон, кўр Мирзанинг қулоғи узилиб кетмаган бўлса яхши эди.

— Ўзи нима гап?

— Сизни кутиб турган эдим, бегим.

— Уғри топилдими?

— Шунинг пайндаман, бегим.

— Тополмадинг?

— Топаман, бегим.

— Улганингдами?

— Йўқ, ўлмасдан бурун топаман, бегим.

— Аҳмоқ!

— Тўғри айтасиз, бегим.

— Чойхонани нега ёпмадинг?

— Чойхона тўғрисида шундай, бегим... у бузуқбошларга бир эмас, икки бор буйруғингизни айтдим. Қутуриб ҳужум қилдилар.

— Эшитдим, думингни гажак қилиб қочганингни эшитдим, қанжиқ! Қанжиқмисан?

— Қанжиқман, бегим. Бошиқа иложим йўқ эди, мар-

хум отангиздек шаҳид бўлишмига оз қолди, яна ҳам худ
до бир сақлади, бегим.

— Кеча дўкон урилса! Яна шу ўғрилар чойхонага уя
қўйиб олиб ҳукуматга қарши фитна уюштира! Сен даюс,
жони ширин қўрқоқ!

Анварбек чаққонлик билан ўгирилиб, миршабининг
бошига зарб билан қамчи солди. Йўлдошхоннинг боши-
дан папағи уч метрча ерга учиб кетди. У папағини олиш
учун энди ерга энгашган эди, Анварбек шиддат билан
унинг устига от солиб, дўппослай кетди. Бирпасда Йўл-
дошхоннинг афт-башараси қизил қонга беланди. Қалтак-
дан тангиб қолган Йўлдошхон миршаб, икки қўли билан
бошини маҳкам ушлаб, «раҳм қилинг, раҳм қилинг, бе-
гим», дея сурина-суринна чойхона томон борарди.

Кўчани одам босди.

— Қайт! Қайт орқангга, ит боласи!— деб бақирди
қиличини қинидан суғуриб Анварбек.

Томошабинлар, қиличини қинидан суғурган отлиққа
йўл очиб бердилар. Қалтак зарбидан гаранг бўлиб қол-
ган полициячи маст киши сингари гандираклаб борар,
ҳаётида биринчи бор бегига итоатсизлик кўрсатиб, минг-
боши қанча бақирса ҳам орқасига қайрилиб ҳам қара-
масди.

Бу итоатсизлик Анварбекнинг иззат-нафсига қаттиқ
теккан бўлиши керак. Кўча тўла «ялангоёқлар» олдида
«ит бақиряптими, эшак ҳанграяптими демай, назар-пи-
санд қилмайди-я!..» Бекнинг газаби қайнаб тошди. Отини
ниқтаб қўлидаги ялангоч қиличини Йўлдошхонга отди.
Қилич миршабга тегмади, ердаги тошга урилиб, сакраб
бориб маҳалла оқсоқоли уста Йўлдошнинг чаккасига учи
тегиб кетиб ерга тушди. Оқсоқолнинг чаккасидан тизил-
лаб қон отилди. Одамлар унинг устига ёпирилишди. Яра-
сини ўз салласи билан боғлашди. Ҳамманинг эътибори
ярадор оқсоқолга қаратилганди.

Анварбек қиличини ердан олиб, қинига солиб гоһиб бўлгач, кимдир:

— Шу ҳам сипоҳгарчилигу, шу ҳам одамгарчилик! — деб қўйди.

Маҳаллада йиғилган одамларнинг биронтаси ҳам, чала туғилган Керенский ҳукуматиинг бу бебош амалдорлари ўртасига тушмади. Фақат бу «томоша» боисига тушуниб етмаган одамлар, «ўзи нима гап?», «билмасам», «қарга қарганинг кўзини чўқимас эди-ку, бирон гап борга ўхшайди», дейишиб бир-бирларига савол беришар, бироқ ҳеч ким аниқ бир гап айтолмасди. Мен бўлсам бу жанжалнинг сабабини оз-моз билар эдим. Лекин мендан ҳеч ким сўрамагани учун жимгина юравердим.

Томошанинг охириги кўриниши олдингиларидан ҳам қизиқ бўлди. Йўлдошхон миршаб чойхона олдидаги супага ўтириб олиб, ҳўнг-ҳўнг йиғларди. Катта одам йиғласа хунук кўринаркан. Ушинг афт-ангорига қараб бўлмасди, юз-кўзи моматалоқ бўлиб кетган. Анварбекнинг қамчиси бекорга синмаган экан, полициячининг юзи, қулоғи, бўйнида тарам-тарам қамчи излари қон талашиб ётарди.

— Маҳаллам, ёр-дўстларим деб, мана кўринглар, қандай аҳволга тушдим!..

— Кўриб турибмиз. Бу кунингдан баттар бўлсанг суюнмасмидик.

Миршаб бошини ердан кўтариб одамларга қаради-да:

— Мен севга нима ёмонлик қилган эдим, Қурбонбой, — деди қонга беланиб кетган йиртиқ рўмолчаси билан лаб-лунжини авайлаб артар экан.

— Менга ёмонлик қилиб бўпсан! — деди заҳарханда қилиб Қурбонбой, — эшитиларингми, бизга ён босиб шу аҳволга тушганмиш! Биз, золим Николайдан қолган сендақа олқиндиларнинг ёрдамига зор эмасмиз!

— Шунни айт-а, — деди гапни бўлиб Урдушмат, — қўз-

голончилар тошбўрон қилиб ўлдирган ҳамялоғнинг Комил йигит аллақачон кўкариб чиқди. Иккинчи ҳамялоғнинг Собир миршаб биласанми, нима қилди?

— Улганларнинг оёғидан олиш гуноҳ,— деди Йўлдошхон.

— Э, ҳа, сен ҳам савоб билан гуноҳнинг фарқига борар экансанку-а!— дея хитоб қилди Жўра тоғам.— Урдушмат! Ҳар қалай Собир миршабда оз бўлса-да, орият деган нарса бор экан, бош кўтариб юришга юзи чидамай ўзини ўзи осиб ўлдирди.

— Ҳа, энди Йўлдошхон ҳам ўзини осиб ўлдирсин, демоқчимсан?— деди кимдир Жўра тоғамга луқма ташлаб.

— Ҳа, албатта-да. Тирни мурда, ёки итнинг кейинги оёғи бўлиб юргандан кўра, ҳамялоғи сингари ўзини осгани маъқул эмасми?

Йўлдошхон ўз қўли билан пешавасига шарт этиб урди-да, орқасига қараб йиқилди. Кимдир уни суяб тургизди. «Туринг, ҳовлингизга борнинг, янгам ювиб-тараб яраларингизга дори-дармон қилсин», деб уни кетишга қистай бошлади.

Йўлдошхон супадан пастга тушиб, одамларга рўпара бўлди.

— Мени Комил, Собир билан бир рўйхатга тиркаманслар. Кал ҳоким ўлдирилган куни ҳам Комил билан Собир у билан бирга эди. Оломон Комилни уриб ўлдирди, Собирнинг оти илдамлик қилиб қочиб қутулди. Мен бўлсам Николай тахтдан қулашдан бир йил бурун миршабликни ташлаган эдим.

— Ҳозир бажариб турган хизматлари қаидақа хизмат?— деб сўради мазах қилиб Урдушмат.

— Ҳозиргининг йўли бошқа. Халқ полицияси хизматидамэн.

— Хўжа Али, Али Хўжа! Илгари ҳешинг Мирзаёёр

мингбошига миршаб эдинг, энди бўлса ўзимиз уриб ўлдирган Мирзаҳамдамнинг ўгли Анварбек мингбоши хизматидасан. Илгари қора ит бўлсанг, энди оқ итсан.

— Тўғри,— деди бошини чайқаб Йўлдошхон.— Мен бу кундан бошлаб полициячи эмасман. Қилич-қалқонини олсин мендан Анварбек!

Йўлдошхон секин йўл олди. У калтак зарбидан ҳамон гаранг кўринарди.

Болалар бирдан кўр Мирзани ўртага олиб, унга тармашиб, қулогидан чўза кетди. Ҳамманинг диққатини янги томоша ўзига тортди. Кўр Мирза болалар қўлидан қутулиб, Йўлдошхон орқасидан чопди, йўлини тўсиб:

— Мана, қулоқ чўзма, совринни оширинг!— деди.

Йўлдошхон кўр Мирзани итариб юбориб, йўлида давом этди. Энди Йўлдошхон йўлини ёлғиз кўр Мирза эмас, қулоқ чўзмага қатнашган барча болалар тўсиб олди.

— Совринни беринг!.. Бечора Мирзанинг қулогини қаранг, дадасининг эшагидек шалпанг қулоқ бўлиб қолди.

— Йўқол кўзимдан ҳамманг!— деб болаларга дўқ урарди Йўлдошхон.

— Совринга қўйган ёнғоқни беринг!

— Ёнғоқ йўқ, дедим-ку!— деб яна дўқ урган эди, болалар:

— Э ҳалай!.. Э ҳалай!.. Ғирром миршаб, ёлғончи Йўлдошхон амакига «жирт»,— деб ҳар томондан бақиршиб, миршабга жирттак чала бошладилар...

ЖИЗЗАХЛИКЛАР МЕҲМОНИ

Тут пишиб тамом бўлаётган пайт. Эгаси кўчган ҳовлидек ҳувиллаб қолган Жиззах кўчаларига мардикорлар қайтиш билан бирданига файз кириб қолди. Айрилиқ изтиробида оқиб турган кўз ёшлар таяиб, одамлар чехраси табассумдан ёришди,— оч бўлсак ҳам таяч бўлайлик,— дер эди ота-оналар.

Эртадан кечгача десам ёлгон бўлмас, куним тутлар шохида ўтарди. Зумрад япроқ панасида бир дона тут оқариб кўринса, ҳатто энг баланд, энг хавфли шохда бўлса ҳам, уни олмай тинчимасдим.

Уша кунларда баҳор олди меваси тут — катта-кичикнинг нон-оши бўлиб қолган. Ҳар куни тут теришга чиқар эканман, жажжи пақирчамни қўлдан қўймасдим. Терган тутимнинг бир донасини ўзим есам, бир донасини пақирчамга солардим. Тома-тома кўл бўлур... ҳарқалай озми-кўпми тут териб тушардим. Оч-наҳор ўтирган онам, укам билан тутни баҳам кўрардим.

— Барака топ. Икки дунёда хорлик-зорлик кўрма, ўғилжоним,— деб дуо қиларди онам. Кунларнинг бирида эрта наҳор тут тергани чиқиб кетаётсам, эшикдан Оқил Жўрам салом бериб кириб келди. Нима учундир Жўрам ҳар кунгидан хурсанд. Сўлгин бетида табассум...

— Хола, суюнчи беринг, дадам мардикордан қайтдилар.

— Вой, яхши бўлти-ей... оқпошшони йиқитганларни дуо қил, ўғлим. Қанчадан-қанча гўдаклар отасиз етим бўлиб қолганди. Қўй қўзисига қўшилгандек бўлди-қолди. Бурунгидек бисотим йўқки, бошингга дўппи, белингга белбоғ ўратиб юборсам, суюнчисига... Золим оқпошшонинг қораси ўчди, энди ёмон кунлар яхши бўлиб қолар,— дер эди онам қувончи ичига сиғмай.

— Дадам оқ қанд, оқ нон олиб келдилар,— деди киссасини ковлаб Оқил жўрам. У чанг ўтириб иркитлашиб қолган бир бўлак қандни менга узатди.— Онам Назирқул жўрангга олиб бориб бер, оғзи тегсин, мазор босди, деб мени юбордилар,— деди.

Мен суюнганимдан нима дейишимни билмасдим. Қандни оғзимга солиб бир шимдим-да, яна қайтариб олдим.

— Қандай меҳрибон жўранг бор, томоғидан ўтмай сенга илинибди. Энди, сен ҳам уканг билан баҳам кўрсанг, яхши бўлади, ўғлим.

Онамнинг гапини икки қилмадим, дарров остона устига қандни қўйиб, теша билан аста урдим. Қанд уч бўлак бўлди. Бир бўлагини оғзимга солдим... Иккинчи бўлагини укамга асраб, учинчи бўлагини жўрамга узатдим. Оқил қандни олди-ю, «мен еганман, бу холамларнинг ҳақлари», деб онамга узатди.

— Ўзинг еб қўя қолмайсанми, болам.

— Олинг.

— Мани ҳам насвам қўшилган экан,— қанднинг кириши артиб, оғзига солди онам.

— Жўра, қандинг жуда ширин экан, уйингда яша борми?— сўрадим мен.

Жўрам бошини чайқади.— Дадам муштумдек-муштумдек икки бўлак қанд олиб келган экан. Онам данак-

дек-данакдек майдалаб қўшниларимизга улашди,— деди.

Ҳар кунги олатим бўйича жажжи пақирчамни олиб тут тергани кўчага чиқдик. Биздан бўлак болалар ҳам тут тергани изгиб юрарди. Олмаҳон сингари шохдан шохга сакрашардик. Лекин тут тугаган. Бу биз учун даҳшат! Елғиз биз болалар учун эмас, ота-оналар учун ҳам даҳшат эди. Чунки қимматчилик энди қаҳатчиликка айланган. Бозорда на нон ва на дон топилади. Арпа, буғдой,— ош, олтин, кумуш— тош бўлган чоқ келиб етганди...

Бир куни фронтдан қайтган мардикорлар мулла Ҳафизбойнинг боғига тўпланармиш, деган овоза тарқалди. Қўзғолонгача ҳафта сайин бу боғда Жиззахнинг ҳокими Рукин ўз оила аъзолари билан ҳордиқ чиқариб, кайф-сафо сурарди. Уша кезларда айниқса Мўлкалик ва Найман ариқда тўлиб сув оқарди. Кўчаларга сув сепилиб, ҳоким тўра оёғи остига ҳатто пояндоз тўшаларди. Биз болалар миршаблар оёғи остида ўралишиб, улардан дакки еб ҳам боққа киролмасдик. Бугун бу ерда дориламон, на миршаб бор ва на эшик олдида дарвозабон!

Икки тавақали дарвоза ланг очик. Йиртиқ тўн, ямоқ чорик кийган юзларча ялангоёқ мардикор-чорикорлар бойнинг Боғи Эрамига тўпланишди. Мардикордан қайтганларнинг оёқларига қўпол ботинка. Устларида қисқа сарғиш кўйлак, шим. Баъзиларининг белларида қайиш, баъзиларида белбоғ. Салла ўраган, дўппи, телпак кийиб олган одамлар Жиззахнинг барча маҳаллаларидан йиғилганга ўхшайди.

Ҳамон кўз олдимда... Қора қош, хушмўйлов, рангпар, оёғида хиром этиги бор, гимнастёрка устидан ятак кийиб олган бўйдор қарчиғайдек йигит одамларни оралаб ўтиб, каравотга чиқди. У теварак-атрофдаги одамларни кўздан кечириб, мулойим овоз билан:

— Мусулмон биродарлар!.. Қадрдон ўртоқлар!— деб

сўз бошлади. Одамлар жим бўлиб унинг сўзини тинглашди.— Йиғилишдан муддао ўзларингизга маълум. Золимларга қарши қўзғолон кўтардик. Мингбоши, миршаб, ҳокимларни ўлдирдик. Дунёда бор золим шуларнинг ўзи, буларни ўлдирсак, дунё золимлардан тозаланади, зулм барҳам топади, деб ўйлаб қаттиқ янглишгандик. Чунки Мирзаёр, Рукинга ўхшаган минг-минг золим, амалдорларнинг боши Николай подшо ҳаётлигини ўйламаган эдик. Оқпошшо ихтиёрида қўзғолонни шафқатсиз бостирган Ивановга ўхшаш қотиллар, гўп-пулемёт, милятиқ билан қуролланган минг-миллионлаб солдат борлигини писанд қилмаган эдик. Қанча ғазабнок ва қасоскор бўлмайик, қора калтак билан подшонинг қулогини қимирлатиб бўлмасди. Биз буни ҳисобга олмасдан ҳаракат қилиб, қаттиқ панд едик. Мана Жиззахдек шаҳримиз култепага айланди. Ариқларда оқиб турган сувимиз қуриди! Боғларимиз хазон бўлди! Охир-оқибат бурда нонга зор бўлдик, очлик гирибонимиздан бўғиб турипти!

Елғиз Туркистонда эмас, бутун Россияда оқпошшодан азоб кўрмаган ишчи-деҳқон йўқ десам, янглишмасман!.. Лекин биродарлар! Романовлар зулмига қарши сиз-биздак қўзғолон кўтариб, азиз умрлари турмаларда адо бўлган, Сибирь сургунларида ўлиб кетган ўрислар озмунча эмаслигини мен китоб, газеталардан ўқиб билганман. Шундан қиёс қилиб, мана бундай хулосага келсак бўлмасмикин?

Бундай ўйлаб қарасам, биз жаззахликлар Мирзаёр, ҳоким ва унинг шерикларини ўлдириб оқпошшодан зулм кўриб келаётган ўрис биродарларимизнинг ёнларини олган эканмиз. Худди бизга ўхшаб рус ишчи-деҳқонлари оқпошшони тахтдан ағдариб, Жиззах қўзғолончиларининг қасосларини олганига шоҳид бўлиб турибмиз. Келинг биродарлар, бир оғиздан тасанно айтайлик. Яшасин февраль инқилобининг қаҳрамонлари! Яшасин рус ишчи-

лари! Яшасин ишчи-деҳқондан чиққан инқилобий солдатлар!

Тингловчилар нотик ташлаган шиорларни ўзларича чуғурлашиб такрорлашди.

— Яшасин ҳуррият! Яшасин озодлик!— деди нотик.

— Яшасин ҳуррият! Яшасин озодлик!— деб қичқиришди мардикор-чоракорлар!

Бу қудратли овоздан бойнинг боғи ларзага келди. Те-варак-атрофдаги уйлардан хотин-қизлар чиқиб, ҳар томондан мўралай бошлади. Болалар мўр-малахдек да-рахтларга чиқиб томоша қилишарди.

— Инқилоб қурбонсиз бўлмайди,— деб сўзини давом эттирди нотик,— хўш, бу қурбонлар бадалига биз нима-ларга эга бўлдик?

— Вайроналикка!

— Очликка!— деган овозлар эшитилди.

— Ана шу очликдан қутулишнинг йўлини топишимиз керак. Подшони йиқитиш билан иш битмас экан, биродарлар! Жиззахликлар мардикорга «пода» бўлиб борган бўлса, пода бўлиб қайтмади. Озодлик учун, ўз ҳақ-ҳуқуқимиз учун қандай курашув кераклигини билиб қайтдик. Мана, Сизран шаҳридан сизларни кузатиб келган Алексей ака орамизда жимгина ўтирибди.

Одамлар бўйинларини чўзишиб, ўринларидан ярим туриб шийпон томон қарашди. Нотик жамоатни ўтиришга чақириб, бундай деди:

— Гапнинг тўғриси, бугунги йиғилиш Алексей ака-нинг илтимосига кўра чақирилди. Билмаганлар билиб, та-нимаганлар таниб олсинлар. Алексей ака деганим бу ки-ши темир йўл ишчиларидан. Сизлар мардикорда қийна-либ юрган вақтларингизда оталик қилган, чинакам биз мусулмонларнинг дўст-биродари. Алексей ака Сизран шаҳридан Жиззахгача сизларни кузатиб келди. Бир неча кундан бери Жиззах аҳволи, халқ турмуши билан таниш-

ди. Яхшиси, сўзни Алексей аканинг ўзидан эшита қолайлик.

Қасур-қусур чапак чала бошлади одамлар. Биз болалар ҳам роса қарсак урдик. Алексей ака қандақа бўлса экан, деб қараб турувдим, кўримсизгина бир киши ўридан туриб, одамларни оралаб, нотиқ ёнига келди. Бош яланг. Юзи чўзиқ. Малла қош. Сарғиш сочи сийрак. Ўзи озгин бўлса-да, яғриндор, ёши қирқларнинг нари-берисида, юлдузи иссиқ киши экан, Алексей ака дегани. Қўзғолон пайтларида мен кўрган ўрисларга ўхшашлиги йўқ. Кийим-боши жуда содда, устида жигар ранг қизил кўйлак, қора шим, оёғида қорамойга беланган этик. Бегида ингичка қайиш.

Биз қарсак чалардик, Алексей ака бўлса эгилиб таъзим қиларди. Мен Алексей аканинг кўм-кўк кўзига тикилиб, оғзини пойлардим. У рус тилида сўзлади. Нима деётганини билгим келарди, тилга тушунолмайдим. Яхшики, нотиқ таржима қилиб бериб турди. Бундай қараганда, бўшгина кўринган бу руснинг шунчалик сўзга усталигига, жабрдийда мусулмонларга жони ачиб, куйиб-ёниб гапиришига ҳайрон қолгандим. Алексей ака йигиндаги одамларнинг кўнгилларидаги дардларини топиб-билиб гапиргани учун ҳам, бир неча минут ичида тингловчиларни ўзига ром қилиб олганди. Ҳарқалай қўзғолон кунларида мен кўрган ўрисларнинг биронтасига ҳам ўхшамас эди. Фёъл-атвори билан Алексей ака назаримда, «оқ ялов» кунларида итимни отиб ўлдирган ва оналарни қўрқитганда ёш солдатни койган ва менинг елкамни силаб ҳолимизга ачинган ўрис солдат ҳам Алексей акага ўхшаброқ кетарди. Қаёқда, бу ўрис мутлақо бошқа, оқпошшонинг етти пуштига лаънатлар ўқирди. Николаининг авлод-аждоди рус халқининг жаллоди, қўли қадоқ йўқсиллар дунёсининг ашаддий душмани, деди у. Шундай золимнинг тахт-бахтига, тузумига

қарши қўзғолон кўтариб мардлик, қаҳрамонлик кўрсатгансизлар, деб жиззахликларнинг кўнгилларини кўтарди.

— Николай подшони биргалашиб гўрга тиқдик. Жиздахни ўтда куйдирган, қўзғолончиларни отган, дорга осган, қўл-оёқларига кишан солиб Сибирга ҳайдатган золим подшо ва унинг ҳукумати ер билан яксон қилинди. Лекин дўстлар, ҳали сиз-биз ўйлаган мақсадимиз юзага чиққанча йўқ. Уруш давом этмоқда! Вақтли ҳукумат бўлса халқнинг додига қулоқ солмаяпти, урушни тўхтатишга хоҳиши йўқ! Аслида уруш сиз-бизга кераги йўқ нарса! Сиз-бизга ҳуррият керак! Ер деҳқонники, завод-фабрика ишчиларники бўлиши керак. Меҳнатни қадрлайдиган, миллатлар орасидаги адоватни йўқотадиган ҳукумат керак. Ишчи-деҳқонлар раҳбари ўртоқ Ленин сиз билан бизни курашга, янги жангга чорлаяпти!

Жиззахлик биродарлар! Аҳволингиз беҳад оғир. Биз русларнинг ҳам аҳволимиз яхши эмас, аммо бизникидан сизнинг аҳволингиз минг марта оғир! Қарийб ярим йилдан бери ариқларингизда сув оқмас экан! Ер суғорилиб, дон экилмас экан! Йўқ, бу аҳволга бундан сўнг бир кун ҳам тоқат қилиб бўлмайди. Рукин ўрнига янги ҳоким тайин қилинибди. Хўш, у ҳоким ҳозир нима билан машғул? Янги қўзғолон чиқмасин учун жазо отряди тузиш билан... Йўқ, биз ундақа дўқлардан қўрқадиган болалик ёшидан ўтганмиз. Мана мен, мардикорларни кузатиб Сизрандан келдим. Ўртоқларимнинг маслаҳати билан атайлаб Жиззахга келдим. Келиб яхши иш қилган эканман. Пушаймон эмасман, уч кун мобайнида жиззахликлар аҳволи билан танишдим. Одамлар оч-яланғоч! Нон, ёғ-ғўшт у ёқда турсин, ақалли ичишга ҳовузларда сув йўқ! Хўш, ҳукумат қаёқда?.. Ҳол-аҳволинг қалай, мардикордан қайтганлар?» деб Керенский ҳукуматининг биронта вакили кириб келдими?..

Шу пайтгача жим ўтирган одамлар тўсатдан гапира бошлади:

— Очмиз! Яланғочмиз, биродар!

— Бир кафт ун ва ғаллага зор қилди, бизни!

— Экай десак уруғ йўқ. Ер ҳайдашга ҳўкиз, суғоришга сув йўқ!

— Уйимиз куйган, рўзғоримиз тўзиган. Яхши ўрис экансан, ҳол сўраб узоқ юртдан келибсан, раҳмат сенга, хуш кўрдик, биродар, аслини айтсак, ўрислар билан бизнинг орамизда душманлик йўқ эди. Тўғри айтдинг, Николай ўрис, ўзбек, қозоқ, қирғизни ҳам душмани эди. Мирзаёр билан Рукинни ўлдирганимиз сенга маъқул бўлибди, биз хурсанд. Ўтган ишга салават! Кел, энди бундан кейин нима қиламиз; шу тўғрида сўзлашайлик.

— Кўриб турибсан, Алексей ака! Халқнинг егани но-ни, ичгани суви йўқ. Туятортардан келиб турадиган сувимиз ҳам ўпқонга уриб кетипти. Санзордан оладиган навбат сувимиз ҳам оққанда оқиб, оқизмаганда оқмай қолади. Сувсиз деҳқон иши юрмайди. Халқийнинг тирикчилиги сув билан, сув бўлмагач гиё унармиди! Қўзғолонга қадар жиззахликларнинг мулла Ҳақберди деган сув бегиси бўларди. Унинг зўри билан Жиззах ариқларида навбат суви оқарди. Ана шу одамни жазо отряди солдатлари отиб ўлдиргандан бери, жиззахликлар сувга зор. Ариқдан оққан сувнинг қадри йўқ, деб шуни айтар эканлар-да! Мулла Ҳақберди тириклик чоғида биз унинг қадрига етмаган эканмиз. Гап шундаки, унинг овози эшитилган ерда бешикда йиғлаб турган гўдак қўрқанидан жимиб қоларди. Сув бегимиз ана шундақа зарби ўткир, суғориш тартибини бузган одамларга жарима солиб, ҳатто қаматиб ҳам қўяверарди. Гап ана шундақа, жойи келганда жиззахликлар сув эмас, заҳар ичишарди. Қўзғолонгача аҳволимиз ундақа бўлса, энди бундақа. Яхши ўрис экансан, ҳарқалай, дунё кўрган одамга ўхшайсан,

сен бизни янги ҳоким олдига бошлаб бор. Пичоқ бориб суякка тақалди, биродар Алексей, қўлингдан келса бизга ёрдам қил!— дейишди мардикордан қайтганлар.

Шундан сўнг мардикордан қайтганлар жанговар сафга тизилишиб, байроқ кўтариб, Алексей акани олдиларига солиб Жиззах ҳокими олдига чиққанлар! Очларга вон, экишга дон, Туятортар ва Сангзор сувини аввалги тартибда оқизиб беришни талаб қилганлар. Янги шаҳарда яшовчи руслардан бир нечтаси муслмонлар тарафини олиб хайрихоҳлик билдириб, ҳар қандай ёрдамга тайёр эканликларини билдирганлар. Ана шундан сўнг ҳоким:

— Туятортарни тиклаш оғир, ҳозирча Сангзор сувини тезлик билан Жиззахга ҳайдаб келиш керак. Бунинг учун мен ўн беш нафар солдатни ёрдамга бераман. Сизлар сувни очиб, қўриқлаб келиш учун одамларингни ажратинглар,— деган... Лекин ҳоким оч халққа на бир бурда нон ва на экишга дон ваъда қилган.

Шундан кейин ариқларга тўлиб сув келди. Лекин ёлғиз сувнинг ўзи на нон ва на доннинг ўрнини босолмади. Очлик халқнинг гирибонидан бўға бошлади..

МУНДАРИЖА

Биринчи қалам	5
Дастлабки сабоқлар	22
Гап-гаштак	35
Дадамнинг саргузашти	47
Бир қиз беш болани ўйнатади	57
Наврўз	65
Эшоннинг чашмаси ич буруғи қилади	82
Сув олиб келган хор зор	93
Сабр қосаси тўлғач	99
Она меҳри	151
Оқ ялов	159
Ҳайда-ҳайда	171
Бадарга	184
Шоми гарибон	217
Қатл	220
Тонг олдида	231
Арафа	241
Латифа эмас бу айтганларим	253
Иккилоб шарпаси	260
Ҳамият	275
Сазойи бўлган миришаб	284
Жиззахликлар меҳмони	299

На забеккачи ялык

Назир Сафаров

О ПРОЖИТОМ И ПЕРЕЖИТОМ

Повесть

Редактор *М. Осимов*

Рисом *В. Гриднев*

Расмлар редактори *Н. Холиқов*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *М. Абдушукурова*

Босмахонага берилди 17/II-1968 й. Босишга рухсат этилди 21/V-1968 й. Формати 70 · 100/мм. Босма л. 9,75. Шартли босма л. 13,65. Навир л. 13,09. Тиражи 30000. Р—06 85. Фафур Фулом номидаги бадний адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кучаси, 30. Шартнома № 234—66.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат комитетининг 3-босмахонасида № 2 қорозга босилди. Тошкент, Навоий кучаси, 30. 1968 йил, январь № 140. Баҳоси 48 т.

Уз2
С31

Сафаров Назир.
Кўрган кечирганларим. Повесть.
даки бадини адабиёт нашр, 1968.
81⁹ бет Тиражи 20⁰⁰⁰

Т., Рафур Гулом номид

Сафаров Назир. О прожигом и пережитом.

Уз2

Индекс 7-3-3

